

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Қолжазба құқығында

ЖӘНІБЕК ТҰЛПАР

**Жалпытүркілік кеңістік: ақпараттық-коммуникациялық генезис
мәселелері**

8D03201- Журналистика

Философия докторы (PhD)
дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация

Ғылыми кеңесші:
PhD, қауымдастырылған
профессор
Акынбекова А.

Шетелдік ғылыми кеңесші:
профессор
Нури Т.

Қазақстан Республикасы
Алматы, 2026

МАЗМҰНЫ

АНЫҚТАМАЛАР.....	2
БЕЛГІЛЕУЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР.....	4
КІРІСПЕ.....	5
1 ЖАЛПЫТҮРКІЛІК КЕҢІСТІК: ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ТАРИХИ-МӘДЕНИ КОНТЕКСТ	
1.1 Жалпытүркілік кеңістік концепциясы.....	13
1.2 Түркі халықтарының коммуникациялық сабақтастығы.....	25
1.3 Ақпараттық-коммуникациялық кеңістік түсінігі және теориялық негіздері.....	36
1-Бөлім бойынша тұжырым.....	46
2 ЖАЛПЫТҮРКІЛІК КЕҢІСТІКТЕГІ КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ПРОЦЕССТЕРДІҢ ГЕНЕЗИСІ	
2.1 Түркі тілдес елдердегі ақпараттық саясат және медиа стратегиялар...	48
2.2 Интеграциялық әлеует және цифрлық технологиялар.....	63
2.3 Ақпараттық ынтымақтастықтың институционалдық тетіктері.....	73
2-Бөлім бойынша тұжырым.....	89
3 ХАЛЫҚАРАЛЫҚ КОММУНИКАЦИЯ ЖӘНЕ ТҮРКІ ӘЛЕМІНІҢ МЕДИАСЫ	
3.1. Түркі әлемі медиасы және коммуникациялық зерттеулер	93
3.2. Түркі дүниесі медиа кеңістігінде халықаралық коммуникация дискурсын қалыптастыру мүмкіндігі.....	108
3.3. Түркі әлемінің жаңа ақпараттық кеңістігі: медиа құрылымдар мен коммуникациялық құралдар.....	127
3-Бөлім бойынша тұжырым.....	137
ҚОРЫТЫНДЫ.....	140
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ.....	143
ҚОСЫМША А- Сауалнама нәтижелерінің диаграммалық түрде бейнеленуі.....	157

АНЫҚТАМАЛАР

Диссертациялық жұмыста төмендегідей анықтамаларға сәйкес терминдер қолданылды:

Коммуникация - (латын тілінде *communicatio*-хабарлау, байланыс, ортақтасу) екі немесе одан да көп адамдар арасында ақпарат, идеялар, ойлар немесе сезімдер алмасу процесі. Бұл тек мәлімет беру ғана емес, сонымен қатар тараптардың бірін-бірі түсінуіне бағытталған күрделі әлеуметтік құбылыс.

Генезис - (грек тілінен *genesis*-жаралу, туу, шығу тегі) кез келген құбылыстың, заттың немесе процестің пайда болуы, қалыптасуы және одан әрі даму кезеңдерін білдіретін ұғым. Бұл термин нәрсенің бастапқы тегін, жаратылысын анықтайды және оның бастауынан дамыған сәтіне дейінгі процесті қамтиды.

Медиа - (латын тілінде *medium*-құрал, тасымалдаушы) бұқараға ақпарат жеткізетін кез келген коммуникация құралын білдіретін жалпылама термин.

Ақпарат - (латынның *informatio*-түсіндіру, баяндау мәлімет) қоршаған ортадағы нысандар мен құбылыстар, олардың параметрлері мен жағдайы туралы мәліметтер жиынтығы.

Цифрлық медиа (Digital Media) - электронды құрылғылардың көмегімен жасалатын, таратылатын және сақталатын кез келген ақпарат түрі (мәтін, аудио, видео, кескін).

Халықаралық коммуникация - мемлекеттер, халықаралық ұйымдар, трансұлттық корпорациялар және түрлі мәдениет өкілдері арасындағы ақпарат алмасу процесі. Ол жаһандану жағдайында әлемдік деңгейдегі саяси, экономикалық және мәдени байланыстарды реттеуші негізгі құрал саналады.

Трансұлттық - (латынның *trans*-арқылы, өтпелі және *natio*-халық, ұлт) бір мемлекеттің шеңберінен шығып, бірнеше елді қамтитын немесе халықаралық деңгейде әрекет ететін құбылыстарды сипаттайтын термин.

Империя - бір орталықтан басқарылатын, құрамына әртүрлі халықтар мен жерлерді (отарларды) күшпен немесе басқа жолдармен біріктірген алып мемлекет.

Интеграция - (лат. *integratio*-«қалпына келтіру», «біріктіру», «толықтыру») жекелеген бөліктердің, элементтердің немесе субъектілердің біртұтас жүйеге бірігу үрдісі.

Инфрақұрылым - (латынша *infra*-«төменгі», «астыңғы» және *structura*-«құрылыс», «орналасу») бұл мемлекеттің немесе кәсіпорынның тұрақты жұмыс істеуін қамтамасыз ететін өзара байланысты қызмет көрсету құрылымдары мен объектілерінің жиынтығы.

Жұмсақ күш (Soft power) - бұл мемлекеттің басқа елдерге әскери күш немесе экономикалық қысым арқылы емес, тартымдылық, сенім және ерікті түрде ынтымақтастық орнату арқылы ықпал ету қабілеті.

Этноним - (грек тілінен келген: *ethnos*-халық, *onyma*-есім) белгілі бір халықтың, ұлттың немесе этникалық топтың өзіндік атауы.

Коммуникативистика - (Communication Studies) ақпарат алмасу процестерін, оның жолдары мен заңдылықтарын зерттейтін пәнаралық ғылым. Ол тек сөйлесуді емес, адамдар арасындағы, топтардағы және бұқаралық деңгейдегі байланыстың қалай орнайтынын, оның қоғамға әсерін зерттейді.

Медиатизация теориясы (Mediatization Theory) - қоғамның барлық салалары (саясат, дін, білім, отбасы) бірте-бірте медианың логикасына бағынатынын түсіндіреді. Медиа тек ақпарат таратпайды, ол әлеуметтік шындықты құрастырады.

Саяси дискурс (Political Discourse) - саяси мақсаттарға жету үшін қолданылатын тілдік және символикалық құралдардың жиынтығы.

Виртуалистика (Virtualistics) - виртуалды шындықты (VR) және оның адам психикасы мен әлеуметтік өміріне әсерін зерттейтін бағыт. Ол тек компьютерлік ойындарды емес, адамның «екінші бір болмыста» (цифрлық кеңістікте) өзін қалай сезінетінін және сол кеңістіктің заңдылықтарын қарастырады.

Иконика - (грекше eikon-бейне, кескін) нысанның немесе құбылыстың түпнұсқасына барынша ұқсас, дәлме-дәл бейнеленуін білдіретін термин.

Полиграфия - (грекше poly-көп және grapho-жазамын) мәтіндік және графикалық материалдардың кітап, газет, журнал, буклет көп даналы көшірмелерін жасаумен айналысатын техника саласы және өндіріс түрі.

Революция - (латынша revolutio-бетбұрыс, өзгеру) қоғамның, ғылымның немесе техниканың дамуындағы түбегейлі, сапалы және тез арада болатын өзгеріс.

Неофункционализм - халықаралық қатынастарда интеграцияны (бірігуді) түсіндіретін негізгі теориялардың бірі.

Муниципалитеттер одағы - бұл жергілікті өзін-өзі басқару органдарының (қала, аудан, ауыл) өз мүдделерін қорғау және тәжірибе алмасу үшін ерікті түрде біріккен қауымдастығы немесе ұйымы.

БЕЛГІЛЕУЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР

АКТ	— Ақпараттық-коммуникациялық технологиялары
БАҚ	— Бұқаралық ақпарат құралдары
ТМҰ	— Түркі мемлекеттер ұйымы
ТүркПА	— Түркі мемлекеттерінің Парламенттік Ассамблеясы
ТҮРКСОЙ	— Халықаралық түркі мәдениеті ұйымы
ТААА	— Түркітілдес ақпараттық агенттіктер альянсы
ҚСРО	— Кеңес Социалистік Республикалар Одағы
ЖТАКК	— Жалпытүркілік ақпараттық- коммуникациялық кеңістік
ITU	— International Telecommunication Union
UPU	— Universal Postal Union
CNN	— Cable News Network
MTV	— Music Television
TRT	— Turkish Radio and Television Corporation
KTRK	— Kyrgyz Television and Radio Company
TDH	— Turkmenistan State News Agency
TVR	— Turkmenistan Television and Radio Company
UTV	— Uzbekistan Television and Radio Company
VPN	— Virtual Private Network
T-BRAF	— Turkic States Broadcasting Regulatory Authorities Forum
BYEGM	— Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü
РТЖК	— Радио және теледидар жоғарғы кеңесі
ЕО	— Еуропа Одағы

КІРІСПЕ

Жұмыстың жалпы сиппатамасы. Қазіргі жаһандану кезеңінде ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың қарқынды дамуы және этно-мәдени кеңістіктердің қайта құрылуы жалпытүркілік кеңістіктің қалыптасу процесін жаңа ғылыми тұрғыдан қарастыруды талап етеді. Осы орайда, «Жалпытүркілік кеңістік: ақпараттық-коммуникациялық генезис мәселелері» тақырыбындағы диссертациялық зерттеу түркі тілдес халықтардың коммуникациялық кеңістігін құрудағы ақпараттық және технологиялық факторларды кешенді түрде талдауға бағытталған.

Диссертациялық жұмыста Түркі мемлекеттер ұйымына (ТМҰ) мүше мемлекеттер Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Әзірбайжан мен Түркия Республикалары арасындағы қатынастардың қалыптасуы мен ынтымақтастықтың дамуының ақпараттық-коммуникациялық негізгі кезеңдері талқыланады. ТМҰ-ға мүше елдер арасындағы қатынастардың қалыптасуы мен дамуының ақпараттық ынтымақтастық негізгі кезеңдері сарапталады.

Сонымен қатар, тәуелсіз түркі мемлекеттер арасындағы ынтымақтастықтың ортақ идеялары мен тәжірбиесі, осы ынтымақтастық аясында туындайтын ақпараттық-коммуникациялық генезис мәселелерді шешудегі Исмайыл Ғаспырланың «тілде, пікірде, істе бірлік» қағидатының маңыздылығы негізделеді.

Тақырыптың зерттелу деңгейі. Жалпытүркілік кеңістік пен оның ақпараттық-коммуникациялық генезисі мәселелері бүгінде қазақ, түрік, әзербайжан, қырғыз және өзбек ұлты түркітілдес мемлекеттердің ғылыми қауымдастығының назарында маңызды орын алады. Бұл тақырыптың зерттелуі бірнеше бағыттарда жүргізілді: тарихи-мәдени аспектілер, тілдік және этномәдени байланыстар, сондай-ақ ақпараттық-коммуникациялық интеграцияның ықпалы.

Ғылыми әдебиеттерде жалпытүркілік кеңістіктің тарихи және мәдени негіздері туралы тұжырымдамалар кеңінен қарастырылған. Мысалы, Қ.Рахметов және К.Аманжолов «Түркі халықтарының тарихы»[1], Ә.Қайдар «Түркітануға кіріспе»[2], Ж.Бейсенбайұлы «Арғы түріктер ақиқатының ізімен»[3] еңбектері түркі халықтарының тарихи сабақтастығын сипаттауда маңызды рөл атқарады. Түркі тілдес халықтарының мәдени және тілдік интеграция мәселелерін зерттеуде белгілі ғалымдар, соның ішінде түркітанушы ғалым А.С. Аманжолов [4], Д.Қ. Қыдырәлі [5] сияқты зерттеушілердің еңбектері жарық көрген. Сонымен қатар, түркітану идеологиясына қатысты маңызды ғылыми еңбектердің ішінде Н.П. Горошкова, И.А. Глязова және С.М. Червоннойдың [6] ұжымдық зерттеуі ерекше назар аударарлық. Зерттеу түркітану идеологиясының тарихи контекстін түсінуге және оның қазіргі халықаралық қатынастардағы орнын кеңірек саралауға мүмкіндік береді.

Түрік зерттеушілерінің бірі ретінде А.Қараның [7] еңбегі Түркия мен түркітілдес мемлекеттер арасындағы қарым-қатынастардың қалыптасу мәселелеріне арналған.

Жұмыстың өзектілігі мен жаңашылдығы. Қазіргі жаһандану және ақпараттық ықпал үшін күрес жағдайында пост-кеңестік түркітілдес мемлекеттердің ақпараттық кеңістігі көбіне Ресей медиасының ықпалында қалып отыр. Бұл жағдай аталған елдердің ұлттық және өңірлік ақпараттық тәуелсіздігін нығайтуға, сондай-ақ дербес ақпараттық идеология қалыптастыруына белгілі бір деңгейде кедергі келтіреді. Осыған байланысты баламалы жалпытүркілік ақпараттық кеңістікті дамыту мәселесінің ғылыми әрі саяси тұрғыдан алғанда маңызы зор. Түркі мемлекеттері арасындағы ортақ мәдени-тілдік және тарихи байланыстар ақпараттық интеграцияны жүзеге асыруға қолайлы негіз қалыптастырады.

Түркия - Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Әзірбайжан Республикаларын негізгі серіктестік ретінде қарастырып, саяси, экономикалық, энергетикалық және мәдени-гуманитарлық соның ішінде медиа ынтымақтастық салаларында белсенді саясат жүргізіп келеді. Жоғарыда аталған түркітілдес мемлекеттер үшін де Түркия сенімді серіктес қана емес, аймақтық тұрақтылық пен жаңа мүмкіндіктердің маңызды факторы болып табылады.

Бұл диссертациялық зерттеу тақырыбының өзектілігін бірнеше негізгі факторлар айқындайды:

1. Түркі мемлекеттер ұйымы ТМҰ(2009ж.), мүше елдер арасындағы көпжақты қатынастардың стратегиялық серіктестік деңгейіне көтерілуі, тәуелсіздік алғаннан бастап ТМҰ-ға мүше елдер арасында сенімге негізделген саяси диалог пен көпқырлы ынтымақтастық орнады. Түркия аталмыш Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Әзірбайжан елдерін алғашқылардың бірі болып тәуелсіз мемлекеттер қатарында таныған. Бүгінде аталмыш елдердің қарым-қатынасы саяси, экономикалық және әртүрлі мәдени-гуманитарлық бағыттарды қамтып, стратегиялық серіктестіктің үлгісіне айналды.

2. Түркі мемлекеттер ұйымы (ТМҰ) шеңберіндегі интеграциялық ықпалдастығы, пост-кеңестік түркітілдес елдер мен Түркия ұйымның басты қозғаушы күштері ретінде түркі әлемінің институционалдық дамуына ықпал етіп келеді. ТҮРКСОЙ (1993ж.), ТүркПА(2008ж.), Түркі академиясы(2010ж.) сынды құрылымдардың негізі пост-кеңестік түркітілдес мемлекеттердің бірі болған Қазақстан бастамасымен қаланған болса, бүгінгі таңда Түркия осы институттардың қызметін жалғастыруда маңызды қадамдар жасап отыр.

3. Мәдени-гуманитарлық және білім-ғылым салаларындағы ықпалдастық, Түркі мемлекеттері ұйымының медиа бастамалары, журналистер федерациялары мен халықаралық фестивальдердің қызметі ортақ ақпараттық кеңістіктің қалыптасуына елеулі ықпал етті. Аталған бағыттағы ынтымақтастық гуманитарлық саламен шектелмей, аймақтық интеграцияның орнығуына да ықпал етуде.

Зерттеу жаңашылдығы ретінде пост-кеңестік түркітілдес мемлекеттер мен Түркия арасындағы ақпараттық ықпалдастықты жалпытүркілік медиакеңістік тұжырымдамасы аясында кешенді түрде қарастыруында. Ғылыми жұмыста, ТМҰ-ға мүше елдердің ортақ БАҚ қалыптастырудың өңірлік ақпараттық тәуелсіздікке ықпалы бағаланады. Сондай-ақ зерттеу түркі мемлекеттерінің халықаралық ақпараттық күн тәртібін үйлестірудегі ортақ медианың рөлін айқындауға бағытталғандығымен ерекшеленеді.

Диссертациялық жұмыстың өзектілігі қазіргі халықаралық қатынастар жүйесінде ақпараттық саясаттың стратегиялық құралға айналуы түркітілдес елдердің ортақ медиа платформалар құру мәселесін өзекті ете түседі.

Зерттеу жаңалығы. Бұл бағыттағы зерттеулер түркі тілдес мемлекеттердің ақпараттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету, олардың коммуникациялық әлеуетін арттыру және мәдени интеграцияны тереңдету мәселелеріне ғылыми негіз болады.

Басқа зерттеу жұмысымен байланысы. Ғылыми жұмыстың медиа, халықаралық қатынас және түркология саласындағы басқа зерттеулермен байланысы бар. Ол теориялық және эмпирикалық зерттеулерге негізделген. Сонымен қатар, түркі бірегейлік туралы түркітілдес халықтарды ақпараттандырудағы медианың рөлі туралы жаңа түсініктер ұсынады. Атап айтқанда, ТМҰ-ға мүше мемлекеттер арасындағы қарым-қатынас бастапқы кезеңде тек экономикалық ынтымақтастық деңгейінде құрылса, уақыт өте келе ТМҰ-ның пайда болуымен институционалдық деңгейде барлық салаларда ынтымақтастық орнатуға белсенділік танытып жатқаны анықталды.

Зерттеудің мақсаты, нысаны, пәні және міндеттері

Ғылыми зерттеудің мақсаты - Түркі тілдес мемлекеттер ынтымақтастығы ТМҰ-ға мүше елдер арасындағы қарым-қатынастың нәтижесін, қазіргі жеткен деңгейін мәдени-гуманитарлық бағытта зерделеу. Түркі тілдес елдер арасындағы ақпараттық-коммуникациялық үдерістің қазіргі даму деңгейін анықтап, оның болашақ даму жағдайына баға беру. Түрік тілдес елдердің медиадағы Түркі бірлігі идеясын қалыптастыру және бүгінгі жаһандану кезеңінде тіл мен діні, тарихы мен мәдениеті бір елдерді ақпараттық кеңістікте бір арнаға тоғыстыру. Ақпараттық әлемінде түркі бірлігі идеясын қалыптастыру.

Зерттеу нысаны ретінде Түркі мемлекеттер ынтымақтастығы аясындағы Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Әзірбайжан мен Түркия Республикалары арасындағы ақпараттық-коммуникациялық ынтымақтастық мәселелері талданды. Түркітілдес елдер мен Түркия арасындағы қарым-қатынас, Түркияның пост-кеңестік түркітілдес елдерге қатысты саясаты, Түркітілдес елдердің медиа саласындағы ынтымақтастық секілді кілт сөздер арқылы табылған материалдар алынды. Басылымдардың онлайн нұсқасы қолданылды. Сонымен қатар, түркі интеграциясын зерттеу мақсатында ТМҰ мен Түркі тілдес журналистер қорының ресми сайттары талданды. ТМҰ-ға мүше елдердің ақпараттық ынтымақтастық аясындағы медиа жобаларының мәліметіне қол жеткізу мақсатында ТРТ және Түркі ақпарат агенттіктері

альянсы ATNA, Цифрлық медиа бірлігі ретінде Түрківерс, Анадолу агенттігі сияқты ресми порталдар қолданылды.

Ғылыми зерттеу пәні- ТМҰ-ға мүше Республикалар арасындағы ынтымақтастықтың мәдени-тарихи аспектісі және ақпараттық интеграциялық үдерісті дамытудағы рөлі.

Зерттеудің міндеттеріне мыналар жатады:

1. Аймақтық және субөңірлік интеграциялық үдерістерді теориялық тұрғыда негіздеу мақсатында қазіргі коммуникация жүйесіндегі интеграция феноменіне қатысты негізгі тұжырымдамаларды, ғылыми көзқарастар мен әдіснамалық тәсілдерді жан-жақты талдау, аймақтық және субөңірлік деңгейлердегі интеграциялық үдерістердің трансформациясын бағалауға арналған неофункционализм теориясының спилловер әсері сияқты ғылыми негіздемелерді анықтау.

2. Түркі мемлекеттер арасындағы саяси және мәдени оның ішінде ақпараттық-коммуникациялық ынтымақтастықтың негіздерін нақтылау және дамыту жолдарын айқындау мақсатында, Исмайл Ғаспыралының «тілде, пікірде, істе бірлік» қағидаты негізінде Түркі әлеміндегі ақпараттық интеграциясының қазіргі аймақтық саясаттағы орынын және оның интеграциялық үдерістергі ықпалын жан-жақты сараптап, ТМҰ-ға мүше елдеріндегі рөлі мен маңыздылығын ғылыми негізде бағалау.

3. Түркия Республикасының геосаяси стратегиясын зерттеу негізінде, оның пост-кеңестік аймағындағы сыртқы саяси ұстанымдары мен ықпал ету нысандарын анықтау. Халықаралық дипломатияға қатысты Түркияның аймақтық мүдделерін және жұмсақ күш әсер ету құралдарын талдау.

Пост-кеңестік түркітілдес елдер мен Түркия арасындағы стратегиялық серіктестіктің мазмұнын көпсалалы сипатта зерделеу арқылы, медиа, білім беру және мәдениет салаларындағы өзара әрекеттестік бағыттарын нақтылау. ТМҰ жобалары, үкіметтік емес ұйым (ҰЕҰ) ретінде Түркі әлемі журналистер федерациясы және ауқымды медиа шаралар ретінде Түркі әлемі деректі фильм фестивалі мен Түркі әлемі коммуникация және өнер сempoзиумдарының ортақ мәдени мүдделерді ғылыми тұрғыда саралау. Түркілік бірегейліктің қалыптасуына әсер ететін ақпараттық-коммуникациялық құралдарының тиімділігін анықтау және бұл үдерісте медиа ықпалын ғылыми тұрғыда бағалау.

Зерттеудің гипотезасы. Жалпытүркілік бағыттағы ортақ БАҚ-тың құрылуы түркітілдес мемлекеттердің халықаралық ақпараттық күн тәртібін өзара үйлестіру, олардың сыртқы ақпараттық саясатының тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді. Бұл зерттеу ТМҰ-ға мүше елдердің мысалында осы болжамды тексеруді мақсат етеді.

Зерттеу сұрақтары:

1. Жалпытүркілік ақпараттық-коммуникациялық кеңістік (ЖТАКК) ұғымының тарихи-мәдени генезисі қандай факторлармен анықталады?
2. Қазіргі ЖТАКК-ның құрылымдық элементтері (техникалық инфрақұрылым, медиаплатформалар, институционалдық желілер) қандай деңгейде интеграцияланған?

3. И.Ғаспыралының «тілде, пікірде, істе бірлік» қағидаты қазіргі түркі интеграциясы аясында институционалдық және стратегиялық инфоқұрылымында қалай көрініс тауып отыр?

4. Түркітілдес мемлекеттердің медиа мамандары мен сарапшылары (сауалнама нәтижелері бойынша) ортақ медиа-платформалардың тиімділігі мен интеграциялық әлеуетін қалай бағалайды?

5. ЖТАКК-ның болашақ генезисіне бағытталған стратегиялық модельдерді қандай?

Зерттеудің әдіснамалық және теориялық негізі. Зерттеудің әдіснамалық және теориялық негізі ретінде коммуникация теориялары, соның ішінде бұқаралық коммуникациялық теория, желілік коммуникация теориясы, М.Маклюэннің медиа теориясы, аудиторияның белсенді қабылдауы теориясы, Шеннон–Вивер моделі және неофункционализм теорияларынан тұжырымдар алынды.

Бұл теориялар ТМҰ-ға мүше елдер арасындағы қарым-қатынастың геосаяси, мәдени және коммуникациялық факторларын тереңдетіп талдауға мүмкіндік береді. ТМҰ-ға мүше елдер арасындағы ынтымақтастықты Еуразия кеңістігінде БАҚ үдерісінің ықпалы ретінде түсіндіруге болады.

Аймақтық интеграция теориясы неофункционализм, транснационализм бойынша Түркітілдес мемлекеттердің ұйымы мәдени, тарихи, тілдік жақындықтар негізінде қалыптасып, кейін экономикалық, саяси интеграцияға ұласумен қатар басқа да салаларға тікелей түрде ынтымақтастық құруға ықпал ететіндігін түсіндіреді.

Зерттеудің теориялық негізі жаһандық үдерісте жалпытүркілік ақпараттық кеңістікті құрудағы медианың ықпалын болжайтын көзқарас болды. Коммуникациялық бағытта интеграцияның аспектілерін зерттеуде теориялық, әдіснамалық және эмпирикалық тәжірибе жинақталғанына қарамастан, ғылыми тұрғыда бұл ұғымды анықтаудың біртұтас тәсілі жасалмаған.

Зерттеудің эмпирикалық негізі. ТМҰ контекстіндегі медиа ынтымақтастыққа арналған арнайы кешенді зерттеулердің жеткіліксіз екендігі байқалады. Ғылыми зерттеу ТМҰ-ға мүше елдер арасындағы медиа ынтымақтастықтың теориялық және институционалдық аспектілеріне терең талдау жасай отырып, бұл үдерістің дамуына және жалпытүркілік ақпараттық кеңістіктің қалыптасуына кедергілер мен саяси көзқарастардың айырмашылықтарынан туындайтын мәселелер қандай, сонымен қатар сыртқы күштердің және тілдік кедергілердің әсеріне қалай назар аудару керек деген маңызды сұрақтарға жауап береді.

Зерттеу медиа ынтымақтастық барысында туындаған мәселелерге жаңа шешім жолдарын көрсетуге және ортақ медиа құралдары мен әлеуметтік желілер арқылы оны реттеу жолына атсалысады. Зерттеу барысында қазақ, түрік және орыс тілдерінде ұсынылған көптеген материалдар пайдаланылды. Зерттеудің бастапқы базасы бірнеше топқа бөлінеді: 1) түркілер және түркі атауының шығу тегіне байланысты тарихи зерттеулер; 2) түркі ұғымын саясатта пайдаланудың идеологиясын қалаған негізгі ойшылдардың

көзқарастарын білдіретін арнайы теориялық әдебиеттер; 3) құжаттық дереккөздер; 4) саяси тұлғалардың сөздері.

Талданған дереккөздердің бірінші тобына М.Қ. Егізбаева, Қ. Ислам сияқты авторлардың еңбектері қолданылды. Екінші тобына түркітану идеологиясының негізін салушылар И.Ғаспыралы, Ю.Акчура, З. Гөкалптің пікірлері талданды. Зерттеу нысаны ретінде алынған құжаттардың үшінші тобына түркі мемлекеттер арасындағы өзара ынтымақтастықтың саяси-құқықтық негізін қалайтын ресми актілер жатады.

Бұл топқа Түркітілдес мемлекеттер басшыларының саммиттері мен Түркітілдес мемлекеттердің ынтымақтастық кеңесі аясында қабылданған қорытынды декларациялар, сондай-ақ Нахчыванда бекітілген Түркітілдес мемлекеттердің ынтымақтастық кеңесін құру туралы келісім және Түркі әлемінің болашағы-2040 бағдарламалық құжат енеді.

Зерттеу нәтижелері

1. Исмайыл Ғаспыралының «тілде, пікірде, істе бірлік» қағидаты пост-кеңестік түркітілдес елдер мен Түркия арасындағы медиа ынтымақтастығын талдауда коммуникация мен идеологиялық бағдарларды айқындайтын жаңа аналитикалық модель ретінде нақтыланып, осы тұрғыдан түркітілдес елдердің өзара ынтымақтастығына кешенді салыстырмалы талдау жасалды.
2. Халықаралық дипломатия аясында Түркияның жұмсақ күш (soft power) саясатының трансформациясы анықталды. Түркияның Орталық Азидағы түркітілдес мемлекеттеріне қатысты саяси доктриналарының мазмұны мәдени құралдар жиынтығы ретінде талданып, олардың түркі интеграциясына әсер ету тетіктері мен мәдени ықпалы ғылыми тұрғыдан жүйеленді.
3. ТМҰ аясында түркітілдес мемлекеттер арасында жүргізіліп жатқан мәдени және ғылым саласындағы іс-шаралар сараланды. Пост-кеңестік түркітілдес елдер мен Түркия арасындағы дипломатиялық, мәдени қатынастардың үдерісі кезеңдер бойынша жіктеліп, ТМҰ шеңберіндегі стратегиялық серіктестіктің институционалдық негіздері мен ғылыми өлшемдермен сипатталды.
4. Аймақтық интеграция жағдайында стратегиялық серіктестік шеңберінде медиа ынтымақтастықтың өзектілігі мен әлеуеті жаңадан бағамдалды. Қазіргі таңда геосаяси өзгерістерге байланысты ТМҰ-ға мүше елдер арасындағы әріптестіктің жаңа форматтары сарапталып, олардың жалпытүркілік ақпараттық кеңістікке қосатын ықпалы мен үлесі ғылыми негізде тұжырымдалды.

Зерттеудің теориялық және практикалық маңызы

Диссертациялық жұмыс негізінде Түркияның интеграциялық ұстанымын талдау арқылы пост-кеңестік түркітілдес елдердің ТМҰ аясындағы медиа бағыттарының қалыптасу үдерісін ғылыми тұрғыдан бағалау мен болжауға көмектесетін сараптамалық құжаттар дайындауға болады.

Бұл зерттеу ТМҰ мемлекеттердің өзара қатынасындағы идеологиялық және мәдени ықпалдастықтың нақты функциясын анықтау арқылы аймақтық интеграцияның жүзеге асырудың тиімді ақпарат құралдарын көрсетуге негіз

болады. Зерттеу нәтижелері медиа саласының мамандары. Оның ішінде журналист, режиссер, продюсер т.б., халықаралық ұйымдармен жұмыс істейтін сарапшылар мен дипломаттарға, түркология, тарих сынды алаңдағы зерттеушілерге, сондай-ақ түркі ынтымақтастығы мәселелеріне маманданған ғылыми-зерттеу орталықтары мен жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған қолданбалы әдістемелік құрал бола алады.

Сондай-ақ, медиа және кино мамандығы бойынша білім алатын талапкерлерге Түркі әлемі деректі фильм фестивалінде жүлделі орынға ие болған деректі фильмдер архивтік базасы кино түсірілім бойынша тәжірбиелік-әдістемелік құрал ретінде қолдануға болады.

Әдістемелік негіз және қорғауға ұсынылған тұжырымдар

1. Аймақтық интеграциялық үдерістің трансформациясы ақпараттық-коммуникациялық тұрғыдан сан-салалы құрылымды талап етеді. Түркітілдес мемлекеттер ұйымы сияқты құрылымдарда аймақтық ықпалдастықтардың институционалдық және мәдени деңгейлері өзара тығыз байланыста дамып келеді. Осы тұрғыдан, аймақтық интеграцияны тек саяси мүдде шеңберінде ғана емес, тарихи-мәдени және тілдік негізде де қарастырудың өзектілігі дәлелденді.

2. Пост-кеңестік түркі мемлекеттерінің медиадағы идеологиялық-құндылық көзқарасы қазіргі халықаралық дипломатия жүйесінде жаңа парадигма ретінде қалыптасуда. Бұл тұжырымдамаға сәйкес, түркітілдес елдердің саяси стратегиясы тек геосаяси мүддеге ғана емес, ортақ тарихи-тілдік коммуникациялық құндылықтарға да сүйенеді. Жұмсақ күш, түркі халықтарының ортақ аңыз, дастан, жырлар мен ортақ салт-дәстүр сияқты идеологиялық тетіктер арқылы ТМҰ аясында түркілік бірегейлікті нығайтуға бағытталған коммуникациялық модел қалыптасуда.

3. Исмайыл Ғаспыралы ұсынған «Тілде, пікірде, істе – бірлік» қағидасы жалпытүркілік ақпараттық кеңістікті қалыптастыруға мүмкіндік беретін теориялық модель. Осы тұжырымдама ТМҰ шеңберінде түркі мемлекеттер арасындағы интеграциялық үдерістердің тек мемлекетаралық келіс сөздер деңгейінде емес ортақ тарихи жады мен мәдени мұра негізінде ықпалдаса түсетіндігін көрсетеді. Осылайша, жалпытүркілік ақпараттық кеңістік қалыптасуына бұқаралық ақпарат құралдар негізінде геомәдени форматтар құрудың механизміне айналады.

Зерттеу нәтижелерін апробациялау мен енгізу.

Негізгі теориялық ережелер мен зерттеу нәтижелері әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті журналистика факультетінің «Баспасөз және Электронды БАҚ» кафедрасының отырысында талқыланды. Халықаралық, республикалық ғылыми-практикалық конференциялар мен симпозиумдарда 4 баяндама жасалып жинақтарында жарияланды.

Зерттеудің негізгі нәтижелері ҚР ҒБМ Ғылым және жоғары білім саласындағы сапаны қамтамасыз ету комитеті бекіткен тізімге енетін басылымдарда - 3, халықаралық конференция басылымында - 2, Scopus ғылыми журналдардың халықаралық базасына енгізілген шетелдік

басылымда - 1 мақала жарияланды. Диссертация тақырыбы бойынша барлығы 5 мақала жарияланды.

1. Отражение в СМИ «Идеи единого Туркестана» в контексте глобализации. Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия Журналистика. 2024. 149(4), 61–78.// ЕҰУ Хабаршысы.
2. Representation of women in the media In Mongolia and Turkey: a comparative study. Herald of Journalism. – 2024.73(3), 124–131. //ҚазҰУ Хабаршысы.
3. The idea of ‘United Turkestan’ in the Turkic speaking states media: influence on the Western media. The journal of International Communication.– 2024.30 (2), 303-323.
4. «The role of media in promoting the tourism sector in Kazakhstan» Proceedings of the IV International Turkic World Communication and Art Symposium, Tashkent, Uzbekistan, 5-9 November 2024, Pages 365-369, ISBN 978-605-72741-5-1
5. «Türk dünyası birliği ideolojisiinde medyanın etkisi» Proceedings of the V International Turkic World Communication and Art Symposium, Almaty, Kazakhstan, 5-8 November 2025, Pages 65-70, ISBN 978-605-72741-7-5

Жұмыстың құрылымы мен көлемі. Диссертация құрлымы кіріспеден, үш тараудан, қорытындыдан, пайдаланылған әдебиеттер тізімнен және бір қосымшадан тұрады.

1 ЖАЛПЫТҮРКІЛІК КЕҢІСТІК: ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ТАРИХИ-МӘДЕНИ КОНТЕКСТ

1.1 Жалпытүркілік кеңістік концепсиясы

Түркі атауы-ежелгі атау. Алғаш рет біздің дәуіріміздің VI ғасырынан бастап белгілі бір тайпа тобына қатысты қытай жылнамаларында айтылады. Алайда түркілер олардың этнонимі тарихта тіркелмеген заманға дейін де өмір сүрген. Түркілердің алғашқы әйгілі мемлекеттік бірлестігі (V ғасырдан бастап Еуропада ғұн атауымен белгілі) Хунну ордасы болды [8].

Азиядан Еуропаға дейінгі 12 мың жерді алып жатқан өлкені Тұран халықтары мекендеп келген. 3000 жылдың аясында үш үлкен империя құрған бұл халықтың барлығы ортақ бір тілмен сөйлейтін, мәдениеті ортақ, еншісі бөлінбеген елдер деуге болады [9].

Түркі халықтарының тарихын зерттеген ғалымдардың еңбектерін салыстыра отырып, бүгінде тәуелсіз мемлекет ретінде өмір сүріп отырған түрік, әзірбайжан, өзбек, қазақ, түркімен және қырғыз халықтарының арғы тегінің сақтар мен ғұндарға байланысы бар екені анық көрінеді. Бұл тұжырымды терең түсіну үшін академик Әлкей Хақанұлының «Ежелгі жыр, аңыздар» [10] атты зерттеу кітабына назар аударуға болады. Ғалымның пікірінше “Қазақ халқына көп ғасырдан бері мұра болып келе жатқан ғажайып аңыздарын, мазмұны ертегіге айналған терең мифтерді, жан күйін көкке сермейтін асқақ ерлік жырларын, фәлсафалық қария сөздерін тереңнен алып қарасақ, онда бүкіл дүние мәдениетіне қосылатын бір үлкен сәулетті сыр бар екені көрінеді.

Оны ең алғаш келістіре шығарған елдер ерлік дәуірін басынан кешірген қазақтың байтақ сахарасын қоныстанған сақтар, ғұндар, үйсіндер, қаңлылар. Олардың соңында қарыштаған ұрпақтары-оғыздар, қыпшақтар, қарлұқтар (қазлықтар), наймандар, керейлер, пешенелер, хазарлар... Мұндай ұлы аңыз, сәулетті ерлік жырларын сахараға көп таратқан елдер ту баста ғұн мен үйсіндер, қаңлылар» [10]. Олардың алғаш төгіліп жырлаған эпос жыры “Ер төстік”, “Еділ”, “Жайық”. Ғұндардың түркі тайпасының арғы атасы екені туралы тұжырымды Қытай тарихына сүйене отырып айтқан ірі ғалымдардың бірі Абел Ремюза. Ғалым бұл пікірін өзінің атақты еңбегінің үш бөлімінде талдап көрсеткен. Оның айтуынша, «Хун» және «Ғұн» бір ұғымды білдіреді. Ескі дәуірдегі ғұндардың аты. Олар түгелімен түркілердің тегі». Ғасырлар бойы дала кеңістігінде кең тараған ертегі, жыр, аңыз және әңгімелердің алғашқы туындатушылары мен таратушылары көшпелі түркітілдес халықтар болғаны белгілі.

Түркі халықтары ғұндардан бастау алатын көне тарихи тамырға ие болып отыр. Олардың қалыптасу және даму тарихын ежелгі Қытай, Грек және Рим өркениеттерінің қалыптасу кезеңдерімен қатар қарастырып, салыстырмалы түрде бағалауға болады.

Әлемдік түркітану өркендетуде Петр I орасаң зор еңбек сіңірумен қатар, 1724 жылы Ресей ғылыми академиясының құрылуына ықпал етті. Бұл академия “Түріктану немесе шығыстану” ісіне үлкен назар аударып, осылайша Ресей түріктану мен Моңғолтанудың тарихи отанына айналды.

Түркі тектес халықтардан бүгінгі күнге жеткен жазба мұралар ішінде Күлтегін ескерткіші, Түркі қоғамындағы, саяси элита ортасындағы тарихи сана мен танымның бірден бір айғағы. Күлтегін ескерткішін байырғы түркі қағанаттының кодексі, Ата заңы деңгейіндегі асыл мұра деп бағалауға күмәнсіз негіз қалайды [11]. Түрік Елі (Türük Eli) V ғасырдан XII ғасырға дейінгі аралықта ірі империя атанды. Бұл империя сол дәуірдегі күллі түркі тектес этностарды, көшпелі ұлыстарды бір байрақтың астына біріктірді. “Түрік” атауы- этнополитоним, яғни этносаяси атау. Зерттеушілер түрік сөзінің шығу тегін “берік, мықты, күшті”, “туу”, “төркін”, “дулыға”, “төр, төр жақ”, “бастапқы” және т.б. мағналы сөздерден туындаған деп жорамалдайды [12].

Түркішілдік (Тұраншылдық) идеяларын алғаш рет Исмайыл Гаспыралы 1851-1914 жылдары ұсынғанын атап өткен жөн. Ол «Орыс Исламы» атты кітабында (Симферополь, «Таврида» газеті, 1881 ж.) және редакторы болған «Тәржіман» (1883–1918 жж., Бақчасарай) газетінде жазып, ағартушылардың ұлттандыру және жаңғырту идеяларымен қатар алғаш рет ортақ түркі әдеби тілі идеясын ұсынды [13]. Бұл түрік ұлтшылдығының барлық түркі халықтарын қамтитын идеология деңгейіне көтерілуіндегі маңызды қадам болды. “Тілде, пікірде және істе бірлік” деген әйгілі сөз де Гаспыралының пікірі еді. Бұл идея кейінірек З. Гөкалп, А. Хүсейінзаде, Ю. Ақчура, М. Расулзаде және басқа да идеологтар тарапынан насихатталды.

XX ғасырдың басынан бастап түркішілдік, сол кезеңде пайда болған исламшыл бағыттарды өз ішінде сіңіріп, кейін бұл бағыт түркі дүниесінің басты идеологиялық, саяси және мәдени дүниетанымы ретінде қалыптасты. Кейінгі кезеңдерде бұл дүниетанымның жүйелі табиғатына сай түркішілдік-идеологиялық түркішілдік, саяси түркішілдік және мәдени түркішілдік сияқты бір-бірімен тығыз байланысты ағымдарға бөлінді. Осылайша, әлемдік империялық саясатты айқындайтын түркі қоғамдары саяси және мәдени тәуелсіздігін қайта қалпына келтіріп, дүниежүзілік түркі бірлігін орнату идеясы түркішілдіктің негізгі мақсаттары мен мұраттары ретінде айқындалады.

VI–XII ғасыр аралығында түркі халықтары кейде бір орталыққа бірігіп, кейде жеке мемлекеттік бірлестіктерге бөлініп өмір сүргенімен, олардың барлығын ортақ тіл, мәдениет және дәстүр біріктіріп тұрды [14]. Түркілердің тарих сахнасына шығып, дербес мемлекет құруы Еуразия кеңістігіндегі саяси және мәдени үдерістерге елеулі ықпал етіп, адамзат тарихында маңызды бетбұрыс кезеңдерінің біріне айналды. Кейінгі тарихи кезеңде Лена өзенінен бастап батыста Еділ өзеніне дейінгі кең аумақта мекендеген түркі халықтары саяси тұрғыдан бірнеше аймақтық топтарға бөлініп, бірқатар ірі державалардың ықпалына түсті. Нәтижесінде олардың бір бөлігі Ресей империясының, ал екінші бөлігі Қытай мемлекетінің билігіне қарады. Бұл кезеңде түркі халықтары географиялық орналасуына қарай бірнеше өңірлік топтарға жіктелді.

Тарихи үдерістер барысында бұл халықтардың кейбірі өз мемлекеттерін құрғанымен, көпшілігі әр кезеңде түрлі империялардың құрамында өмір

сүріп, отарлық саясаттың ықпалын бастан өткерді. Байырғы түркілердің төл жазуы болғаны дамудың аса биік мәртебесіне көтерілгенінің белгісі. Түркілік Орхон мұраларының ішіндегі ең сүбелісі - Күлтегін жазуы. Интеллектуалды есеюдің биік шыңы-жазу мәдениетін игеру түркілердің ғылымның ой-сана, таным, даму мен болжам сынды құрамдас бөліктерін даралауға әкелді [15].

Көшпелі түркілерде жазудан гөрі ауызекі (фольклор) қатынас (коммуникация) өте қатты дамыған. Түркілерде осыған байланысты әртүрлі көне ертегілер мен аңыздарды, лиро-эпостық жыр-дастандар мен шежірені, әдет-ғұрып пен салт-дәстүрді, атадан-балаға ауысқан тарихи жадты ұрпаққа беру жүйесі, тарих айту арқылы жеткізу дәстүрі сақталды. Оның дәлелі ретінде әл-Фараби, ибн Сина, М.Қашқари, А.Науаи, Ұлықбектен бастап небір математик, астроном, дәрігерлер шықты [16].

XIX ғасырдың басында Юсуф Ақчураның «Үш саяси ағым» атты мақаласында «Сырттағы түріктер» (dış türkler) мәселесі назарға ұсынылып, «Тевхид-и этрак» (түркілердің бірлігі) идеясы арқылы күн тәртібіне шықты. Кеңес Одағы кезеңінде түркітілдес халықтарды «рухани кемелдендіру» ұраны аясында дамыту саясаты жүргізілді. Алайда, бұл саясаттың нәтижесінде кеңестік кеңістіктегі түркі халықтары өз алдына жеке-жеке түркітану саласын қалыптастырғандай көрінгенімен, шын мәнінде біртұтас ғылыми бағыт болып табылатын түркітану әртүрлі тұжырымдар мен көзқарастарға бөлініп кетті. Сырттай қарағанда бұл үрдіс ғылыми пікірлердің көптүрлілігін көрсететіндей әсер қалдырғанымен, кеңестік идеологияның ықпалындағы түркітану көбіне ғылыми ақиқатты ашудан гөрі оны күрделендіріп жіберді.

Басқаша айтқанда, түркітілдес халықтарды тарихи тұрғыдан біртұтас құбылыс ретінде зерттеуден гөрі, оларды жеке-жеке қарастырып, бөлшектеп тануға басымдық берілді. Әр халықтың ұлттық мәдениетін дамыту деген ұранмен олардың тілдерінде жеке терминологиялық жүйелер қалыптастыру, дербес әліпбилер жасау үрдісі кең тарады.

Нәтижесінде мұндай ұстаным түркі халықтарының тарихи тұтастығын мойындау арқылы ғана олардың қазіргі ұлттық ерекшеліктерін дұрыс түсіндіруге болатынын негіздейтін ғылыми-методологиялық қағидалардан алыстап кетуге алып келді. Түркия Республикасы құрылған жылдары, «Сырттағы түріктер» мәселесіне қатысты Ататүріктің баршаға танымал болған ойлары аса маңызды болып табылады. Ататүріктің пікірінше, «Сырттағы түріктер» мәселесіндегі басты міндет-саяси немесе әскери ықпал емес, ең алдымен рухани және мәдени көпірлерді нығайту. Ол түркі халықтарымен қарым-қатынасты күшейту үшін Түркияның белсенді қадам жасауы қажет екенін айтып, ортақ тарихи сана мен мәдени тұтастықты қайта жаңғырту идеясын ұсынады (1933 жылғы 29 қазан, Чанкая сарайы).

Түркияда «Сырттағы түріктерге» қатысты бұл өзгерістер болып жатқан тұста, 1991 жылдың 21 желтоқсанында өткен Алматы саммитінде Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығын (ТМД) құру туралы шешім қабылданды. Бұл бірлестікке мүше болған бес түркі мемлекеті Әзірбайжан, Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан және Түрікменстан өз тәуелсіздіктерін жариялады.

Осы оқиғалардың нәтижесінде Түркияда «Сырттағы түріктер» және «Түркі әлемі» ұғымдары жиі қолданыла бастады. Түркі әлемі кейбір пікірлерге сәйкес, XX ғасырдың соңында және XXI ғасырда барлық түркі халықтарын қамтитын географиялық әрі мәдени ұғым ретінде қарастырылады. Алайда, бұл көзқарасқа қарамастан, Түркі дүниесінің шекарасы қандай өлшемдерге (тегіне, тіліне, тәуелсіздігіне және т.б.) негізделіп айқындалуы тиіс деген әртүрлі пікірлер орын алған [16]. 1990 жылдары тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейінгі түркітілдес елдер мен халықтар арасында көптеген ынтымақтастық салаларында ең алдымен, ортақ мәдениетті, дәстүрлерді, тарихты, ұлттық және рухани құндылықтарды қайта қалпына келтіру үшін бірқатар оң қадамдар жасалды, бұл болашақтағы қарым-қатынастарға үміт арттырды.

Түркілер әлемде бірнеше мемлекет құрған және бүгінгі таңда да бүкіл әлемнің назарын аударып отырған, елді мекендер де билік жүргізіп отырған сирек халықтардың бірі. Мұның негізгі себебі халықтың көшпелі сипатқа ие болуы және тарихи кезеңдерде географиялық мекенін ауыстыруымен байланысты деуге болады. Әлемнің әр түкпірінде орналасқан түркі мемлекеттері басындағы қиындықтарға қарамастан бір-бірімен байланысын ешқашан үзген емес. Сол себепті мәдени тұрғыдағы бірлік кейбір келеңсіз жағдайларға тап болғанымен, үздіксіз жалғасып келеді. Осман империясының зиялылары басқа да географияларда өмір сүріп жатқан түркілердің бар екенін, саясат, тіл және әдебиет сияқты еңбектерінде көрсетіп келді.

Түркілік идеологияның пайда болуы мен оның даму жолы - түркі халықтарының этникалық шығу тегі мен тілінің бірлігін, туыстығы мен бауырластығын, мәдениетінің жақындығын танудан туындайтын және болашақта осы халықтардың бірлігі мен ынтымақтастығын насихаттайтын және олардың дамуы жолында алға жылжуына ықпал ететін идеялар жүйесін сипаттайды.

XIX ғасырдың соңғы ширегінен бастап түркі бірлігінің идеологиясы философиялық тұрғыдан да өзінің идеологиялық-тұжырымдамалық орнын көрсетті. Түрікшілдік түркі халықтарын мәдени-тарихи тұрғыдан біріктіріп, олардың өзара ортақ интеграциясын нығайтуға бағытталды. Әл-Фарабиден Қожахмет Яссауиге дейінгі, Жүсіптен Махмудке дейінгі, Қорқыт атадан ұлы Абай, Шоқанға дейінгі тегі түркі даналардың еңбектері адамзаттың игілігіне қосқан үлкен мұра екендігін, түркология ғылымы, бүгінде тарихшы ғұламаларды мойындатып отыр.

Түркілердің Жібек жолы бойында өмір сүруі, оларға әртүрлі мәдениеттермен танысуға және өздерін танытуына айқындаушы рөл болып табылған. Түркілер тарихта дала мәдениетін дамыта отырып, Еуразия даласының қатал табиғи жағдайларында ауызша заңдар мен дәстүрлерге сүйенген, көшпелі өмір салтына негізделген әлемдегі ең кең аумақты қамтыған мемлекеттерді құруымен танылған. Бүгінгі таңда түркітілдес мемлекеттер Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан, Түркіменстан және Әзірбайжан тәуелсіздікке қол жеткізіп, болашақ дамуға сеніммен қадам басқан кезеңде аймақтық ынтымақтастық мәселесі өзекті бола түсті. Осы

тұста Нұрсұлтан Назарбаев түркі халықтары арасындағы өзара ықпалдастықты нығайту мақсатында мемлекеттер арасындағы одақ құру идеясын ұсынды. Назарбаевтың пікірінше, интеграцияның негізі ретінде халықтардың ортақ тарихи тамырын, тілін, дінін, мәдениетін және ұқсас геосаяси мүдделерін көрсетеді. Оның көзқарасында Орталық Азия одағы тек экономикалық бірлестік емес, сонымен қатар өңірдің әскери-саяси тәуелсіздігін қамтамасыз ететін және сыртқы ықпалдарға қарсы тұратын стратегиялық құрылым ретінде қарастырады. Бұл бастама түркі халықтары арасындағы интеграциялық үдерістерді дамытуға бағытталған маңызды қадамдардың бірі ретінде бағаланды.

Мәдениеттің ең маңызды ерекшелігі дамуға және жаңаруға жылдам бейімделуі. Рулар жүйесінен негізі қаланған Көктүрік қағанаты бүгінгі Түркі әлемі бірігуі үшін тарихи шабыт көзі болып табылды. 1922 жылы 10-22 қыркүйек аралығында өткен жетінші құпия Жалпы Түркістан Құрылтайында көне түркі мемлекеттерінің түркі тайпалары түрінде құрылған үлгісінен шабыт алып, бүгінгі Түркия мен Түркі әлемінің бірігуіне жол көрсеткіш болды. Жетінші құпия Жалпы Түркістан Құрылтайында Түркістанның «Ұлы Түркістан» атауымен аталуына және әкімшілік тұрғыдан ру-тайпалық бөлініске емес, экономикалық негізге сүйенген географиялық аймақтарға бөлінген федерация түрінде құрылуына, түркістандықтар арасында бірліктің орнауы ұлттық шешім ретінде жарияланды [17].

Түркі тілі, Исмайыл Гаспралы, Зия Гөкалп, Юсуф Ақчура, Садри Мағзұм Арал сынды көптеген ойшылдар үшін ұлттық бірліктің негізгі және басты тірегі ретінде қарастырылған. Олар түркі бірлігі мен тұтастығы ең алдымен ортақ түркі тілі арқылы мүмкін болады деп есептеп, халыққа түсінікті жеңіл түркі тілін қолдануды ұсынған. Осындай жеңіл түркі тілінде жасалатын әдебиет пен осы тілде жүргізілетін баспасөз және баспа ісі бүкіл Түркі дүниесінде ортақ мәдениет қалыптастырып, соның негізінде бірлік орнайтынын алға тартқан. Түркі тілі отызға жуық диалектімен Алтай тілдері тобының ең кең таралған және ең көп қолданылатын тілі болып табылады [18].

Әлем тілдері ішінде бір тілдің қадір-қасиеті оның дипломатия тілі, өркениет тілі, ресми, ұлттық және жазба тілі болуы және қаншалықты кең таралуымен өлшенеді. Түркі тілі көне заманнан бері осы қасиеттерге ие, бүгінде де кеңінен қолданылатын функционалды әрі беделді тілдердің бірі. Түркі халықтарының географиялық тұрғыдан бөлініп, әр тарапқа шашырап қоныстануына байланысты өзге өркениеттер мен тілдерге тап болып, көптеген жаңа сөздерді қабылдап алуына қарамастан, түркі тілі тарихи қалыптасқан өзіне тән тілдік заңдылықтарын адалдықпен сақтап, өз ерекшелігін жоғалтпай бүгінге дейін жеткізді.

Гөкалптың пікірінше, түркі бірлігі міндетті түрде саяси мағынада немесе саяси формада жүзеге асуы шарт емес. Сондықтан, ең алдымен қолға алынуы тиіс бірлік мәдени (рухани) бірлік болуы керек. «Мәдени (рухани) Тұран» жүзеге асқаннан кейін барып, «Саяси Тұран» да мүмкін болмақ. Гөкалп, Кавказ бен Әзірбайжанда Османлы түрікшесінің баспасөз бен әдебиетте

өздігінен кеңінен қолданыла бастағанына назар аудара отырып, ортақ мәдениеттің қалыптаса бастағанын айтады және бұл мәдени бірлікті Әзірбайжаннан кейін бүкіл Түркістанмен орнату мүмкін екендігін алға тартады. Осының мүмкін екендігінің дәлелі ретінде ол Исмайыл Гаспралы Қырымда жылдар бойы шығарып отырған және бүкіл Түркістанға таралған «Тәржіман» газетінің тілі барынша Османлы түрікшесіне жақындатылғанын, әрі осы газеттен шабыт алған көптеген басылымдардың Әзірбайжан мен Түркістанда шыға бастағанын көрсетеді.

Сонымен қатар, Османлы түркі мәдениеті, кітаптар арқылы Қашқарға дейін жеткізіліп отырғанын да айтады. Түркішілдік идеясының майталманы Юсуп Ақчураның пікірінше, түрікшілдік идеясы әлі өте жаңа және кең таралмаған. Алайда тілі, тегі, салт-дәстүрі және басым бөлігінің діні бір болып келетін, Азия құрлығының көп бөлігіне және Еуропа құрлығының шығысына дейін таралған түркілердің бірігіп күшеюі түркі ұлтына өзге халықтардың арасында мықты әрі баянды өмір сүру мүмкіндігін береді. Ақчура түркішілдік туралы жасаған сипаттамасында былай дейді: «Түркішілдікке және әділетке, әділетті түркішілдікке сүйенуіміз керек! Өзімізге қаламайтын әділетсіздікті өзгеге жасамауымыз керек, бірақ өзгелердің өздеріне жасатқысы келмейтін әділетсіздікті бізге де жасатуға жол бермеуіміз керек». Бұл арқылы ол, азаттық түркішілдікте деген пікірді қалыптастырады.

Осылайша, түрікшілдік ұғымын демократиялық сипатқа ие етеді. Бұл демократиялық сипат қорғануға бағытталып әрі тартып алынған құқықты қайтарып алу мен оны қорғауды көздейді. Бұл түркішілдік пікірінің империалистік, басқыншы санадан азат екендігін айқындайды. Ақчураның пікіріне сәйкес Зия Гөкалп та түркішілдіктің панславизм сияқты фанатик әрі басқыншы бағыт емес екенін, керісінше, басқа халықтардың құқықтары мен мәдениеттеріне құрметпен қарайтынын атап өткен. Гөкалптің пікірінше, түркілер арасындағы ұлттық бірліктің қалыптасуы, мәдени бірлікті қамтамасыз ету арқылы жүзеге асырлатындығын алға тартады. Егер «мәдени Тұран» жүзеге асатын болса, «саяси Тұранды» да іске асыру мүмкін болады деген көзқарасты қолдаған. Гөкалп, Кавказ бен Әзірбайжанда осман түрік тілінің баспасөзде және әдебиетте өздігінен кең қолданысқа ие бола бастағанын атап өтіп, бұл құбылысты ортақ мәдениеттің қалыптаса бастауы ретінде қарастырады. Ол бұл мәдени бірліктің Әзірбайжаннан кейін бүкіл Түркі мемлекеттеріне тарайтынын алға тартады. Қырымда, Исмайыл Гаспыралының бас редактор ретінде шығарып келген «Тәржіман» газетінің қолданған тілі осман түрік тіліне барынша жақындатылғанын әрі осы газеттен шабыт алған көптеген басылымдардың Әзірбайжан мен Түркістанда шыға бастағанын Гөкалп мәдени бірліктің көрінісі екенін дәлелдейтінін айтады.

Гөкалп үшін Түркі бірлігі тілдің, ой-сананың және ұлттық өмірдің кемелденуі арқылы жүзеге асатынын алға тартады. Бұл пікір де түркі әлеміне кеңінен тараған Исмайыл Гаспыралының «Тілде, пікірде, істе бірлік» ұранымен үйлесімін табады. Түркішілдікпен түрік бірлігі идеясының негізін

калаушылардан бірі Юсуф Ақчура мен Зия Гөкалптің түркі халқы, ұлт, түркішілдік және тұраншылдыққа қатысты ойларын егжей-тегжейлі талдап көрсету, бұл ұғымдарды түсіндіру қазіргі заманның да маңызды тақырыптарының бірі.

Бүгінде түркішілдіктің жақтастары негізгі теориялық қайнаркөз ретінде танитын бұл тұлғалардың пікірлерін талдау түркішілдік идеясы мен оның түп тамыры болып табылатын түркі бірлігі идеясын тереңірек түсіну үшін маңызды болып табылады. Сонымен қатар, аталмыш зиялылардың түркі бірлігіне қатысты ұсынған көптеген қағидаттары мен практикалық әдіс-тәсілдері бүгінгі күнге дейін өзектілігін сақтап келеді. Ақчура мен Гөкалптың алға тартқан пікіріне сәйкес түркішілдіктің дамуы алдымен тіл мен әдебиет саласында бастау алып, кейіннен саяси кеңістікке жететініне бір дәлелі де Түркия мемлекеті. XIX ғасырдың соңғы кезеңінен бастап түрік әдебиетінде түркішілдік идеясына негізделген шығармалардың айтарлықтай көбейгені анық байқалады. Бұл үрдіс әдебиетті идеологиялық бағыттағы маңызды құралдардың біріне айналдырды.

Осыған мысал ретінде, Исмайыл Гаспыралы ақын Мехмет Емин Юрдақұлды қарапайым түрік тілімен жазған өлеңдерімен шығармаларында көрініс тапқан ұлттық сана-сезімі үшін «бауырым» деп құрмет көрсетумен қатар, оның өлеңдерін Едірнеден Қашқарға дейін оқылатын болады деп жоғары бағалаған. Мехмет Еминнің өлеңдері секілді, Өмер Сейфеттиннің әңгімелерінде де түркішілдіктің ұзданы байқалады. Өмер Сейфеттин өзінің публицистикалық мақалаларында түркішілдік идеясын және түркі халықтарының бірлігі жөніндегі көзқарастарын жүйелі түрде баяндап, бұл ұғымдардың маңызын айқындайды. Өмер Сейфеттиннің айтуынша «Ұлттарда нәсілдік негіз ізделмейді, ұлт бір тілде сөйлейтін, бір дінді, бір тәрбиені, бір білімді бөлісетін адамдардың біртұтас қауымы болып табылады. Бір ұлтты саяси шекаралар ешқашан бөліп-жара алмайды» [18, 25].

Осылайша, ол тек Түркиядағы түріктерді ғана емес, сондай-ақ шекарадан тыс өмір сүріп жатқан бүкіл түркі халықтарын да меңзеп отырғанын аңғартады. Әрбір ұлттың тілінде болатын сияқты, түркі тілінің де әртүрлі диалектілері мен ауызекі нұсқалары қалыптасқан. «Олардың бәрі бөлек тілдер» деген пікірді ортаға шығару, бір ұлтты бөлуді көздеу ретінде жасалған ресейлік саясаттың бір құралы болғаны айқын. Діні мен тілі бір болған түркілердің мемлекеттерінің жеке болуы бір ұлтты бір-бірінен бөлуге себеп болып табылмайды. Сыртқы саясаттың, жасанды түрде бөлек тілдер қалыптастыруға ұмтылуы, ұлтты отарлық күйге түсіріп, мәдениеттен алшақтады, сол ұлттың ыдырауына дейін жеткізеді. Өмер Сейфеттиннің түркі бірлігі идеясының негізін құрайтын ортақ тіл мен мәдениетті сақтау қажеттігін, ал жасанды бөлініс пен тілдік ыдыраудың қауіпті екенін айқын көрсетеді. Өмер Сейфеттин де Зия Гөкалп сияқты, түркі әлемінде тіл бірлігін қалыптастыруға ерекше мән берген Исмайыл Гаспыралының идеяларын толығымен қолдаған.

Ол, Гаспыралының «тілде, пікірде, істе бірлік» қағидатын түркі халықтары арасындағы мәдени тұтастықтың негізі ортақ тіл екенін өз

шығармаларында атап өткен. Сейфеттиннің пайымдауынша, түркі халықтарының болашақтағы бірлігі мен өркендеуі, ең алдымен, тілдік тұтастыққа қол жеткізумен тығыз байланысты. Осыған орай ол: «Бүкіл түркілердің арманы тілде бірігу» деп бұл идеяны тек лингвистикалық емес, сонымен қатар мәдени, рухани тұтастықтың кепілі ретінде бағалайды. Өмер Сейфеттиннің көзқарасы бойынша, түркі халықтарының барлығына ортақ келетін әдеби тілдің негізі ретінде Ыстанбұл түрікшесіне жақын диалектіні қабылдау аса маңызды. Оның пікірінше, түркі халықтары арасындағы тілдік бірлік кез келген әскери немесе саяси құндылықтардан да жоғары тұратын негізгі фактор. Себебі, тіл бірлігі мәдени бірлікті қалыптастырады, ал мәдениеті біріккен ұлтты ешқандай саяси не әскери күш бөлшектей алмайды. Сейфеттиннің бұл пікірі ұлттық тұтастықтың іргетасы ретінде ең алдымен тілдік және мәдени тұтастықты алға тартады. Оның ұстанымы бойынша, шекаралармен бөлінген түркі мемлекеттерін рухани біріктіретін ең қуатты құрал ортақ тіл мен әдебиет. Демек, түркі бірлігіне жетудің алғашқы сатысы тілдік бірлікті орнықтыру болып табылады.

Өмер Сейфеттиннің айтуынша, Тұран бұл саяси мемлекет емес, ең алдымен ұлттық және мәдени отан ұғымын білдіреді. Яғни, ол Тұран идеясын тек геосаяси бірлік ретінде емес, түркі халықтарының тарихи жадында сақталған рухани-мәдени кеңістік ретінде қарастырады. Сейфеттин үшін Тұранның негізінде ортақ тіл, рухани құндылықтар мен тарихи сана жатқандықтан, саяси шекаралар бұл кеңістікті бөлшектей алмайды. Осы көзқарас арқылы Өмер Сейфеттин Тұраншылдықты милитаристік немесе империялық ұстаным ретінде емес, қайта мәдени интеграция мен ұлттық тұтастыққа негізделген идея ретінде ұсынады. Бұл ұстаным түркі халықтары арасындағы байланыстарды сақтау мен нығайтудың басты қадамдарының бірі ретінде қабылданады.

1930 жылғы 26 қарашада Мұстафа Кемал Ататүріктің Самсун қаласына сапары барысында оқушылармен бірге Түркі әлемінің картасын қарап тұрған суреті, түркішілдік ұғымының сол кезеңдегі ресми санада да маңызды орын алғанын көрсететін айғақты дерек болып табылады. Бұл тарихи көрініс Ататүріктің тек Түркия шеңберіндегі ұлттық идеямен шектелмей, түркі халықтарының тарихи тамырластықтары мен мәдени бірлігін ескергенін аңғартады. Аталған фотосурет осы тарихи тұжырымдардың бейнелі дәлелі ретінде ерекше маңызға ие. Бұл көрініс Ататүріктің «түркі әлемі» түсінігін геосаяси мақсаттан гөрі мәдени және рухани тұтастық тұрғысынан қарастырғанын көрсетеді. Түркия Республикасының жарияланғанына он жыл толуына арналған баяндамасында Мұстафа Кемал Ататүрік былай дейді: «Бүгінгі күні Кеңес Одағы біздің досымыз, көршіміз әрі одақтасымыз. Бұл достық біз үшін маңызды. Алайда ертең не боларын ешкім нақты болжай алмайды.

Кеңес Одағы да кезінде Осман империясы мен Австро-Венгрия сияқты ыдырап кетуі мүмкін. Бүгінде темірдей уысында ұстап отырған ұлттар бір күні уысынан шығып кетуі ықтимал. Әлем жаңа бір тепе-теңдікке келуі мүмкін. Сол сәтте Түркия не істеу керектігін нақты білуі тиіс. Өйткені бұл

дос елдің құрамында бізбен тегі бір, тілі бір, діні бір бауырларымыз бар. Біз оларға қамқор болуға дайын болуымыз қажет. Бұл дайындық дегеніміз үнсіз күту емес, нақты түрде даярлану. Ұлттар мұндайға қалай дайындалады? Рухани көпірлерін мықты ұстау арқылы. Тіл-көпір, сенім-көпір. Біз өз тамырымызға үңілуіміз керек. Тарихты оқшауламай, бөлінген жерінен біріктіруіміз керек. Біз сырттағы түріктердің бізге келуін күте алмаймыз, керісінше, біз оларға жақындауымыз қажет»[19]. Ататүрік өз мәлімдемесінде саясаттан бұрын түркі халықтарын бірлестіретін рухани көпірлер керек екендігін анық жеткізеді.

Сонымен қатар, ол болашақта түркі халықтары тәуелсіздікке қол жеткізетін сәтке Түркияның дайын болуы керектігін ескертеді. Бұл дайындық, саяси емес, ең алдымен мәдени және рухани салада басталуы тиіс. Тіл мен сенім ұлттарды жалғайтын негізгі көпірлер ретінде қарастырылады. Аталған тарихи мәлімдеме Ататүріктің түркі әлеміне деген көзқарасын терең көрсетіп қана қоймай, түркі халықтарының мәдени бірлігін сақтау арқылы болашақтағы саяси бетбұрыстарға дайын болу қажеттігін де аңғартады. Бұл көзқарас кейінгі кезеңдегі Түркияның сыртқы саясатында «сырттағы түріктер» ұғымының қалыптасуына да негіз болған.

Түркішілдік пен Тұраншылдық қозғалыстары Османлы кезеңінен бастап Ұлт-азаттық күрес кезеңіне, одан әрі Республика құрылуына дейін бағыт-бағдар беріп, жаңа дәуірге жол ашты. Осы тарихи эволюция барысында, әсіресе XX ғасырдың бірінші жартысында, түркішілдік идеясын әдебиет пен публицистика арқылы жалғастырған әрі жаңа буынға жеткізген негізгі тұлғалардың бірі Хүсейін Нихал Атсыз болды. Оның шығармашылығы мен публицистикалық еңбектері түркішілдік идеологиясының мемлекеттен тыс қалған түркі халықтарының тағдырына алаңдаушылық танытқан, рухани тұтастық пен тарихи жадыны жаңғыртуға бағытталған бағытын сипаттайды. Хүсейін Нихал Атсыздың көзқарастары кей жағдайда радикалды сипат алғанымен, ол Республика дәуіріндегі түркішілдіктің символына айналды.

Түркі бірлігін ең алдымен рухани тұрғыда жүзеге асыруды мақсат еткен Исмайыл Гаспралы мен Зия Гөкалп сияқты түркішіл ойшылдардан айырмашылығы Хүсейін Нихал Атсыз түркі бірлігі мен тұраншылдықтың мәні тікелей саяси бірлік құруда жатыр деп есептеген. Оның пікірінше, мәдени тұтастық саяси бірігуден кейін ғана мүмкін болады. Атсыздың бұл көзқарасы кейбір зерттеушілер тарапынан радикалдық және милитаристік сипаттағы тұраншылдық ретінде бағаланғанымен, оның идеялары XX ғасырдағы түркішілдік ұғымына жаңа бағыт ретінде маңызды. Оның жазбаларында ұлттық сана мен тарихи жадыны ояту ғана емес, сонымен қатар түркі халықтарын бір ту астында біріктіруге шақырған саяси мақсат айқын көрсетіледі. Бұл түркішілдік қозғалыстың саяси нұсқасының қалыптасуына ықпал еткен. Хүсейін Нихал Атсыз да өзге түркішілдер сияқты ұлттың тұрақтылығын сақтау үшін түркі тіліне айрықша мән берген. Оның пікірінше, түркі тілдес халықтар өз тәуелсіздігінен айырылса да, ана тілін сақтай білсе, қайтадан жаңғырып, өз болмысына қайтадан оралатынына нық сенім көрсетуге болады. Атсыздың бұл идеясы көптеген зерттеушілер

тарапынан қолдау тауып, түркі халықтарының қазіргі заманғы интеграциясының мәдени-рухани негіздерін анықтауда маңызды рөл атқарады.

1940 жылдардың басында Түркияның ішкі саяси жағдайы күрделі әрі идеологиялық тұрғыдан ала-құла сипат алды. Бұл кезеңде түркішілдік идеясы қоғамдық қолдау мен зиялы қауым арасындағы резонанс тудырып жатса, екінші жағынан, коммунистік қозғалыстардың да университеттер мен мәдени орталарда белсенділігі артты. Осындай идеологиялық тартыс аясында Хүсейін Нихал Атсыз Кеңес Одағы құрамындағы түркі халықтарының тағдырына алаңдап, Түркиядағы коммунистік ықпалға қарсы ашық сын айтып отырған болатын.

1944 жылғы 3 мамырда Анкарада Атсыз бен Сабахаттин Али арасындағы дауласу ісінің қаралуы кезінде жастардың ұйымдастырған шеруі билік тарапынан мемлекеттік төңкеріс жасауға бағытталған ұлтшыл әрекет ретінде айыпталды. Бұл шеруді сылтау еткен билік, Кеңес Одағымен дипломатиялық қатынастарды бұзбау мақсатында, түркішіл белсенділерге қарсы қатаң репрессиялық шараларға көшті. Нәтижесінде Ыстамбұл мен Анкарада жүздеген адам тергеліп, жиырма алты адамға ресми түрде айып тағылып, жиырма төрті сот алдына тергелді. Бұл процестің саяси астары терең болды және ол «Нәсілшілдік-Тұраншылдық ісі» ретінде тарихқа енді. Айыптаулардың негізгі желісі үкіметті құлатып, ұлтшыл сипаттағы жаңа саяси құрылым орнату талпынысы болды. 1945 жылы он адамның қамауға алынуымен бұл іс формалды түрде аяқталғанымен, мемлекеттік идеология мен ұлттық сана арасындағы қайшылықтардың айқын көрінісі болды. Бұл сот процесі түркішілдіктің тек идеологиялық бағыт қана емес, сонымен қатар қоғамдық-саяси феномен ретінде де қалыптасып келе жатқанын көрсетті. Сот отырыстарында айыпталушылардың судья алдында берген жауаптары түркішілдік және түркі бірлігі идеясы тұрғысынан маңызға ие болды. Аталған жауаптардың ішінде Хүсейін Нихал Атсыздың берген жауабы ерекше назарға ілікті. Ол өзін ұлтшыл екенін атап өтіп, түрік ұлтшылдығының атауы түркішілдік екенін мәлімдеген.

Сонымен қатар, түркішілдік пен тұраншылдықты бір ұғым ретінде қарастырып, түркішілдік идеясының мақсаты сырттағы барлық түркілермен бірігіп мемлекет құру деп түсіндірген. Атсыздың пікірінше, түркі бірлігінің құрылуы келесі бағытпен жүзеге асады: Бұл идея ең алдымен баспасөз және ақпарат құралдары арқылы халықтың жүрегіне сіңірілуі тиіс. Кейін саяси жағдайларға сәйкес бірлік мақсатын жүйелі түрде жүзеге асырады, соның нәтижесінде нақты бірлік жүзеге асады. Хүсейін Нихал Атсыздың ресми жауаптары оның түркішілдік идеологиясының мазмұнын ашып көрсетумен қатар, оның тұраншылдықты тек қана рухани немесе мәдени бірлік ретінде емес, нақты саяси мақсатқа жету жолындағы ұстаным ретінде қарастырғанын білдіреді. Ол үшін түркі бірлігі тарихи миссия мен геосаяси мұраттың үйлесімі болып табылады.

Атсыздың тұжырымдаған жол картасы идеяны ең алдымен халықтың санасына жеткізу, кейін оны қабылдаған саяси элитаның жүзеге асыруы

арқылы мақсатқа жету қазіргі саяси теориялар тұрғысынан да прагматикалық әдіс ретінде талқыланып келеді. Осы көзқарас арқылы Атсыз түркішілдіктің нақтылы саяси платформаға айналуы үшін алдымен қоғамдық қолдау мен рухани дайындық қажет екенін алға тартады. Бұл тәсіл ұлтшыл идеологияны күшпен емес, көпшілік қолдауы мен саяси жағдайға бейімделе отырып жүзеге асыруды көздейтін тәсіл. Османлы дәуірінен Республика кезеңіне дейінгі түркішіл ағартушылардың түркі бірлігін қалыптастыру жөніндегі көзқарастары мен ұсынған бағыттары мазмұндық тұрғыдан өзара сабақтастықта болғанын аңғаруға болады. Бұл зиялылардың идеялық бағдарында тұтастық пен бірлік қалыптасқан. Олар ұлт ұғымын айқындауда мәдениетті негізгі анықтаушы фактор ретінде қарастырып, ұлттың бірлігін қамтамасыз етудің маңызды тетігі деп бағалаған. Түрік тілін ұлттық бірегейліктің және ұлтшылдықтың негізі ретінде қабылдап, оның сақталуы мен дамуына айрықша көңіл бөлген.

Сонымен қатар, түркі халқының негізгі құқығы болып табылатын өзін-өзі басқару қағидасы аясында ұлттық тәуелсіздік идеясын қолдаған. Түрікшіл ойшылдар агрессивті және отаршыл сипаттағы нәсілшілдік көзқарастарды теріске шығарып, түркі бірлігін ең алдымен тіл мен мәдениет тұтастығын қамтамасыз ету арқылы жүзеге асыру қажет деп пайымдаған. XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап, Республика дәуірінде өріс алған түркішілдік қозғалысы тіл, әдебиет және саяси бағыттарда айқын көрініс тапқан идеологиялық ағым ретінде таныла бастаған. Түркішілдік қозғалыстың басты ұстанымдары мен даму бағыттары Түркі дүниесінің өзге өңірлерінде де ортаға шыға бастағаны байқалған. Түркішілдіктің негізгі мақсаты тілді сақтау арқылы мәдени бірегейлікті нығайту және ұлттық сананы қалыптастыру болды. Османлы кезеңінде бұл ағым мемлекетті сақтап қалу идеясына негізделсе, Республика дәуірінде жаңа ұлттық мемлекетті құру мұраттарымен тоғысқан.

Мұхаррем Ергиннің пікірінше, бұл кеңею нәтижесінде түрік бірлігі ыдырап, түркілер бір-бірінен алшақтап, өзара байланыстарын сақтап қала алмаған. Соның салдарынан түркі халқының күші бөлшектеніп, әлсіреген. Әсіресе халық саны аз болған аймақтарда түркілік жойылып, ассимиляция мен өзгерістер орын алған. Түркі халқы осындай кең байтақ географиялық кеңістікте көптеген майдандарда соғысуға мәжбүр болған. Түркілердің тарихи дамуы барысында ішкі қақтығыстар да аса күйреткіш сипатқа ие болған.

Жалпы алғанда, Түркістанның саяси тәуелсіздігінен айырылуы ішкі әлсіздік пен сыртқы ықпалдардың тоғысуы нәтижесінде жүзеге асқан тарихи үдеріс. Түркілер тарихында мемлекет билігіне үміткер қуатты әулеттер мен ру-тайпалардың өзара бәсекелестігі әрқашан маңызды рөл атқарған. Бұл құбылыс көне түрік мемлекеттілік құрылымының табиғатынан туындайды: мемлекет отбасыдан басталып, әулеттер бірлігі мен ру-тайпа бірлігі арқылы дамып, ең соңында күрделі, әлеуметтік байланыстарға негізделген мемлекеттілік формаға айналған. Осы тұрғыдан, түрік мемлекеттігі әрқашан бір-бірімен тығыз байланысқан әлеуметтік құрылымдардың интеграциясы

ретінде сипатталады. Түркі тайпалары арасындағы өзара тартысқа қарамастан, барлық түркілерді біріктіру идеалы бірнеше ғасыр ішкі тыныштықты қамтамасыз еткен түркі патшаларының үнемі жадында сақтап, жүзеге асыруға тырысқан ұлттық мақсат ретінде көрініс тапқан. Бұл идея, Гөкаліптің сипаттағандай, түркілердің ортақ санасында жасырын сақталған және тек сана арқылы байқалатын күш ретінде бейнеленеді.

XIX ғасырдың соңында Түркістан зиялыларының білім және саяси тәжірибесі нәтижесінде түркі ұлтының ортақ санасындағы бірлік идеясы қайта жанданды. Бұл үрдіс Еуропалық ұлтшылдық және халықтардың өз тағдырын анықтау құқығы идеяларының ықпалымен ұлттық қозғалыстардың шеңберінде сана деңгейінде көрініс тапқан. Осылайша, ортақ ұлттық сана мен бірлік идеясы тарихи дамудың маңызды кезеңінде нақты қоғамдық әрекет пен идеологияға айнала бастаған.

XX ғасырдың басында бүкіл түркі әлеміндегі зиялылар тілдің қарапайымдылығын қамтамасыз ету және ортақ әдеби тіл арқылы жүргізілетін баспасөз, ұлттық сана мен түркі бірлігін нығайтудағы басты құрал деп санаған. Бұл кезеңде тілдік және мәдени біртектілік ұлттық бірлікті сақтау мен дамыту стратегиясының негізгі элементі ретінде қалыптасты. Түркістанның ойшылдары мен көшбасшыларының бірі Мұстафа Шоқай Түркі бірлігі идеалына сенімін ерекше бағалай отырып, Кыпшак, Қазақ, Өзбек, Түркімен сияқты бөлінулер арқылы Түркістан түркілерін бөліп, ру мен тайпаға бөлетін әрекеттерді Түркістан бірлігінің идеалы мен мақсатына қайшы іс ретінде қарастырады. Ол мұндай әрекеттерді насихаттаушылар мен Түркістан халқыны ыдыратуға ат салысатындар дұшпан ретінде білінуге тиіс. Мұстафа Шоқай Түркістан үшін ортақ әдеби жазба тілін қолдану идеясын қолдап, Еуропада шығаратын «Жас Түркістан» журналында әр түркі халқы түсіне алатындай, ортақ тіл қолданған. Шоқай Түркістан халқын әрдайым бір ұлт ретінде атап, былай деп мәлімдеген: «Біз, Түркістан революционерлері, халқымыздың бостандығы мен отанымыз Түркістанның азаттығы үшін күресеміз. Түркістан халқына басқа жол жоқ, болмауы тиіс. Біздің мақсатымыз Түркістанда, әрі форма жағынан, әрі мән-мағына жағынан ұлттық мемлекет құру, себебі тек осы жолмен ғана халқымыз өз отанында өз тағдырын толыққанды иеленуші бола алады»[19,49]. Шоқайдың пікірінше, Түркістан халқына қатысты әрдайым «Түркістандықтар» атауын қолдану қажет, жеке этникалық немесе аймақтық атаулардан бас тарту керек. Түркістан ұлттық бірлігінің санада қалыптасуы және осы бірлік үшін мақсатты түрде жұмыс істеу арқылы ғана тәуелсіздікке қол жеткізу мүмкіндігі болады. Бұл көзқарас Түркістанның саяси және мәдени тұтастығын сақтау мен нығайтуға бағытталған.

Сонымен қатар, Түркістандық зиялылардың Түркияға деген сенімі мен сүйіспеншілігі, Түркиядағы зиялылардың Түркі әлемінің бірлігіне деген қолдауымен пара-пар. Мұстафа Шоқай Түркияны Түркістан үшін ең жақсы үлгі ретінде сипаттап, оны «Батыстың ғылымын» «Шығыстың рухымен» үйлестіре алатын мемлекет деп бағалаған. Оның көзқарасында Түркістан

географиялық ұғымнан гөрі ортақ тағдыр, ортақ мәдениет пен өркениеттік кеңістік ретінде бағаланған.

1.2 Түркі халықтарының коммуникациялық сабақтастығы

Зерттеу барысында белгілі бір кезеңде «Жалпытүркілік кеңістік: ақпараттық-коммуникациялық генезис мәселелері» қарастырылады. Алайда, «коммуникация» ұғымы жеткілікті түрде түсіндірілмейінше, мұндай зерттеуді бастау ғылыми тұрғыдан орынды бола қоймайды. Сондықтан ең алдымен қолжетімді дереккөздер негізінде коммуникация ұғымына анықтама беріледі. Кейіннен анықталған түркі коммуникациялық сабақтастығына қатысты нақты деректер мен талдаулар ұсынылады.

Коммуникация сезім, ой, білім және пайым сияқты ұғымдарды белгілі бір таңбалар мен белгілер жүйесі арқылы мағыналы хабарларға айналдырып, адам өзінің мәдени бірлігі бар немесе жоқ өзге адамдармен, қоршаған ортамен бөлісетін динамикалық үдеріс ретінде сипаттауға болады. Коммуникация барлық адамдық қарым-қатынастардың негізі.

Сөйлеу және ойлауға негізделген байланыс адамдарды ойлау қабілеті арқылы сөйлеуге жетелейді. Сөйлеу арқылы адамдар арасындағы қарым-қатынасты қамтамасыз ететін құрал ретінде әртүрлі дыбыстар мен белгілерден тұратын тіл пайда болды. Тіл әртүрлі дыбыс жүйелерінен құралған жүйелі құрылым болып, адамдар арасындағы түсіністікті қамтамасыз ететін табиғи құрал болып қалыптасты. Тіл мәдениеттің негізі болып табылады. Тіл өткенге тән мәдени құндылықтарды бүгінгі күнге жеткізетін құрал қызметін атқарып келеді. Бүгінгі мәдени құндылықтарды да болашаққа жеткізетін рухани көпір болып табылады. Түркітілдес халықтардың бірлігін айшықтайтын маңызды коммуникациялық факторлардың бірегейі тарихи-мәдени ортақ жазба мұралары мен ортақ ауыз әдебиеті. Осы мұраларды біріктіретін ең маңызды өлшемде ортақ тіл болып табылады. Түркі тілдес халықтардың (қазақ, қырғыз, өзбек, түркімен, әзірбайжан, түрік) лингвистикалық жақындығы, тілдік өзара түсіністікті жеңілдетіп, аудармасыз қатынас жасауға мүмкіндік береді. Бұл тілдік тұтастық көркем әдебиет пен мәдени мұрадағы ортақтастықтан да байқалады. «Алпамыс» жыры қазақ, тәжік, башқұрт халықтарына ортақ болса, «Ләйлі мен Мәжнүн» қисасы Науаи, Жәми, Андалиб сияқты жазушылардың шығармаларында көрініс тапты. Жалпытүркілік ауыз әдебиеті ықылым заманнан бері атадан балаға ауысып келе жатқан көненің көзі, сол сияқты ежелгі және орта ғасыр (VII-XVI) жазба ескерткіштері де түркі халықтарының тілінің қалыптасу дәуіріне дейін жазылған әдеби-рухани ортақ мұралар [19,12]. Бұл мұралар Орхон-Енисей, Талас жазбаларын, ұйғыр жазуының нұсқаларын, «Дивани лұғат-ат-түрік», «Құдатку білік», «Хұсрау мен Шырын», «Мұхабатнаме», «Гүлстан бит-түрки», «Нахадж әл Фаради», «Қисса сул-Әнбиә» сияқты т.б. оғыз-қыпшақ тілінде жазылған жазбаларды атай аламыз. Осы жазба ескерткіштер түркі халықтарының ортақ әдеби-тілдік дерек, тарихи-танымдық дерек және рухани әдеби-мәдени құндылық ретінде XVIII ғасырдан бастап зерттеліп келеді.

Түркітану ғылымында қалыптасқан дәстүрлі жүктеу үлгісіне сәйкес түркі тілдері негізінен екі үлкен тармаққа бөлінеді: жалпытүркілік тілдер және чуваш типтік түркі тілдері. Ескі Батыс түркі тілі, Еділ Бұлғар тілі және қазіргі чуваш тілі. Дегенмен, чуваш тілі Еділ Бұлғар тілінің тікелей жалғасы ретінде қарастырылмайды. Жалпытүркілік тілдер бірнеше негізгі топтарға жіктеледі: Ішкі Азия немесе түркілік топ (ұйғыр, өзбек); Оңтүстік-Батыс немесе оғыз тобы (түрік, әзірбайжан, түрікмен); Солтүстік-Батыс немесе қыпшақ тобы (татар, башқұрт, қазақ, ноғай, қырғыз); Сібір тобы (алтай, хакас, тува, якут). Лингвистикалық тарих және Түркология салаларындағы маңызды пікірлер бойынша қазіргі таңда кең таралған көзқарасқа сәйкес, түркі тілдерінің қалыптасуы түркі халықтарының өмір сүру үдерісімен тікелей байланысты. Осы тұрғыдан көптеген тарихшылар түркі тілі мен түркі халықтарының пайда болу кезеңі бір деп қабылдайды. Сонымен қатар, тіл мамандары тіл тарихы мен этностық тарих бір-бірінен өзгеше екі ұғым екендігін алға тартады.

1913-1914 жылдары Түркістанға жасаған ғылыми сапары барысында «Құтадғу білік» шығармасының Ферғана нұсқасы мен Петербургтегі Құран аудармасын тапқан, көрнекті тарихшы Зәки Уәлиди Тоған XIX ғасырдағы Түркістан мен Еділ-Орал аймағындағы түркі халықтарының тілдік жағдайын төмендегідей сипаттайды: «XIX ғасырдың ортасына дейін Түркістанның барлық өңірінде, Батыс және Шығыс Түркістанда, Қазақ және Қазан жұрттарының бәрінде ортақ әдеби шағатай тілі қолданылды. XIX ғасырда Қашқарда қожалар мен Яқұб бектің тарихына қатысты жазылған еңбектерде, Хиуада Мунис пен Ағани секілді авторлардың шығармаларында, сондай-ақ Қазақстанда Абылай мен Бөкей ордасындағы Жәңгір ханның жазбаларында қолданылған тіл-бір тіл еді»[19,43]. Тарихшының бұл баяндамасы түркі халықтары жақын уақытқа дейін ортақ тіл қолданып келгенін айқындап отыр. Кейін келе патшалық Ресей жүргізген тіл саясаты түркі халықтарының тілдік бірегейлігін әлсіретіп, әр халықтың жергілікті диалектісін дербес әдеби тіл ретінде дамытуға бағыттады. Бұл үдерістер XIX ғасырдың соңы XX ғасырдың басында түркі халықтарының ортақ шағатай әдеби тілінен біртіндеп алыстап, жеке ұлттық әдеби тілдердің қалыптасуына ықпал етті. Соның нәтижесінде қазіргі қазақ, өзбек, татар және басқа да түркі тілдерінің ұлттық жазба нормалары қалыптасып, түркі дүниесіндегі тілдік интеграцияның дамуын тоқтатты. Осман кезеңінде тілдегі түркішілдік идеясының бастаушысы Зия Пашадан кейін түрік зиялылары тіл зерттеулеріне ерекше көңіл бөле бастады. Бұл бағыттың бастамашыларының бірі Ахмет Уафик Паша болды. Ол Осман түрік тілімен қатар басқа да түркі тілдерін үйрену, зерттеу және дамыту қажеттігін қолдады. Бұл да түркі бірлігінің қайта жандануындағы басты қадамы.

Түркі халықтары коммуникация құралының негізі сөз қолдануда шебер екендігін әрбір тарихи жазба деректерден көптеп байқалады. Соның ішінде жыраулар мен дастандар, айтыс сияқты қазақ ауыз әдебиетін ерекше атауға болады. «Шешен» түркі тілдерінде сөзге шебер мағынасында қолданған.

Шешендерден қалған шебер сөздер, түркі жұртының ой-пікірі, сана-сезімінің, жалпы дүниестанушылық көзқарасын көрсетеді.

Халық қорының (фольклордың) жанрлары ертегілердегі, батырлық, ғашықтық, жырлардығы, тұрмыстық-салттық өлең-жырлардағы негізгі идея шешенсөз айтатындардың идеясымен тамырлас. Шешенсөз бен ауызша әдебиеттің тоғысар тұсы екеуінің де ауызша орындалуында бұл үрдіс қазақ түріктерінің коммуникациялық дәстүрінің ең маңызды бөлігі [20].

Шешен сөз журналистикадан бұрын өмірге келіп, белгілі бір мөлшерде сол журналистиканың дүниеге келуіне әсер еткен. Қоғамдық қатынастар дамып, өнеркәсіптік-өндірістік ілгерлеулер алға жылжыған сайын, адамдардың шоғырлануы мен араласуы артқан сайын бұқараның санасын ел алдында тұрған мүддеге қарай бағыттау өнері, публицистика ақпарат таратудың, алмасудың жаңа тәсілін ойлап табуға итермеледі [21]. Тарихтың алғашқы кезеңдерінде бір тілде сөйлеген түркі тайпалары уақыт өте келе кең аумақтарға таралуының нәтижесінде, кейінгі дәуірлерде ортақ тілді қолданған халықтар әртүрлі диалектілерде сөйлей бастады. Уақыт өткен сайын бұл тайпалар жеке-жеке мемлекеттерге айналды. Әсіресе осындай тарихи-әлеуметтік және географиялық факторлар бір тілде сөйлейтін халықтардың түрлі диалектілерде сөйлеуіне себеп болды.

Тарихшы Н.А. Баскаковтың пікіріне сүйенсек, түркі тілі тарихи тұрғыдан өте кең географиялық аумақта Қытай қорғанынан Дунай өзеніне дейін халықтар арасындағы өзара түсіністік пен мәдени бірлікті қамтамасыз еткен ортақ әдеби тіл қызметін атқарған. Бұл түркі халықтарының тілдік және мәдени байланыстарының терең тарихын көрсетеді.

Ежелгі түркі жазу-сызуына жататын - Орхон, Енисей ескерткіштері де әлемдік жазу тарихында ерекше орынға ие болуымен қатар түркі халықтары коммуникациясының ең маңызды бөлігінің бірі. Бұл жазулар жартастарға, тас қабырғаларға, плиталарға, сынтастарға ойылып жазылған қалпы Солтүстік Монғолиядағы Орхон өзен бойында, Енисей аңғарында, Талас өзенінің бойында (Жамбыл облысы) және V-VIII ғасырлардағы ірі мемлекет Түркі қағанатының құрамына кірген басқа да көп жерлерден табылады. Бұл деректер түркі халықтарының коммуникациялық дәстүрінің ерте дамығандығының айқын белгісі [22].

Ал тілден тыс коммуникациялық құралдар деп аталатын басқа коммуникация құралдары бұл белгілер/символдар, сөздер, сондай-ақ қол, аяқ, бет сияқты мүшелердің қозғалыстары болып табылады. Мұндай коммуникацияда адамдардың «қалай айтқаны» маңызды рөлге ие болады. Жазу-сызу өнері болмаған ерте кезде-ақ түркі халқы өзінің тұрмыс-тіршілігі, қоғамдық өмірі, шаруашылығы мен кәсібі, қуанышы мен күйініші, дүние танудағы көзқарасы т.б. жайында неше түрлі өлең-жыр, ертегі-әңгіме, мақал-мәтел, аңыздар ойлап шығарған және оларды ауызекі тілде айту арқылы таратқан [23].

Түркі халықтары түркі тілінің ортақ негізін сақтап қала білгенмен тілдік өзара ықпалдастық барысында өз табиғатына және болмысына сай келетін элементтерді қабылдаудан тартынбаған. Ғалым Капланның пікірінше,

осындай ерекшелігімен түркі тілінің табиғаты мен түркі халқының мінез-құлықтық, мәдени болмысы арасында терең әрі тылсым байланыс орын алған. Сондықтан «кез келген мәдени топтың тілі оның дүниеге қалай қарайтынымен тікелей байланысты» деген пікірді алға тартады. Ғалым Каплан «Түркілік мінез-құлық» деп аталатын ұлт пен тіл арасындағы тылсым байланысты тілдің әдеби көрінісі яғни эпостық (дастандық) баяндаулар арқылы сипаттайды. Нихал Атсыз түркі дастандарына тоқтала отырып, олардың көркемдік элементтерін атап көрсетеді: әйел сұлулығы мен адалдығы, әйелден шабыт алу, қаһармандық пен ізгілік жеңісі, көшпелі өмірдің айрықша белгісі ретінде «атқа» берілген мән, сондай-ақ немқұрайлылыққа қарсы жазалау мен ар, намыс секілді рухани құндылықтардың ерекше көрініс табуы түркі эпостарының негізгі сипаттары болып табылатындығын баяндайды.

Н.Атсыз атап өткен мифтік дискурс өмір сүру қағидасын, әлеуметтік тәртіпті айқындайтын және ұжымдық сананың терең қабаттарына орныққан ережелерді, рөлдер мен мінез-құлық үлгілерін қамтиды. Бұл ұғымдар «тіл/сөйлеу» арқылы кодталып, мағынаға ие болады. Осылайша коммуникациялық үдерістің шекарасын айқындайтын айқын және астарлы кодтар мифтер арқылы шешімделуі мүмкін. Мұндай мәдени кодтық трансмиссиялар географиялық кеңістіктің ұлғаюы мен әртүрлі өркениеттік шеңберлерде көпмәдениетті өзара ықпалдастықтың күшеюі нәтижесінде біртіндеп өзгерістерге ұшырап, бастапқы әсерін жоғалту ықтималдылығын алға тартады. Тарихшы Нихал Атсыздың пікірінше, түркі эпостарында сипаттаған кейіпкерлер жүйесі кейінгі дәуірлердегі урбанизация үдерісінен өткен түркі халықтарының мәдениетінде өз мәнін сақтап қалған бір түрдегі «намысшылдық» ұстанымын білдіреді. Түркі мәдени аумағында, адам және мәдени факторлардың әртүрлілігін ортаға шығарғанда, коммуникация тек ақпарат алмасу мен жеткізу арқылы шектелмейтіндігі анық байқалады.

XI ғасырлардағы түркі халықтарының қоғамдық, әлеуметтік, мәдени және әдеби болмысына тән қарым-қатынас үлгілері ашықтық, сөз қадірін білу, шешендік өнерді құрметтеу, ұжымдық пікірге назар аудару сияқты ерекшеліктер қазіргі халықтық білім беру жүйесін қалыптастыруда бағдар бола алады. Түркі ойшылдарының шығармаларында көрініс тапқан педагогикалық және этикалық қағидаларды, мақал-мәтелдер мен коммуникациялық дәстүрлерді дұрыс әрі кешенді түрде пайдалану болашақта да маңызды әдістемелік қызметін атқаратын болады [24].

Орта ғасырлардағы педагогикалық ойдың даму тарихында бүкіл әлемге танылған Жүсіп Баласағұн, Махмұд Қашқари, Әдиб Ахмед Йүгнеки және Әбу Насыр әл-Фараби секілді ғалымдардың еңбектері жалпы түркі тарихының ортақ құндылықтарының маңызды бөлшегі. Бұл ойшылдардың еңбектері түркі халықтарының ежелгі коммуникациялық дәстүрлерінің жалғасы әрі жүйеленген көрінісі болып табылады. Аталған ойшылдар: сөздің тәрбиелік қуатына, ақылмен кеңестің қоғамдық өмірдегі орнына, билеуші мен халық арасындағы тілдік-мәдени байланыстың маңыздылығына, білімді тіл арқылы тарату және қоғамдық сананы қалыптастыру дәстүріне ерекше

мән берген. Махмұд Қашқаридың “Диуани лұғат ат-түрк” еңбегі түркі халықтарының тілдік бірлігі мен коммуникациялық мәдениетін жүйелеудің алғашқы үлгісі болса, Жүсіп Баласағұнның “Құтты білік” еңбегі мемлекеттік басқарудағы тіл, сөз мәдениеті және қарым-қатынас этикасының маңызын айқындайды. Әбу Насыр әл-Фараби болса қоғамдағы үйлесімділіктің негізгі шарты ретінде парасатты коммуникацияны, яғни ақылға негізделген пікір алмасуды көрсетеді.

Сондай-ақ Әдиб Ахмед Йүгнекидің “Ақиқат сыйы” шығармасында адамгершілікке, ізгілікке, сыпайы сөйлеу мен қарым-қатынас нормаларына негізделген түркілік этикалық-коммуникациялық дәстүрлер көрініс тапқан. Осылайша, түркі ойшылдарының мұралары түркі халықтарының коммуникациялық дәстүрлерін жаңа деңгейге көтеріп, оны теориялық тұрғыдан дамытып, кейінгі ұрпаққа тіл, білім және мәдениет арқылы берудің жүйелі үлгісін қалыптастырған.

Аталмыш, еңбектер қазіргі түркі тілді халықтар үшін коммуникациялық мәдениеттің сабақтастығын қамтамасыз етіп келеді. Түркі халықтарының әдеби жәдігерліктері - коммуникация дәстүрінің ажырамас бөлігі [25].

Қазіргі түркілік этностардың қоғамдық ой-пікірі алуан түрлі болғанына қарамастан көне тарихқа үңілген сайын рухани мұра бір арнаға тоғыса түседі. Түркітілдес халықтардың термелер, бесік жырлары және басқа да фольклорлық құндылықтары қоғамдық мәдениеттің берілуіне әрі адамдар арасындағы коммуникацияның тиімді түрде жалғасуына ықпал ететін маңызды элементтер. Тарихи үдеріс барысында сауатты әрі орнықты қарым-қатынас құру мақсатында жиі пайдаланылған бұл құндылықтар уақыт өте келе технологияның адам өмірінде үстемдік етуімен бірге біртіндеп қолданыстан шыға бастаған, тіпті ұмыт болу қаупіне дейін жеткен. Бұрындары қуаныш, қайғы, мұң секілді сезімдердің мәні, терме немесе өлең арқылы жеткізілуі кең таралған құбылыс болса, қазіргі кезде коммуникация аз сөзбен жүзеге асатыны байқалады. Коммуникацияны тек қана ақпарат алмасу құбылысы ретінде қарастыру жеткіліксіз.

Себебі ішінде белгілі бір мағына, белгілі бір жаңалықты бағындарған болса бұл жағдай коммуникация ретінде қабылданады. Түркі халықтарының дәстүрі болып қабылданған іс әрекеттер мысалға жарына сезімін білдіру үшін қыздардың кілемге өрнек салуы, аналардың балаларын ұйықтату мақсатында айтқан бесік жырлары, сондай-ақ қайтыс болған адамды жоқтау үшін шығарылған жоқтаулар да коммуникацияның бір үлгісі. Сезімді жеткізуге бағытталған халық әндері, әйелдердің бас жаулықтарының шеттеріне салынған кестелері, қайтыс болған жанның үйінде қара түсті киім кию дәстүрі, ал тойларда қалыңдықтың ақ көйлек киюі мұның бәрі коммуникация тұрғысынан берілетін мысалдар қатарында. Нақ осы мәдени элементтердің әрқайсысы өзіндік мазмұн мен белгілі бір әлеуметтік хабар береді. Бұл хабарлардың мағыналық жүктемесі ғасырлар бойы адамдар арасындағы коммуникацияның берілуіне ықпал етіп, бүгінгі күнге дейін жетіп отыр [26].

Сөз өнерінің шеберлігімен құралған жыраулар өз мазмұны арқылы түркі халықтарына тән дүниетанымдық, сенімдік үлгілер мен құндылықтарды бойына сіңірген. Жырау мәтіндері құрамындағы мәдени кодтар арқылы құндылықтардың маңызды тасымалдаушысы болып табылады. Жырауларда жарға (жұбайға) адалдық, ата-ананы құрметтеу мен сүю, адалдық, дұрыс-бұрысты айыра білу, арамнан аулақ болу, сабыр, мейірімділік, отбасылық бірлікті қастерлеу (жалғыздықты ұнатпау), насихат айту, өсек-аянды сынау, ашық сөзділік, қайырымдылық пен құрбандыққа дайын болу, қулық пен өтірікті айыптау, позитивті ойлау (үмітпен қарау), жомарттық, дүниенің өткіншілігін ұғыну, ізгілік пен дұғаға мән беру, тілдің жұмсақтығы, ақжарқындық, соңында әділдің жеңуі, сараңдықты сынау, ар-ұятты сақтау сияқты құндылықтар ықшам әрі терең мәнмен жеткізілуі түрік халықтарының коммуникация дәстүрінің қаншалықты терең әрі жүйелі дамығанының дәлелі.

Түркілердің өмір сүрген географиялық аймағына байланысты бұл құбылыс «дала мәдениеті» деп аталады. Түрік мәдениеті мен тілінде жылқы, қой, темір, дала, қасқыр сияқты ұғымдар, сондай-ақ ұйысу, тәртіп, еңбек бөлінісі, көсемдік және модульдік ойлау жүйесі өз әсерін әрдайым айқын сездіріп отырған [27].

Әдеби жанрлар белгілі бір тілдің мүмкіндіктерін, байлығын және көркемдік қуатын танытатын ең маңызды құралдардың бірі. Тілді тану, оны меңгеру, сол тілде жазылған шығармаларды оқып, ішкілендіру, ең бастысы оны әлеуметтік өмірде коммуникация құралы ретінде пайдалану аса маңызды. Түркі халық поэзиясының ең негізгі жанрларының бірі саналатын жырау кез келген тақырыпта айтыла алуы, ықшамдылығы және айту жеңілдігі арқасында кең тараған өлең түрі. Осы қасиеттеріне байланысты жырау айту дәстүрі қазіргі таңда Түркияның әртүрлі өңірлерінде жалғасумен қатар, түркі мемлекеттерінің басқа елдерінде де кейбір айырмашылықтармен сақталып келеді. Жырау айтылған өңірдің мәдени болмысын танытатын белгілерді өзінде сақтайтындықтан, олар ұрпақтар арасындағы мәдени көпір қызметін атқарады және нәтижесінде бұл дәстүр өзінің өміршеңдігін бүгінге дейін толық сақтап келеді.

Еуропа ғалымдары «руна жазуы» деп атаған түркі әліпбиі IX-X ғасырларға шейін түркі тайпалары арасында кеңінен қолданылды. Көктүріктер қағанаты ыдырай бастаған тұста бұл жазу Ұйғыр қағанатында да жалғасын тапты [28].

Бұл жазу үлгісінде де көптеген мұралар қазіргі күнге жетіп отыр, бұл да түркі халықтары коммуникация дәстүрінің жаңа бір кезеңін көрсетеді. Белгілі түріктанушы В.М. Жирмунский: «Батыс пен Шығыс әдеби байланыстарында ортағасырлық әдебиет үлгілері маңызды рөл атқарады, біз сол қоғамдық, тарихи процесстің дамуындағы фольклор мен поэзияны аналогиялық бағытпен, салыстырмалы тұрғыдан зерттеуіміз қажет» деген болса, зерттеушілер атағандай «Түркі мәдениетінің өркендей түсуіне араб, парсы жазба әдебиеті ерекше әсер бере отырып, орта ғасыр тұсында түркілер Араб халифатының дінін ғана қабылдап қоймай, жазуын да қабылдап жаңа

жетістіктерге қол жеткізді. Орта Азия түркілері ішінен талантты ғалымдар, философтар, кемеңгер әдебиетшілер дүниеге келді. Олар араб, парсы, түркі тілдерін еркін меңгеріп кейін сол тілдерде шығармалар жазды» [29].

Осы элементтер руна жазбасы, эпикалық ауызша поэтика, ортағасырлық араб- парсы жазба мәдениетінің ықпалы мен ішкі инновацияларының қоспасы бір-бірімен өзара байланысып, түркі әлемінің кең ауқымды коммуникация жүйесін қалыптастыруға зор үлес қосты. Хабар алмасу үдерісінің негізгі және шешуші элементі адам. Коммуникациялық жүйелердің тиімді қызмет етуінде адам факторы айрықша мәнге ие. Әсіресе дипломатиялық қатынастарды орнату мен жүргізуде, мемлекеттік билік пен халық арасындағы өзара байланысты қамтамасыз етуде, сондай-ақ ақпараттың уақтылы әрі дұрыс жеткізілуінде адам әрекеті басты рөл атқарады. Осылайша, хабарласу құрылымдарының функционалдық тұтастығы мен тұрақтылығы көбіне адамға тән ұйымдастырушылық, танымдық және әлеуметтік қабілеттер арқылы айқындалады [30].

Түркілер Орта Азия аумағында көшпелі өмір салтын ұстанған халық ретінде қалыптасты. Көшпелі тіршіліктің жоғары деңгейдегі қозғалысқа негізделген динамикасы саяси құрылымдардың ұйымдасуына, әлеуметтік қатынастардың қалыптасуына, экономикалық жүйенің ерекшеліктеріне және мәдени өмірдің дамуына тікелей ықпал етті. Сонымен қатар бұл рухани-материалдық кешен түркі қоғамдарының тарихи эволюциясында айқындалушы факторлардың бірі ретінде маңызды.

Түркі мәдениетінде тамға немесе дамға деп аталатын таңбалар жазу жүйесі қалыптасқанға дейін қолданылған, тас, ағаш, тері сияқты материалдық нысандардың бетіне түсірілген көне белгілер жүйесі ретінде танылған.

Тамғалар Орта Азия, Еуразия кеңістігінде және Кавказ аймақтарында кең таралып, мифологиялық, діни, экономикалық және әлеуметтік-мәдени мазмұндарды білдіретін ерекше коммуникациялық құрал ретінде қызмет атқарған. Бұл таңбалар тек меншік белгісі немесе ажырату нышаны ғана емес, сонымен бірге дүниетанымдық ұғымдарды, қоғамдық иерархияны, рулық-тайпалық сәйкестікті және рухани символиканы білдіретін көптүрлі семиотикалық жүйе ретінде қарастырылады. Грек жазушысы Геродоттың пайымдауынша, Орта Азияда хабарласу әдістері туралы алғашқы мәліметтер Скифтер дәуіріне жатады. Мемлекеттік құрылым жасап, хабарласуға үлкен мән берген. Азия ғұндары кейінгі түрік мемлекеттері үшін үлгі болған. Еуропа ғұндары, Көктүрік және Ұйғыр мемлекеттерінде де хабарласуға үлкен мән берілген. Коммуникацияның жұмысы түркілерде тек ауызша және жазбаша болмаған. Түрік халықтары барлық қолданысқа жараған құралдар мен қатар аңдарды да коммуникацияның бір бөлігіне айналдырған. Түркілерде оқ тек соғыс қаруы ретінде емес, сонымен қатар хабарласу құралы ретінде де пайдаланылған. Орта Азияда өмір сүрген алғашқы түркілер хабарласуда ат, үйрек, бүркіт сияқты жануарларды қолданған.

Түркілердің орналасқан және шоғырланған аймақтары (Орта Азия, Батыс Азия және Анадолы) ежелгі дәуірдің соңына қарай Шығыс пен Батыс

арасындағы экономикалық байланыстар мен мәдени ықпалдастықтар тұрғысынан маңызды географиялық аймақ болып саналады. Бұл тұрғыда тарихи «Ұлы Жібек жолы» мәдениет, сауда, халықтың интеграциясы және коммуникациялық іс-әрекеттердің географиялық бағыты болып табылады. Осы жол арқылы Қытай, Иран, Таяу Шығыс және Шығыс Риммен, сондай-ақ «Ескі құрлыққа» дейінгі тауар, қолөнер және пікір алмасуларында түркілер белсенділік танытқан [31].

Қағаз бен сияның қолданысқа енуі сол дәуірдегі ақпарат жеткізу, хабар алмасу және білім тарату тәсілдерін түбегейлі өзгертіп, коммуникацияның тиімді әрі ұзақ мерзімді баламасын қалыптастырды.

Осы тұрғыдан алғанда, қағаздың пайда болуы мен таралуы түркі халықтарының да өзіндік коммуникациялық дәстүрлерінің қалыптасуы мен дамуына тікелей ықпал етті. Соңғы жылдары түркі халықтарының ата қонысы болып табылатын Шығыс Түркістан мен Дуньхуан аймақтарында жүргізілген археологиялық зерттеулер нәтижесінде табылған қағаз және жылжымалы баспа бөлшектері түркілердің коммуникация мәдениетінде жазба дәстүрінің ерте кезеңнен бастау алатынын дәлелдейді. Бұл жаңалықтар түркілердің өздеріне тән қағаз өндірісін қалыптастырғанын және ақпарат таратудың жазба формаларын белсенді қолданғанын көрсетеді. Қытайда табылған ең көне қағаз және баспа қалдықтарының түркілер мекендеген аймақтардан шығуы, түркі қағазы мен баспа үлгілерінің өңірдегі ерте коммуникациялық технологиялардың маңызды бөлігі болғанын айғақтайды.

Бұл археологиялық олжалар түркілердің қағаз жасау технологиясын меңгергенін, ақпаратты сақтау және таратуда жазба нұсқаларды кең қолданғанын дәлелдейтін маңызды айғақтар. Табылған қағаз үлгілері мен жылжымалы баспа бөлшектері түркілердің өздеріне тән қағаз шикізатын өңдеп, байланыс пен білім таратуға арналған ерекше жазба дәстүр қалыптастырғанын байқатады. Дәстүрлі түркі қағазының жасалуында тұт ағашы мен кендір талшықтарының қолданылуы олардың коммуникациялық тәжірибесінің өзіндік ерекшелігін көрсетеді. Қазіргі таңда бұл қағаз жасау өнерінің Шығыс Түркістанда сақталып, қолөнер дәстүрі ретінде жалғасуы да түркілердің ежелгі коммуникациялық мәдениетінің қазіргі заманға жеткен айқын көрінісі [32].

Осылайша, Дуньхуан мен Турфан аймақтарында табылған тарихи материалдар түркі халықтарының коммуникациялық дәстүрлерінде жазба мәдениетінің, қағаз жасау өнерінің және ақпарат алмасудың күрделі әрі дамыған жүйесінің болғанын дәлелдейді. Көптеген ислам және түркі мемлекеттерінде түстер саяси, әлеуметтік және мәдени мағынасы бар символдық белгі ретінде кең қолданылған. Бұл құбылыс түркі халықтарының коммуникациялық дәстүрлерінде де маңызды орын алады, өйткені түс тікелей тілдік емес, бірақ ақпарат жеткізудің өте көне және ықпалды құралдарының бірі.

Түстердің белгілі бір мағынаны жеткізу қызметі түркі қоғамдарында сөздік емес коммуникацияның дамығанын айғақтайды. Түстердің қолданылуы белгілі бір әлеуметтік хабарды, эмоцияны немесе саяси

ұстанымды білдірудің өзіндік коммуникациялық тетігі болған. Ислам және түркі қоғамдарында түстердің әлеуметтік, діни және идеялық мазмұнды жеткізуі олардың тек эстетикалық элемент емес, сонымен бірге ақпарат тарату мен белгі беру жүйесінің бір бөлігі екенін айқын көрсетеді [33].

Жазудың түркілердің өміріне енуімен бірге олар бұрын ауызша таратып келген мәдени құндылықтарын жазбаға айналдыра бастады. Осы тұрғыдан алғанда, түркі мәдениетіне қатысты бай ақпаратты жазба түрде жеткізген Орхон ескерткіштері мен «Диуани лұғат ат-түрік» еңбегі біздің дәуірімізге жеткен ең маңызды дереккөздердің қатарында. Бұған қоса, Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» шығармасы түркілердің исламды қабылдауынан кейінгі мемлекеттік басқару жүйесі мен қоғамдық моральдық қағидалары жөнінде құнды мәлімет береді. Бұл екі мәдени ақпараттық мұра, түркілердің исламға дейінгі және кейінгі дәстүрлері мен құндылықтарын салыстыра зерттеу үшін маңызды ғылыми база қалыптастырады [34].

Осы жазба ескерткіштердің барлығы түркі халықтарының коммуникациялық дәстүрлерінің дамуындағы өтпелі кезеңді-ауызша ақпарат алмасудан жазба коммуникацияға өту үдерісін айқын көрсетеді. Ауызша мәдениетке тән жадқа сүйенген ақпарат сақтау әдістері біртіндеп жазба коммуникациямен толықтырылып, түркі қоғамының мәдени, саяси және әлеуметтік құрылымын жүйелеуге мүмкіндік берді. Сондықтан аталмыш шығармалар түркі халықтарының тарихи коммуникация тәжірибесін, ақпаратты тарату мен бекітудің эволюциясын түсінуде негізгі ғылыми дереккөзі болып отыр.

Сөз арқылы жеткізілетін әңгімелер мен жазба дереккөздерден бөлек, мәдениеттің ұрпақтан-ұрпаққа берілуін қолөнер туындыларынан да көруге болады. Керамика, ағаш және металл өңдеу, кілем тоқу сияқты фольклорлық сипатқа ие қолөнер түрлері өткен байланысты сақтап, кім екенімізді еске салатын маңызды мәдени белгілердің бірі. Тақия, тұрмыстық бұйымдар, әшекейлер, сый-сияпат түріндегі заттардың бетінде бейнеленген ою-өрнектер мен рәміздер түркі дәстүрлерін абстрактілі ұғым деңгейінен шығарып, нақты, көзбен көруге және сезінуге болатын материалдық нысанға айналдырады.

Бұл құбылыстар түркі халықтарының коммуникациялық дәстүрлерінің бірегейі. Себебі қолөнердің әрбір элементі белгілі бір ақпаратты, тарихи тәжірибені, дүниетанымды және әлеуметтік нормаларды ұрпаққа жеткізетін өзіндік «визуалды коммуникация жүйесі». Ою-өрнектегі таңбалар ру-тайпалық құрылымды, дүниені символдық қабылдауды, әлеуметтік мәртебені немесе діни-мистикалық түсініктерді айтып беретін ақпараттық код ретінде қызмет жасайды. Қолөнер туындылары түркілердің ауызша және жазба коммуникациясына қосымша ретінде мәдени жадты сақтайтын және жеткізетін материалдық коммуникация арнасы. Түркілердің ғасырлар бойы ерекше мән берген өнер туындыларының бірі кілемдер мен алашалар (кілем-кілемше) мәдениетті ұрпаққа жеткізудің маңызды құралдарының қатарынан орын алады. Гүл, қошқармүйіз, қошқарбасы, сіңір, бұғы, арыстан, жолбарыс, «гөл» типтес және басқа да дәстүрлі ою-өрнектерді қамтитын бұл бұйымдар әртүрлі өсімдік тектес табиғи бояуларды қолдану арқылы жасалып, түркі

қоғамының тарих бойындағы сауда қатынастарында елеулі орын алған. Бұл кілем және алаша тоқу дәстүрі тек тұрмыстық қажеттілікпен шектелмей, мәдени ақпаратты сақтап, жеткізетін жүйелі коммуникациялық арна ретінде қызмет етті. Әрбір ою-өрнектің өзіндік семантикасы бар: қошқармүйіз береке мен күшті, гүл өмір мен жаңаруды, жануар бейнелері тотемдік көзқарастар мен дүниетанымды білдіреді. Осылайша түркілер тоқу өнері арқылы өз әлемін символдар тілінде бейнелеп, оны ұрпақтан-ұрпаққа кодталған ақпарат ретінде жеткізді [35].

Бұл құбылыс түркі халықтарының коммуникациялық дәстүрлерін зерттеу үшін аса құнды. Себебі кілем тоқу өнері визуалды коммуникацияның дамыған түрін көрсетіп, жазусыз қоғам жағдайында ақпараттың, наным-сенімдердің, әлеуметтік мәртебенің және мәдени нормалардың материалдық ортада бекітілуінің жарқын мысалы болып отыр. Сонымен қатар, бұл бұйымдар сауда жолдары арқылы алыс аймақтарға таралып, мәдениет аралық коммуникацияны да қамтамасыз еткен. Музыканың маңызы түркі халықтарының коммуникациялық дәстүрлерінің құрылымында айқын көрініс тапқан. Ежелгі дәуірде қобыз, домбыра, сыбызғы, дабыл сияқты аспаптар тек көңіл көтеру құралы емес, ақпарат жеткізу, жауынгерлерге белгі беру, халықты біріктіру, рәсімдік мазмұнды тарату сияқты маңызды коммуникациялық функцияларды атқарған.

Осылайша музыка түркі қоғамында вербалды және вербалды емес коммуникацияның бірегей синтезі ретінде қызмет етіп, мәдени жадтың сақталуына, әлеуметтік нормалардың берілуіне және дүниетанымдық жүйенің жаңғыруына ықпал етті. Тасымалдау, хабар алмасу, коммуникация сияқты ұғымдар адамзат тарихында әрдайым ерекше мәнге ие болып, әлеуметтік және экономикалық өмірді қалыптастырушы маңызды факторлар ретінде көрініс тапқан. Тасымалдау мен коммуникацияға байланысты сөздік бірліктер Қарахандықтар кезеңіне тән тілдік элементтер болып табылады және олардың кейбірі қазіргі түркі тілдерінде әлі күнге дейін қолданылуын жалғастыруда. Бұл тілдік деректер тарихи сананың, мәдени сабақтастықтың және рухани тәжірибенің тіл құрылымында сақталып отырғанын көрсететін құнды мәселелердің бірі ретінде қарастырылады. Аталған ұғымдар түркі тілінің тарихи және қазіргі диалектілерінде түріктердің сөз сапасын арттыру, қоғамдастық арасындағы байланыстарды нығайту және әлеуметтік қатынастарды реттеуде үлкен маңызы бар. Қарахандықтар дәуіріне тән жазба ескерткіштерде болсын, ауызша дәстүрде болсын, тасымалдау мен хабар алмасуға қатысты сөздік қор нақты әрі жүйелі түрде көрініс тапқан [36].

Қарахандықтар дәуірінің тілдік деректері тек лексикалық мұра ғана емес, түркі халықтарының көне коммуникациялық мәдениетінің тарихи-мәдени кодтарын сақтаушы құнды дереккөз ретінде ғылыми маңызы зор. Оғыз қоғамының эпикалық сипатқа ие ауыз әдебиеті мұрасы болып саналатын «Қорқыт ата хикаялары» (Деде Қорқыт хикаялары) түркі халқының құндылықтарын, сезімдері мен ой-толғамдарын толық қамтитын тұтас құрылымымен ерекшеленеді. Қорқыт ата хикаяларындағы дәстүрлер

ұлттық мәдениеттің ықпалымен қалыптасып, өмір сүру дағдысы ретінде қоғамның күнделікті тәжірибесінде кодталған.

Эпикалық және хикаялық сипатқа ие болып, ауызша дәстүрде қалыптасқан және бай фольклорлық ресурстарды қамтитын Қорқыт ата хикаялары түркі мәдениетінде дәстүрлердің мәдени жадын сақтайтын маңызды баяндаулар ретінде қызмет етеді [37]. Қорқыт ата хикаялары қоғамның тарихи және мәдени ақпаратын ұрпаққа жеткізетін бірегей коммуникациялық құрал ретінде қызмет көрсеткен. Батырлық пен қаһармандық арқылы баяндалған оқиғалар, әлеуметтік нормалар мен дәстүрлі құндылықтарды көрсетуі, сондай-ақ көркемдік құрылымы арқылы есте сақталуы бұл туындылардың мәдени және әлеуметтік ақпаратты сақтау және таратудағы коммуникациялық маңыздылығын айқындайды.

Көшпелі түркілердің мәдени кодтарын, дәстүрлері мен сенімдерін баяндайтын бұл хикаялар оғыз түркілерінің өмірлік тәжірибесі мен наным-сенімдерін көрсететін ауызша дискурстық белгілерден тұрады. Хикаялар жеке болса да, олар түркі халықтарының өткенін, өмір салтын, дәстүрлерін, ұлттық санасын, сенімдерін кодтайтын тұтас жүйе ретінде көрініс тапқан. Хикаялар кейіпкерлер арқылы хикаялық құрылымға енгізілген мәдени жадты оятатын кеңістік рөлін атқарады. Қорқыт ата хикаялары түркілік ұлттық сананың ортақ бейсаналық алаңын құрайтын мәдени кодтарды еске салу және жаңғырту функциясы арқылы өз өзектілігін көрсетеді. Бұл хикаялар тұтас түркі тарихының құжаты, өткен мен болашақты байланыстыра отырып, оның құндылығын үздіксіз арттыратын мәдени мұра.

Сондықтан, Қорқыт ата хикаялары тек әдеби туынды емес, түркі халықтарының коммуникациялық дәстүрлері мен мәдени жадын сақтау және таратудағы негізгі құрал. Қобыз түркі халқының ұлттық музыкалық аспабы. Қобыз «Ежелгі түркі халық ақындарының тойларда, рәсімдерде немесе кез келген мерекелік шарада өлеңдерін орындау кезінде тартатын музыкалық аспабы. Оның ежелгі түрі қазіргі уақытта да Алтай түркілері мен Кавказ аймақтарында қолданыста» [38].

Озандық дәстүрдің түркі әдебиетінің қалыптасуымен бірге мәдениет тарихында өз орнын алғанын айтуға болады. Сонымен қатар, осы әдебиеттің алғашқы туындылары эпостар, сағулар сияқты шығармалардың алғашқы орындаушылары да озандар, яғни мәдениеттегі маман тұлғалар (бақсы, шаман, ойыншылар) болғаны белгілі» [39]. Озандық дәстүр түркі халықтарының коммуникациялық мәдениетінің негізін құраған элементтердің бірі.

Жоғары да аталмыш барлық коммуникациялық арналарды тоғыстыратын ең маңызды фактор тіл. Бүгінгі таңдағы түркі интеграцияның медиа саласы бойынша дамуы ортақ тіл үрдісіне негізделіп отыр. Түркішілдік ағымның көшбасшыларының бірі И.Ғаспыралы, Осман мемлекетіндегі тіл және идея бірлігі туралы пікірталастарды терең зерттеп, түркі бірлігінің құрылуындағы ең маңызды фактордың ортақ тіл екендігін түсінеді. Ғаспыралы бүкіл түркі әлеміне ортақ түсінікті тіл қалыптастырудың аса маңызды екенін алға тартып, осы бағытта жұмыс жүргізеді. Ғаспыралы өз

пікірлері мен ұстанымдарын, әсіресе «Тәржіман» газеті арқылы, тұрақты түрде жүзеге асырып отырды. Оның бұл еңбегі түркі дүниесіндегі замандастары тарапынан жоғары бағаланды. Ғаспыралының түркі халықтарына ортақ түсінікті тіл қалыптастыру жолындағы еңбегі үлкен нәтижеге жетті. Өйткені «Тәржіман» газетінде қолданылған қарапайым түрік тілі Қазаннан бастап Шығыс Түркістанға, Әзірбайжанан Түркияға дейінгі барлық түркі халықтарына түсінікті ортақ тілге айналды.

1.3 Ақпараттық-коммуникациялық кеңістік түсінігі және теориялық негіздері

Коммуникация термині ағылшын тіліндегі communication сөзінің баламасы ретінде қолданылады. Бұл ұғымға қатысты ғылыми әдебиеттерде жүздеген анықтамалар ұсынылғаны белгілі. Communication сөзінің түбірі болып табылатын commin ұғымы «ортақтасу», «ортақ ету» деген мағыналарды білдіреді. Осыған сәйкес, жалпы мағынада коммуникация немесе байланыс белгілі бір ақпаратты, ойды немесе білімді адамдар арасында ортақ пайдалану және өзара алмасу үдерісін білдіреді. Коммуникация адамзат баласының тіршілік етуінің басты құралы болғандықтан да адамзат өзінің ең алғашқы қадамдарында бір-бірімен байланысу құралдарын жасауға мәжбүр болды. Бірақ ол кездегі коммуникацияның тек «ым қағысу», одан кейін «дыбыс» арқылы берілуі жеткіліксіз болды да, адамдар бір-бірімен белгі «беру» арқылы да сөйлесу тәсілін меңгере бастады [40]. «Коммуникация» термині ғылыми санатқа XX ғасырдың басында енгізілді. Оған дейін коммуникация алаңы негізінен адамдар арасындағы қарым-қатынас мәселесі ретінде ғана қарастырылып келген.

Коммуникация теориялары адамдардың жеке, әлеуметтік және мәдени контекстерде ақпарат алмасу үдерісін ұғыну, хабарларды талдау және коммуникацияның жұмыс істеу тетіктерін түсіну мақсатын көздейтін теориялық ізденістердің нәтижесі болып табылады. Адамзаттың барлық тарихи даму кезеңінде коммуникациялық арналардың да үздіксіз артып отырғаны байқалады. Мұндай арналардың екі түрі бар: сөздік (вербалды) және сөзсіз емес (вербалды) арналар. Вербалды емес арна коммуникацияның ең көне түрлерінің бірі. Ол адамның пайда болуынан әлдеқайда бұрын, биологиялық эволюция барысында қалыптасады.

Бұл арна жоғары сатыдағы жануарларға тән зоокоммуникацияның жалғасы ретінде қабылданады. Яғни адамдар түйсігі және сезімі арқылы байланыс тоқтатады. Вербалды арна тек адамдарға ғана тән, өйткені бұл арнаның басты ерекшелігі сөйлеу қабілетіне негізделеді. Сөйлеу қабілеті антропогенез үдерісінде қалыптасып, адамдар арасындағы ақтарылған ақпаратты алмасудың негізгі құралына айналды. Вербалды емес және вербалды арналардың өзара тығыз байланысы ауызша коммуникацияның қалыптасуына ықпал етті. Ал иконикалық және символдық арналар баспаның бастауына негіз болды. Бұл бастапқы коммуникациялық арналар кейіннен жаңа жасанды арналардың пайда болуына әсер етті. Олардың шығу тегі бойынша екі негізгі топқа бөлінеді: Көркем коммуникациялық арналар өнер

саласында қалыптасқан. Техникалық коммуникациялық арналар техника мен технологияның дамуы нәтижесінде пайда болған. Осылайша, коммуникациялық арналардың тарихи дамуы адамзат қоғамының мәдени, әлеуметтік және технологиялық эволюциясымен қатар сан түрлі өзгеріске ұшырады.

Бұл теориялар тарихи даму барысында қоғамдардың әлеуметтік-мәдени құрылымдары мен технологиялық өзгерістеріне параллель түрде қалыптасып, әр тараптанған. Әрбір теория коммуникация үдерісін өзіне тән қырынан қарастыра отырып, оның жеке адамға, қоғамға және мәдениетке тигізетін ықпалын талдауға бағытталған. Қоғамдағы ақпарат алмасу үдерісінің даму кезеңдері бірнеше негізгі кезеңдерге бөлінеді: ауызша кезең, жазба кезең, кітаптық кезең, компьютерлік кезең. Аристотель «Риторика» атты еңбегінде коммуникацияны ықпал ету (сендіру) өнері ретінде сипаттап, тиімді сөйлеудің үш негізгі құрамдас бөлікке негізделетінін атап көрсетеді: этос (сөйлеушінің тұлғалық қасиеті мен беделі), логос (логикалық дәйектер) және патос (эмоциялық ықпал) [41].

Аристотельдің аталған еңбектері, әсіресе, сендіру коммуникациясының қағидаттарын түсінуге елеулі үлес қосты және қазіргі коммуникация теорияларының қалыптасуына теориялық негіз болды. ХІ ғасырда Батыс Еуропада кітаптарды қолжазба түрінде көшіру дәстүрі біртіндеп кітап басу үрдісіне көшті. ХІХ ғасырда даму алған өнеркәсіптік революция нәтижесінде құжаттық коммуникация полиграфия мен целлюлоза-қағаз өнеркәсібінің дамуына ықпал етті. Бұл газеттер мен журналдардың мыңдаған таралыммен шығуына, сондай-ақ кітап нарығының қалыптасуына ықпал етті. ХІХ және ХХ ғасырлар аралығында коммуникация саласында техникалық революция орын алды. Телефонның пайда болуы вербалды коммуникацияны шектеусіз кеңістікке жеткізді. Сонымен қатар, фотография реалистік кескіндемеге жаңа бәсекелестік туғызса, кино өнері театр өнерінің болашағына алаңдаушылық тудыруға себепкер болды. Кейіннен радионың ойлап табылуы және оның жаһандық коммуникациялық жүйеге енгізілуі ақпарат тарату жылдамдығын жарық жылдамдығына дейін жеткізді.

Аталмыш коммуникациялық даму кезеңде ақпарат тарату үдерісі бұқаралық сипатқа ие болды. ХХ ғасырда коммуникация саласында кезекті техникалық революция орын алды. Бұл революция нәтижесінде фототелеграф, теледидар, бейнежазба, компьютерлік байланыс, электрондық пошта және жаһандық коммуникациялық жүйе ғаламтор пайда болды. Теледидар қысқа уақыт ішінде жаппай коммуникация құралына айналып, ақпаратты кең аудиторияға жеткізу жылдамдығын қарқынды дамытты. Канадалық зерттеуші Маршал Маклюэн ұсынған теорияға сәйкес, бұл кезең «Гутенберг дәуірінің» аяқталуын білдіреді. Соңғы техникалық революция кезеңінде коммуникацияның жаңа түрі электрондық коммуникация қалыптасу арқылы компьютерлер тек ақпаратты өңдеу мен талдауға арналған жеке құрал ретінде қолданылса, бүгінгі таңда олар интернет арқылы жаһандық ақпараттық желіге ықпал етіп, бұқаралық коммуникация жүйесін

басқаратын ең қуатты құралдардың біріне айналды. Қазіргі уақытта интернет-коммуникациялар әлеуметтік коммуникациялар жүйесіне белсенді түрде интеграцияланып, ақпарат алмасудың маңызды арнасы ретінде көрініс тапты.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басы коммуникацияның ғылыми пән ретінде жүйелі түрде зерттеле бастаған кезеңімен сипатталады [42]. Алғашқы жүйелі коммуникация модельдерінің бірі Гарольд Лассуэлл тарапынан ұсынылды. Лассуэлл коммуникация үдерісін «Кім? Нені? Қай арна арқылы? Кімге? Қандай әсермен жеткізеді?» деген сұрақтар негізінде талдап, коммуникацияны бес негізгі элементтен тұратын үдеріс ретінде сипаттады [43]. Лассуэллдің бұл моделі коммуникация үдерісінің құрамдас бөліктерін егжей-тегжейлі қарастырып, кейінгі коммуникация модельдері үшін негіз қалады. 1940 жылдары Клод Шеннон мен Уоррен Вивер коммуникацияны техникалық үдеріс ретінде зерттеп, «Математикалық коммуникация моделін» әзірледі. Бұл модель коммуникацияны хабар алмасу үдерісі ретінде, яғни беруші мен қабылдаушы арасындағы ақпарат тасымалы ретінде сипаттайды және коммуникация процесінде «дыбыс» факторының рөлін айқын көрсетеді [44].

Шеннон және Вивер тәсілі хабарды жеткізу сапасының маңыздылығына назар аударады. 1950-жылдары Пол Лазарсфельд пен Элиху Кац әзірлеген «Екі сатылы ағым» моделі масс-медиа құралдарының әлеуметтік әсерін жанама түрде қарастырады. Бұл модельге сәйкес, медиа хабарламалары алдымен қоғамдағы «пікір көшбасшылары» деп аталатын тұлғаларға жетеді, олар хабарламаларды қабылдап талдайды да, кейін оны өз әлеуметтік ортасына таратады.

Осылайша, медиа әсері тікелей емес, пікір көшбасшылары арқылы жүзеге асады [45]. Пікір көшбасшыларының қоғамға әсерін түсіндіретін бұл модель ақпараттық хабарламаларының әлеуметтік құрылымдар мен жеке өзара әрекеттер аясында қалай қалыптасатынын көрсетеді. Стюарт Холл дамытқан «Кодтау және кодты шешу моделі» ақпараттық хабарламаларының тұрақты мағынаға ие еместігін көрсетіп, көрермендердің әлеуметтік және мәдени контекстіне сәйкес хабарламаларды әртүрлі түрде қабылдайтындығын алға тартты [46].

Холл медиа хабарламаларын мағыналауда көрермендердің белсенді рөл атқаратынын алға тартып, медиа сауаттылығының маңыздылығына ерекше назар аударды. Маршалл Маклюэнде коммуникация теорияларына жаңа көзқарас енгізіп, «құрал–хабарлама» тұжырымдамасы арқылы коммуникация құралдарының жеке тұлғалардың қабылдауына әсер ететінін алға тартты. Маклюэннің айтуынша, коммуникация құралдарының өзіне тән ықпалдары бар және бұл ықпалдар берілген мазмұннан тәуелсіз түрде жеке тұлғалардың қабылдауын қалыптастырады [47].

Бұл көзқарас медиа құралдарының әлеуметтік және мәдени құрылымдарға әсерін талдауда маңызды болып табылады. Маклюэн, әсіресе телеарна сияқты көрнекі медиа құралдарының әлеуметтік құрылымдарға әсерін зерттей отырып, медиа технологияларының қоғамдық қабылдауды

қалай өзгертетінін көрсеткен[48]. Макс Хоркхаймер, Теодор Адорно, Герберт Маркузе және Юрген Хабермас сияқты теоретиктер масс-медиа құралдарының капиталистік қоғамдарда идеологиялық бақылау құралы ретінде қолданылатынын алға тартқан. Адорно мен Хоркхаймердің «Мәдениет индустриясы» тұжырымдамасы медиа құралдарының кең ауқымды тұтыну мәдениетін тарату және әлеуметтік статусты сақтау үшін қызмет ететінін көрсетеді [49]. Хабермас «Қоғамдық алаң» тұжырымдамасын дамыта отырып, заманауи қоғамдарда медиа және қоғамдық пікірталастардың рөлін зерттеген, медианың коммерциялануы қоғамдық алаңның қызметіне қауіп төндіретінін атап көрсеткен [50].

Бұл көзқарас медианың идеологиялық құрылымдарға әсерін айқындайды және әлеуметтік құрылымдарды сыни тұрғыдан талдауға мүмкіндік береді. 1970-жылдардың соңында және 1980-жылдары Жан Бодрийяр медиа мен шындық арасындағы байланысты талдай отырып, «симуляция» және «гипершындық» ұғымдарын дамытты. Бодрийярдың пікірінше, медиа шындықтың тек көрінісі ретінде емес, өзінің жеке шындығын жасап, симуляция әлемін құрайды [51]. Бұл ұғымдар қазіргі кезде әлеуметтік медиа мен цифрлық контенттің жеке тұлғалардың шындықты қабылдау тәсілін қалай өзгертіп жатқанын түсіну тұрғысынан маңызды болып табылады. ХХІ ғасырда Мануэль Кастельс әзірлеген «Желі қоғамы» теориясы цифрлық технологиялардың әлеуметтік құрылымдарға өзгерістіруші (transformative) ықпалын талдайды. Кастельстің ойынша жүгінсек, цифрландыру мен ақпараттық технологиялар әлеуметтік құрылымдарда түбегейлі өзгерістер жаратып, жеке тұлғалардың тұлғалық идентификациясын, әлеуметтену тәсілдерін және ақпаратқа қол жеткізу үдерістерін жаңалайды [52].

Бұл көзқарас цифрлық медианың жеке тұлғалар арасындағы өзара әрекеттесуді қалай түрлендіргенін түсіну үшін маңызды болып табылады және коммуникация үдерістерінің жаһандық деңгейде қайта құрылып жатқанын айқын көрсетеді [53]. Сондықтан коммуникация теориялары тарихи үдерістер барысында қоғамдық және технологиялық өзгерістерге параллель түрде эволюцияға ұшырап, коммуникацияның жеке тұлғаларға, қоғамға және мәдениетке тигізетін әсерлерін әртүрлі теориялық тұрғылар арқылы кешенді түрде талдаған. Осындай теориялық дамудың нәтижесінде ақпараттың қоғамдағы рөлі артып, коммуникациялық үрдістердің күрделенуі жаңа ғылыми категория ақпараттық-коммуникациялық кеңістік түсінігінің қалыптасуына негіз болды. Коммуникация теориялары қоғамның әлеуметтік мәдени құрылымын түсінуге арналған маңызды құралдар ұсынып, коммуникацияның жеке тұлғалар мен қоғамға терең әсерлерін талдауға мүмкіндік береді [54].

ХХ ғасырдың 1970-ші жылдары ғылыми-техникалық прогрестің нәтижесінде жаңа қоғамның пайда болуымен ақпараттық қоғам термині қолданыла бастады. Ақпараттық қоғам термині ғылыми айналымға ХХ ғасырдың 70-80 жылдары енді. Бұл термин өмірдің әлеуметтік, саяси, экономикалық және басқа да салаларындағы жаңа форматтағы қоғамды

сипаттайды. Мұндай қоғамда жоғары технологиялық өндіріс пен ақпараттық-коммуникациялық сала маңызды рөлге ие болады. Бұрынғы қоғамдарда негізгі капитал ретінде адамдар мен еңбек құралдары саналса, ақпараттық қоғамда ғылым мен ақпараттық-коммуникациялық технологиялармен алмастырылды [55].

Ақпараттық қоғам теориясының дамуына П. Серван Шрейбер, М. Хоркхай-мер, Ю. Хабермас, Н. Луман, М. Маклюэн [56], Кристиан Фукс, Питер Друкер, Жан Франсуа Лиотар, Элвин Тоффлер, Ёнэдзи Масуда, Мануэль Кастельс және т.б. сияқты ғалымдар өз үлестерін қосты.

Постиндустриалды қоғам басқару деңгейінде жаһандық деңгейде әрекет етеді. Бұл әрекет екі негізгі формада болады. Біріншіден, бұл инновация, яғни жаңа өнім шығару мүмкіндігі, атап айтқанда ғылым мен техникаға инвестиция салу нәтижесінде екіншіден, басқарудың өзі, яғни күрделі ақпараттық-коммуникациялық жүйелерді пайдалана білу арқылы жүзеге асады [57]. Коммуникация қоғамдық деңгейде өзара ықпалдасу үдерісі ретінде анықталғанда, коммуникация зерттеулерін де осы үдерісті түсінуге және түсіндіруге бағытталған ғылыми талпыныстар ретінде қарастырыла бастаған. Нақты бір тұжырым анықталмағанмен, коммуникация зерттеулерінің пайда болуына негіз болған алғы шарттар XX ғасырдың алғашқы ширегінде байқалды [58]. Лангтың айтуынша, индустриялану және урбандалумен қатар сауаттылық деңгейінің артуы, қоғамдық пікірдің қалыптасуы және бұқаралық коммуникация құралдарының (БАҚ) кең таралуы коммуникация зерттеулерінің дамуына айқындаушы ықпал еткен [59].

Коммуникация жөнінде біртұтас әлеуметтік құбылыс ретінде сөз етіле бастаған алғашқы кезең 1920-жылдардан бастау алып, 1940-жылдардың басына дейін созылды. Көпшілікке арналған коммуникацияның қоғамдық қатынастар өрісіндегі ықпалдары айқын көрініп, эмпирикалық тұрғыдан бақылана бастаған осы тарихи кезеңде капиталистік жүйемен үндес деректік-эмпирикалық зерттеу дәстүрін ұстанған негізгі ағым өкілдері коммуникацияны капиталистік жүйенің сұраныстары аясында технологиялық әрі идеологиялық мүмкіндіктерімен тиімді пайдаланудың теориялық және практикалық алғы шарттарын жасауға ұмтылды [60].

Сонымен қатар дәл осы кезеңде бой көрсете бастаған жаңа әлеуметтік тапшылықтар мен кедейшілік құбылыстары материалистік-диалектикалық зерттеу дәстүрін ұстанған, жүйені құрылымдық тұрғыда сынау арқылы қолданыстағы күш пен билік қатынастарын өзгерту жолдарын іздеген сыни бағыттағы коммуникация зерттеушілеріне қажетті академиялық ынталандыруды қамтамасыз етті [61]. 1940-жылдардың орта шенінен 1970-жылдардың соңына дейін ұзап, осы жылдары аралығында 1930–1945 жылдары орын алған фашизм тәжірибесі өз ықпалын тигізді. Негізгі ағым өкілдерінің бір бөлігі аталған тарихи тәжірибеден қорытынды жасап, коммуникация құралдарының әсері бұрын болжанғандай шексіз емес, керісінше, салыстырмалы түрде шектеулі деген тұжырымға келе бастаған кезде [62], капиталистік қоғамдық қатынастарды нығайтуды таңдаған

зерттеушілер коммуникацияның күшті ықпал туралы көзқарастарын өзгеріссіз сақтап қалды. Либералдық демократия дискурсінің өз бойында жасырын түрде сақтап келген өмірлік қауіптерін фашизм тәжірибесі арқылы айқын сезінген сыни коммуникация зерттеушілері қоғамдық қарсылықты ұйымдастыру мақсатында экономика-саясаттану және мәдени зерттеулер деп сипаттауға болатын екі теориялық-тәжірибелік бағыт бойынша жаңа әдіснамалық ізденістерге кіріскен болатын [63]. Үдеріс барысында жетіле түскен, түсінігі айқындалып, ғылыми әлеуеті байыған коммуникация саласы 1980-жылдардан бүгінгі күнге дейінгі үшінші кезеңде айтарлықтай өнімділікке қол жеткізді.

Бұл кезең шекаралардан тәуелсіз жаһандық желілік қоғам жобасының ақпараттық технологиялар мен цифрлық желілер арқылы жобаланып, іске асырылған шексіздікке ашық үдеріс болып табылады [64]. Алғашында коммуникация бетпе-бет өзара әрекеттесу ретінде қалыптасқанымен, уақыт өте келе мәдениеттің түрлі элементтерін пайдалануға кірісті. Ақпараттық мәліметтердің кең ауқымды аудиторияға жеткізілуін қамтамасыз ететін технологиялардың пайда болуы нәтижесінде коммуникация үдерісінің жаңа деңгейге көтерілуіне негіз болды. Хабар көзінің ақпаратты көпшілікке бағытталған мақсатты аудиторияға жеткізу ерекшелігіне байланысты мұндай коммуникация түрі «көпшілік коммуникациясы» деп аталды. Осы коммуникацияның жүзеге асуына мүмкіндік беретін технологиялық инфрақұрылым мен техникалық құралдар жиынтығы «көпшілік коммуникация құралдары» немесе «бұқаралық ақпарат құралдары» (БАҚ) деп аталып, ақпарат өндірісі, тарату және қабылдау үдерістерінің негізгі медиаторлары ретінде ғылыми айналымға енді [65].

БАҚ-тың қоғамға әсерін зерттеуге бағытталған алғашқы ғылыми зерттеулер негізінен баспасөз саласына шоғырланды. Бұл зерттеулер баспасөз бен қоғам арасындағы өзара байланыстарды эмпириялық және теориялық тұрғыдан қарастыра отырып, баспасөздің әлеуметтік құрылымдағы орны мен атқаратын негізгі функцияларын айқындауды мақсат етті. Нәтижесінде баспасөздің қоғамдық пікірді қалыптастыру, ақпарат тарату, әлеуметтік бақылау орнату, мәдени құндылықтарды трансляциялау секілді әлеуметтік-мәдени қызметтері ғылыми тұрғыдан айқындалды [66].

Ойшыл, Маршалл Маклюэн технологияны әлеуметтік өзгерістің ең маңызды факторы ретінде қарастырған. Оның тұжырымында, телевизия сияқты технологиялық құрал маңызды рөл атқарады. Маклюэн БАҚ-тың технологиялық тұрғыдан бірінен соң бірі пайда болып, өрлеуі мен құлдырауын талдау үшін «тарихи методологияға» сүйенген. Бұл әдіснамалық тәсілде технологиялық даму процесі адамның қажеттіліктері мен әрекеттері негізге ала отырып қарастырылады, яғни технологиялар әлеуметтік өмірдің динамикасын қалыптастыруда адам негізгі фактор ретінде қарастырылады [67].

Маклюэн БАҚ-тың даму үрдісін қарастыру барысында оны «ауызша, жазбаша және электрондық мәдениет» деген үш кезеңге бөледі. Ол әрбір коммуникациялық технологияның жаңа өркениетті тудыратындығын атап

көрсетеді, яғни технологиялық өзгерістер әлеуметтік құрылымға, мәдениетке және адамзат өркениетінің қалыптасуына тікелей ықпал етеді [68].

Маклюэн осы тұжырымға мысал ретінде дөңгелектің аяқтың, киімнің терінің, камераның көздің, ал радионың құлақтың бір жалғасы екенін атап көрсетеді. Яғни әрбір технология адам ағзасының физикалық немесе сенсорлық мүмкіндіктерін кеңейтетін құрал ретінде қызмет атқарады [69]. Медиа экологиясы медиа орталарын зерттеуге бағытталған, технологиялар мен техникалардың, ақпарат формалары мен коммуникациялық кодтардың адамаралық қатынастарда жетекші рөл атқаратынын негізге алатын теориялық ұстаным [70]. Медиа экологиясының тарихы ертерек болса да, коммуникация саласында кейінірек қалыптасқандықтан салыстырмалы түрде жаңа теориялық бағыт болып есептеледі [71].

Коммуникация құралдарындағы өзгерістердің әлеуметтік және мәдени трансформацияларға қалай ықпал ететіндігі медиа экологиясы танымын қалыптастырған зерттеушілердің негізгі қызығушылық нысаны. Медиа экологиясы теориясын қалыптастырушы зерттеушілер қатарында Нил Постман, Маршалл Маклюэн, Гарольд Иннис, Жак Эллюль, Льюис Мэмфорд, Уолтер Онг, Элизабет Айзенштейн және Джеймс У. Кэри сынды ғылыми тұлғалар кіреді. «Медиа экологиясы» ұғымы академиялық әдебиетте алғаш рет Нил Постманның 1968 жылы «Ұлттық ағылшын тілі мұғалімдері кеңесінің» жылдық жиналысында жасаған баяндамасында ғылыми термин ретінде қолданыла бастады [72]. Постманның шәкірттерінің бірі Рэймонд Арло 1971 жылы жариялаған «Медиа жүйе» атты мақаласында медиа экологиясы саласын түсіндіруге талпыныс жасады. Арло бұл еңбегінде медиа экологиясына екі түрлі анықтама береді: біріншісі белгілі бір коммуникация құралының медиа жүйесіне және қоғамға әсерін зерттеу; екіншісі медиа мен қоғамның өз кезегінде сол коммуникация құралына тигізетін ықпалын талдау [73].

Медиа экологиясы 1990-жылдардың ортасына дейін негізгі ағымдағы коммуникация зерттеулерінде көп жағдайда назардан тыс қалып келсе де, 1990-жылдардың соңынан бастап Маклюэнге деген қызығушылықтың қайта артуымен бұл бағыттағы зерттеулердің көбейе түскені байқалады [74]. Медиа экологиясы мектебінің қалыптасуы Солтүстік Америкадағы коммуникация және мәдени зерттеулердің өрлеуімен тығыз байланысты болып, қалыптасуына негізгі ықпал еткен әлеуметтік, экономикалық, саяси және мәдени ағымдарға әртүрлі интеллектуалдық реакциялардың нәтижесінде жүзеге асты [75].

Осындай медиа және коммуникация саласындағы зерттеулер АҚШ-тың индустриялық өндірісін және коммерциялық мүдделерін қолдау қажеттілігінен туындаған, медиа тұтынушылық мінез-құлықты зерттеуге бағытталған бихевиористік зерттеулерге деген қызығушылықтың негізгі қозғаушы күші болып қызмет етті [76]. Көптеген негізгі коммуникация теориялары да осы өндіріс қатынастарына жауап ретінде пайда болған.

1960-жылдары сыни теорияның өрлеуімен тығыз байланысты түрде, АҚШ-тағы саяси тұрақсыздық пен толқулар жағдайында маркстік көзқарастың

ғылыми зерттеулерде қайта жандана бастағаны байқалды [77]. Телекоммуникация саласындағы жылдам дамулар мен өзгерістер медиа индустрияларына көптеген жаңашылдық алып келді. Даниэль Бурстиннің атап өткеніндей, «графикалық төңкеріс» деп сипатталған құбылыс және әсіресе теледидар сияқты бейнеге негізделген электрондық медианың дамуы баспа басылымдарының үстемдігіне қарсы шыға бастады [78].

Медиа экология зерттеушілері ақпараттық-коммуникациялық кеңістікті тек технологиялар ғана емес қабылдаушыға ұсынылып отырған ақпараттық мазмұн және оның ықпалы екендігін алға тартады. Постман электрондық мәдениеттің, бейнелер мен дыбыстар арқылы, эмоциялық әсерге және технологиялық шешімдерге басымдық беретін көзқарасты қалай қалыптастырғанын, ал жазбаша және ауызша парадигмалар болса өз сызықтарында сақталып қалғанын алға тартады [79]. Ал, зерттеуші Онг оқу мен жазудан бұрынғы ауызша мәдениетті және жазбаша қоғамнан кейінгі, екінші ауызша мәдениет деп сипаттайтын кезеңнің қалыптастырған сана формаларына сезімтал болып, өз зерттеулерінде сол тақырыпты негізге алған [80].

Бұл зерттеулер ақпараттық-коммуникациялық кеңістік үшін маңызды, себебі қоғамдағы ақпараттық тәжірибелер мен сананың қалыптасуын түсіну үшін әр түрлі мәдени парадигмалар маңызды рөл атқарады. Медиа экологиясы аясындағы ауызша мәдениет пен жазба мәдениетті зерттеу бағыты бүкіл саланың теориялық негізін құрайды. Бұл бағыттың қалыптасуына ең алдымен үлес қосқан зерттеушілердің өздері ауызша мәдениеттен баспа мәдениетіне өту үрдісімен қатар жүретін саналық және когнитивтік өзгерістерге басымдылық берген [81]. Ауызша мәдениеттің психологиялық, әлеуметтік, экономикалық, саяси, мәдени және эпистемологиялық қырларын жан-жақты талдайтын ауызша және жазба мәдениетке арналған зерттеулер медиа экологиясы саласына тарихи үдерістердегі ауызша мәдениет пен сауаттылықтың тарихи маңызын айқындау тұрғысынан маңызды үлес қосты. Хавелок, жазудың пайда болуы ойлау жүйесінде түбегейлі революцияға жол ашқанын атап көрсетеді. Уақыт өте келе хабарламалардың мазмұнын есте сақтау үшін енді стильдендірілген шешендікке немесе тілдік дыбыстауға сүйенудің қажет еместігі айқындалды [82]. Элизабет Эйзенштейн коммуникация формаларындағы және еуропалық мәдениеттегі өзгерістерге, әсіресе баспа технологиясындағы трансформацияларға назар аударған [83]. Медиа экологтар ауызша және жазба мәдениет үстемдік еткен қоғамдардағы өзгерістермен қатар жүретін ойлау жүйесі мен коммуникация тәсілдеріндегі айырмашылықтарды айқындауды мақсат тұтты [84]. Технологиядағы өзгерістерге және осы өзгерістердің мәдениетке қандай ықпал тудыратынына айрықша назар бөлетін медиа зерттеушілері үшін технология қалыптастыратын ортаға айналды. Маклюэннің «жаһандық ауыл» тұжырымы, «орта хабардың өзі» деген афоризмі, сондай-ақ Постманның мәдениеттің күйреуіне теледидар мен оның өндірістік құндылықтары себеп болды деген тезистері медиа экологиясының технологияны зерттеуге қатысты негізгі ұстанымдарын

кұрайды. Оңғ үшін сөйлеу мен жазу өзіндік психодинамикаға ие технологиялар. Эллюль үшін техника өркениетті қоғамға төнетін орталық қауіп болып табылады [85].

Даниэль Бурстин жаңалық индустриясының «нақты жаңалық» тәрізді көрінетін шындықтың жасанды бейнелерін қалай қалыптастыратынына назар аударады[86]. Хабермас заманауи қоғамдарда қоғамдық кеңістік трансформацияға ұшырап жатқанын атап көрсетеді. Әсіресе медиа және коммуникациялық технологиялардың дамуы қоғамдық кеңістіктің құрылымы мен қызметіне терең әсер етті. Медианың коммерциялануы және ақпарат ағымының белгілі топтардың бақылауына өтуі қоғамдық пікірталастардың сапасына қауіп төндіруде деген пікірді алға тартады [87].

Осы пікірге керсінше, цифрландырудың және әлеуметтік медианың өсуі ақпараттық кеңістікті қайта жандандыру мүмкіндігі бар деген көзқарасты қолдайды. Алайда, бұл жаңа цифрлық платформалар ақпараттық ластану мен поляризация сияқты қауіптерді де бірге алып келетінін ескертеді [88]. Юрген Хабермас коммуникациялық технологиялардың қоғамдық кеңістікке әсерін зерттегенде бұл әсерді екі негізгі өлшемде қарастырады: күшейту және әлсірету. Хабермасың пікірінше, күшейту өлшемі коммуникациялық технологиялардың қоғамдық кеңістіктің кеңеюіне және оның инклюзивті сипат алуына ықпал ету мүмкіндігін көрсетеді. Әсіресе, интернет пен әлеуметтік медиа платформалары жеке тұлғалардың ойларын еркін білдіре алатын, әртүрлі көзқарастардың айтылуына мүмкіндік беретін орта қалыптастырады. Бұл платформалар қоғамдық пікірталастарға көбірек адамдардың қатысуына мүмкіндік беріп, демократиялық диалог ортасын қалыптастыруы мүмкін. Күнімізде интернет жүйенің пайда болуы, медиакоммуникация дамуының жаңа дәуірін бастады. Бүгінгі таңда дүниежүзілік «ақпараттық өрмек» физикалық, географиялық, мемлекеттік немесе цензуралық шекараларға өз ықпалдылық күшін көрсетіп отыр. Ақпараттық кеңістікте орын алған «төртінші толқын» коммуникация қарқындылығын арттыра отырып, бір жағынан тұлғааралық қатынастарды белгілі бір деңгейде шектеп, оларды виртуалды кеңістікке көшіру үрдісін күшейтуде.

Сонымен қатар, ақпаратқа қолжетімділіктің артуы жеке тұлғалардың саналы және деректерге негізделген пікірталастар жүргізуіне жағдай жасайды. Хабермас бұл дамулардың рационалды коммуникацияны нығайтуға және азаматтық қоғамның демократиялық үдерістерге белсенді қатысуына ықпал етуі мүмкін екенін атап көрсетеді [89]. Екінші жағынан, Хабермас коммуникациялық технологиялардың қоғамдық кеңістікті әлсіретуі мүмкін қауіптерді де баяндайды. Цифрлық платформалар жеке тұлғалардың рационалды пікірталас орнына эмоциялық реакцияларға негізделген коммуникация жасауына мүмкіндік беруі мүмкін. Хабермас медианың коммерциялануы және цифрлық технологиялардың экономикалық мақсаттармен қалыптасуы сияқты факторлардың да қоғамдық кеңістіктің сапасына теріс әсер етуі мүмкін екеніне тоқталады.

Кастельстің зерттеулері цифрлық дәуірде ақпараттық және коммуникациялық технологиялардың әлеуметтік, экономикалық және мәдени құрылымдарды қалай өзгертетінін көрсетеді. Әсіресе, жаһандану және ақпараттық экономикаға қатысты жүргізген талдауларында коммуникациялық технологиялардың желілер арқылы әлеуметтік құрылымдарды қайта қалыптастыратынын алға тартады. Кастельс бұл үдерістер тек экономикалық қатынастарға ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік идентиктілік, мәдени динамика және әлеуметтік билік теңгеріміне де әсер ететінін атап көрсетеді.

«Желілік қоғамдар» теориясы (Network Societies) заманауи әлеуметтік трансформацияларды және ақпарат дәуірінің негізгі динамикаларын түсіну үшін маңызды шеңбер ұсынады. Кастельстің теориясы коммуникациялық технологиялардың әлеуметтік құрылымдардың ұйымдасуын, жеке тұлғалардың әлеуметтік өзара әрекеттестігін және экономикалық қатынастарды қалай өзгертетінін түсіндіру үшін жан-жақты талдау береді. Кастельс бұл теорияны дамыта отырып, заманауи қоғамдардың ақпарат дәуірінде «желілер» арқылы ұйымдасатынын алға тартады. Бұл желілер цифрлық және әлеуметтік платформалар арқылы жеке тұлғалар, институттар және жүйелер бір-бірімен өзара әрекеттесетін, коммуникация мен ақпарат ағынының орталық рөл атқаратын әлеуметтік құрылымдарды сипаттайды. Кастельс желілік қоғамдардың қоғамдардың ұйымдасуын қайта қалыптастыратынын және әлеуметтік қатынастарда түбегейлі өзгерістерге әкелетінін атап көрсетеді [90].

Қазіргі уақытта жаңа медиа кеңістігін де мемлекеттік билік органдарының коммуникациялық ықпалы маңызды орынға ие. Олардың қатарында саяси коммуникацияның әсері, қоғаммен өзара әрекеттесу стратегияларының үрдісі, әлеуметтік желілерді жеке қолдану немесе оларды дәстүрлі медиа құралдарымен үйлестіре отырып ақпарат тарату мәселелері талқыланады. Бүгінгі таңда коммуникация теория зерттеулері пәнаралық бағыт ретінде қарастырыла отырып, саясаттану, әлеуметтану, медиа зерттеулер мен қоғаммен байланыс салаларының өзектіліктерін жүйелі тұрғыда біріктіреді. Мұндай зерттеулерде мемлекеттік билік ұйымдарының халықты ақпараттандыру және қоғаммен өзара әрекеттесу үшін медианы қалай пайдаланатыны, азаматтардың бұл ақпаратты қалай қабылдайтыны, сондай-ақ осы өзара ықпалдастықтың қоғамдық пікір мен әлеуметтік мінез-құлықты қалай қалыптастыратыны талданады. Себебі, ақпараттық кеңістік қоғамдық дипломатияның механизмасы болып отыр.

Ғалым Кастельс, интернет пен мобильді коммуникациялық технологиялардың әлеуметтік ұйымдар мен жеке тұлғалардың әлеуметтік өзара әрекеттесу түрлерін қалай өзгертетініне назар аударады. Бұл технологиялар жеке тұлғалар арасында жылдам әрі кең ауқымды ақпарат алмасуға мүмкіндік беріп қана қоймай, әлеуметтік желілер мен әлеуметтік қатынастардың қайта құрылуына да әсер етеді. Ақпаратқа қолжетімділік пен оны бөлісу жылдамдауы жеке тұлғалар мен топтардың әлеуметтік билікке

ықпалын күшейтіп, демократиялық үдерістердің кеңеюі мен әлеуметтік қатысудың артуына ықпал етті[91].

Цифрлық медиа платформалары жеке тұлғалар мен қауымдастықтардың өз мәдени баяндауларын құру және бөлісу мүмкіндіктерін арттырып, жергілікті мәдениеттердің жаһандық деңгейде көрініс табуына жол ашты.

1-Бөлім бойынша тұжырым

Жалпытүркілік кеңістік түрік тілді халықтардың ортақ этникалық, тарихи және мәдени мұрасын қамтитын кең ауқымды географиялық-мәдени аймақ. Оның атауы көшпелі тайпаларға тән «түрік» деген ежелгі этнонимнен шығып, VI ғасырдағы Қытай жазбаларына дейінгі кезеңдерде тіркелген. Ең алғашқы белгілі мемлекеттік бірлестік V–III ғасырларда Еуропада танылған «Ғұндар» (Хунну) ордасы, кейіннен Тұран, Тархан, Қыпшақ, Ұлы Тұран, Қарахан, Құтты Білім сынды империялар осы кеңістіктің шекарасын кеңейтіп, ортақ тіл мен мәдениетке негізделген бірлік идеясын нығайтты. Орхон жазбалары (1893 ж.) түрік халқының жазба мәдениетінің алғашқы ескерткіштері, олар «құпия шежіре» ретінде бүгінгі күнге дейін ортақ тарихи-мәдени сана ретінде қызмет етеді. «Түрік» атауы этнополитоним ретінде ұлы тайпалардың бірлігі мен ортақ мемлекет құру арманын білдірген. XIX ғасырда Исмайыл Гаспыралы мен Зия Гөкалп түрікшілдік идеясын қалыптастырып, ортақ әдеби тіл, мәдениет және тарих арқылы барлық түрік халықтарын біртұтас «Түркі әлемі» ретінде біріктіруді ұсынды. Осының жалғасы ретінде Орталық Азия, Батыс Азия, Анадолыдағы түркі мемлекеттерінде «Түрік», «Тұран», «Шалғайдағы түріктер» ұғымдары қазіргі саяси-мәдени бірлік пен ынтымақтастықтың негізі болып отыр. Жалпытүркілік кеңістік тарихи-мәдени біртектілігі, ортақ тілдік-әдеби мұрасы, Орхон-тұран жазбалары мен ортақ идеологиялық жобаларымен (түрікшілдік, тұраншылдық) сипатталатын, бүгінгі таңда да ортақ білім, мәдениет және саяси ынтымақтастықтың негізі ретінде қызмет етіп жатқан кешенді феномен. Ақпараттық-коммуникациялық кеңістік-адамзаттың өмір сүру, ойлау және әрекет ету процесінде ақпараттың өндіріліп, сақталып, таралып, қабылданатын кеңістіктік-уақыттық ұғым. Оның қалыптасуы ежелгі адамзаттың бейнелі, дыбыстық, белгілік қарым-қатынасынан басталып, жазу, қағаз, баспа, радио-теледидар, цифрлық желілер сияқты технологиялық кезеңдер арқылы дамып, қазіргі «желілік қоғамға» дейін жетті. Теориялық тұрғыдан ақпараттық-коммуникациялық кеңістіктің негізін мына бағыттар анықтайды: Медиа-экология Маклюэннің «құрал-хабарлама» қағидасы, Холлдың кодтау-дешифрлау моделі, Франкфурт мектебінің мәдениет индустриясы, Бодрийярдың симуляция/гипершындық тұжырымдамалары. Бұл бағыттар медианың технологиялық құрылымының әлеуметтік-мәдени шындықты қалыптастырудағы рөлін зерттейді. Ақпараттық-қоғам және желілік қоғам теориялары Хабермастың «қоғамдық алаң», Кастельстің «желілік қоғам», Хаусман-Постманның цифрлық трансформациялары. Олар ақпараттың экономикалық, саяси, әлеуметтік трансформацияға қозғаушы күш ретінде пайда болуын, билік пен мәдениеттің таралуын, демократиялық қатынастардың кеңеюін (күшейту)

немесе поляризация (әлсіздеу) ықтималдығын талдайды. Қортындылай келе ақпараттық-коммуникациялық кеңістік технология, контент, қабылдаушы, әлеуметтік-мемлекеттік институттар өзара байланысы арқылы ақпараттық ортада қалыптасқан кешенді жүйе. Оның дамуы коммуникация теориясын үнемі жаңартып, қоғамның құрылымын, мәдени идентификациясын және билік механизмдерін қайта анықтауға күш салады.

2. ЖАЛПЫТҮРКІЛІК КЕҢІСТІКТЕГІ КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ПРОЦЕССТЕРДІҢ ГЕНЕЗИСІ

2.1 Түркі тілдес елдердегі ақпараттық саясат және медиа стратегиялар.

Исмайыл Ғаспыралы, «Тәржіман» газетіндегі жаңалықтар арқылы Түркі дүниесінің әр түкпіріне ұлттық сана мен ұлтшылдық сезімнің нығаюына ықпал етіп, осы идеяларды қабылдаған ұлттық зиялылар тобын қалыптастырды.

Исмайыл Ғаспыралының Қырымда ашқан «Усул-ү жәдид» мектептері «Тәржіман» газетінің қалыптастырған ықпалымен Кавказия және Түркістанда да ашылған. Бұл мектептерде заманауи әдістермен түрік тілінде білім беріліп, діни білімдермен қатар, математика, тарих, география сияқты пәндер де оқытылған. «Жәдид» атауы біршама уақыттан кейін Ресей империясының билігіне бағынған Түркістан аумағының тәуелсіздік саясатын және реформаларын қолдауға бағытталған ұғымға айналған. Сонымен қатар, «Жәдидизм» Түркі халқының заманауи білім арқылы дамуы және ортақ әдеби тілмен ұлтшылдық сезімін ояту, Түркістанда да саяси бірлікті қалыптастыруды мақсат ететін саяси бағыт ретінде қалыптасқан. Ашылған мектептерге «Тұран» атауы берілгенің өзі Жәдидизм қозғалысының бірлік болудағы символдық көрінісі болып табылған.

Исмайыл Ғаспыралының Түркістандағы ізбасарылары «Тәржіман» газетінің қолданған түрік тілінде журналдар мен газеттер шығарып отырған. Түркістандық жәдит зиялылары Исмайыл Ғаспыралыны рухани ұстаз ретінде қабылдап, 1906 жылға дейін Ресейдегі тек мұсылман газеті болған Тәржіман арқылы оның пікірлері мен бағытын қадағалап отырған. Абдулла Авлани мен Мүневвер Қари сынды жәдид зиялылары 1913 жылы Тұран қоғамын құрып, бұл ұйым арқылы Ташкентте оқу залын ашып, сондай-ақ театр, баспахана да газет шығара бастаған. Жәдид зиялыларының бұл жаңашылдық бағытта құрған қайырымдылық қордарының бәрі іс жүзінде жасырын саяси қызметтер атқарған. Бұл жұмыстар жаңа саяси кадрларды қалыптастырып, сол кадрлар кейінгі барлық ұлттық мәселелерде басшы болды. Мұстафа Шоқайдың шетелде жүріп шығарған «Жас Түркістан» журналының беттерінде жариялаған публицистикалық мақалаларында ұлттық азаттыққа жеткізетін бірден-бір дұрыс жол түрікшілдік жолы деп көрсеткен. Мұстафа Шоқайдың «Жас Түркістан» журналының беттерінде, «1917 жыл естеліктерінен үзінділер» және «Туркестан под властью Советов» деген еңбектерінде неғұрлым жүйелі, дәйекті көтерілген тақырыптың бірі - большевизімнің Түркістанға келтірген зардабы мен қиыншылықтарын сынау болды.

Бұл жылдары кең даланың әр түкпірінен ұлттық газет, журнал шығарамыз деп талаптанушылар көбейді. Баспасөздің төлбасы «әл-Ғасыр әл-Жәдит» (Жаңа ғасыр) журналы 1905 жылдары ғана қаншама қиыншылықпен алғаш рет Орал қаласында жарыққа шықты. 1917 жылы ноғай түріктерінің 50 атаулы газет-журналы тұрақты шығып тұрды. Олардың арасында («Тәрбияи әтфәл», «Ақ жол»), қыз-келіншектер («Сүйімбике») басылымы, түрлі-түрлі салалық газет-журналдар: әдеби, қоғамдық-саяси, діни («әл-Ғалами әл-

Ислами», «Дін уа магишат»), педагогикалық («Тәрбие», «Мағариф»), экономикалық («Ихтисад»), сатиралық («Шегіртке», «Жасын») және т.б. тақырыптарда болды. Ең бастысы, олардың барлығы түбі бір түркі жұртына қызмет қылды [92].

Түрік бірлігі идеологияның қалаушысы И.Гаспыралы халықтың ағартушылығы үшін мерзімді басылымның қажеттігін, газет-журнал Үндістандағыдай әдебиетті ел мүддесіне жақындатынын айрықша атап көрсетеді [93]. Шығыс блокын құраған Кеңес Одағының ішкі динамикалары нәтижесінде, әсіресе 1970 жылдардан бастап әлсіреуі және ақырында 1991 жылғы қазан айында ыдырауы, тәуелсіздікке қол жеткізген мемлекеттер мен қоғамдардың бір бөлігі түркі халықтарынан құралуы, Кавказ бен Түркістанның Анадолу түркілер үшін орталықтық рөлге ие болуына мүмкіндік тудырды. Осы үдеріс барысында Кеңес Одағынан тәуелсіздік алған түркі мемлекеттерін сипаттау үшін бірқатар ұғымдар кеңінен қолданылған: Түркі Республикалары, Орталық Азия Түркі Республикалары, Орталық Азия түркілері, Түркі мемлекеттері және Сырттағы түркілер [94].

Кеңес Одағының ыдырауы нәтижесінде тәуелсіздік алған түркі мемлекеттерінің әлемдік саясаттағы орнын ала бастауы Түркі әлеміне қатысты ауқымды әрі әртүрлі сипаттағы зерттеулердің басталуына себеп болды. Түркі әлемі географиясы тіл, дін, этникалық шығу тегі, мәдениет және өркениет тұрғысынан ортақ құндылықтарды бөлісетін түркі халықтарының көптеп қоныстанған аймақтары. Тарих бойы ірі мемлекеттердің мекені болып, әлемдік саясатқа әсер еткен Түркі әлемі географиясы XIX ғасырдың басынан XX ғасырдың соңына дейін жаһандық державалардың бәсекелестік алаңы болып келген. XX ғасырдың соңында Түркі әлемі үшін жаңа бір кезең басталды [95].

Түркі мемлекеттері Кеңес Одағының бақылауына өткен кезеңнен кейін де Түркияның бұл мемлекеттерге деген қызығушылығы сақталды. Алайда, сол кездегі жабық саяси режим және ақпараттық шектеулер салдарынан Түркі әлемі ішінде әртүрлі салалардағы ынтымақтастық қажетті деңгейде дамытылмады. Басқа географиялық аймақтарда өмір сүретін түркілер ұзақ уақыт бойы байланыс орната алмады және мәдени тұрғыдан бір-бірінен оқшауланды. Дегенмен, ортақ мәдени құндылықтардың болуы мен біртұтас мәдени кеңістікке жататындықты көрсететін алғашқы айқын көрсеткіштердің бірі 1980 жылдары Түркия радио және теледидар корпорациясы (ТРТ) телеарнасында көрсетілген және жапондар тарапынан түсірілген «Жібек жолы» деректі фильмі болды [96].

Деректі фильм тақырыбы негізінде Жібек жолы болса да, нәтижесінде бұл фильм түркілердің ортақ мәдени құндылықтарының визуалды түрде құжатталуына мүмкіндік берді және оны тек түркілер ғана емес, басқа көрермендер де көре алды. Бұл құбылыс Түркі дүниесінің мәдени бірлігін ғылыми талдау тұрғысынан бағалауға және ортақ тарихи-мәдени кеңістіктің маңыздылығын көрсетуге негіз болды. Кеңес Одағының ыдырау кезеңінен бастап Түркия тәуелсіздікке жаңа қол жеткізген Түркі Республикалары мен

басқа түркі қауымдастықтарына тығыз көңіл бөлген және әртүрлі салаларда ынтымақтастық жасауға бағытталған бастамаларды қолға алған.

Бұл бастамалардың арасында теледидар хабарларын сол географиялық аймаққа жеткізу және мәдени байланыстарды нығайту маңызды орын алған. Теледидар хабарлары саласындағы ынтымақтастыққа ортақ теледидар бағдарламаларын ұйымдастыру, бірлескен жобаларға қатысу және жаңа бастамаларды жүзеге асыруға бағытталған көптеген жұмыстар жүргізілді. «Түркі тілдес мемлекеттер басшыларының саммиті» атауымен өткен алғашқы кездесу 1992 жылғы қазан айында Анкара қаласында ұйымдастырылып, Бұл саммит Түркия тарапы үшін үлкен мақсат пен нәтижелер күткен кездесу болды. Бұл кездесудің қорытындысы ретінде түркі тілдес елдерге арнайы декларация да дайындаған.

Саммиттің қорытынды декларациясын да түркі республикалары арасындағы ортақ тарихи-мәдени кеңістікті жаңадан қалыптастырып әрі оны нығайту, мемлекеттер арасы ынтымақтастықтың пайдасын насихаттау, сондай-ақ бірлескен жобаларды жүзеге асыру мәселелері қарастырылды. Саммиттің ашылуында баяндамасын жасаған сол кездегі Түркия Республикасының Президенті Тургут Өзал түркітілдес халықтардың алдындағы ең басты міндет түркі бірлігін қайтадан құру мүмкіндігі тұрғанын атап өтті. Президент Т.Өзал бар мүмкіндіктерді тиімді пайдаланса, ХХІ ғасыр түркітілдес мемлекеттердің қарқынды дамып, халықаралық аренада өзіндік түркі әлемі кеңістігін қалыптастыратын кезеңге айналуы мүмкін деген еді. Осы тұрғыда Т.Өзал «ортақ нарық» үлгісіне негізделген қуатты экономикалық бірлестікті құру идеясын ұсынды. Сонымен қатар ол түркітілдес мемлекеттер арасындағы экономикалық байланыстарды дамытуға кедергі келтіретін тосқауылдарды жою, кедендік режимдерді жеңілдету қажеттігін ерекше атап өтті. Пост-кеңестік түркі Республикалары Түркия тарапы әзірлеген алғашқы декларацияға қол қоюдан бас тартып, саммит қорытындысында нақты міндеттемелерді талап етпейтін құжатпен отырысты аяқтады.

Нәтижесінде түркі мемлекеттері өзара қауіпсіздікті нығайту, пікір қайшылықтарын бейбіт жолмен шешу, мұнай мен газ өндіру және өңдеу салаларында бірлескен жобаларды жүзеге асыру, қосымша коммуникация саласында ынтымақтастықты дамыту сияқты жалпы сипаттағы, нақты міндеттер жүктелмеген ұстанымдарды қамтыған Анкара декларациясына ғана қол қойды.

Түркия 1990 жылдардың алғашқы кезеңінде түркі интеграциясына қатысты саясатында белгілі бір деңгейде жедел қадамдарды жасағаны байқалады. Жоспарлы әрі ұтымды сыртқы саясаттан гөрі, түркітілдес мемлекеттер арасында қысқа уақыт ішінде ортақ саяси-экономикалық бірлестік құру мүмкіндігіне барынша ат салысқан, түркі елдеріне қатысты тарихи-мәдени жақындыққа негізделген эмоциялық ұстанымдар басым болғаны туралы ғылыми еңбектерде зерделенген. Осындай бағыт 1990 жылдардың басында Түркияның түркі тілдес мемлекеттерге бағытталған сыртқы саясатында белгілі бір үйлесімсіздіктер мен институционалдық

қиындықтардың туындауына алып келгені зерттеушілер тарапынан атап өтіледі.

Анкара саммитінің нәтижесінде қалыптасқан саяси жағдай түркі тілдес мемлекеттер арасындағы интеграцияның қысқа мерзімде жүзеге аса қоймайтынын айқын көрсетті. Бұл үдерістің нәтижелі болуы үшін ұзақ мерзімді қамтитын ортақ стратегиялық шешімдер қабылдау, сондай-ақ жүйелі, жоспарлы әрі ұтымды саясат жүргізу қажеттігін ортаға шығарды. 1994-2006 жылдар аралығында «Түркі тілдес мемлекеттер басшыларының саммиті» атауымен алты маңызды кездесу өтті.

Бұл жиындардың өткізілу уақыты, қатысушы мемлекеттер құрамы және талқыланған мәселелердің мазмұны сараланған кезде, күн тәртібінде негізінен Ұлы Жібек жолын қайта жандандыру, көлік-логистикалық желілерді дамыту, сонымен қатар табиғи газ бен мұнай құбырларын Түркия аумағы арқылы әлемдік нарықтарға шығару мәселелері көбірек талқыланды. Аталған бастамалардың геосаяси және геоэкономикалық тұрғыдан қарастырғанда, екі ғасыр бойы аймақтың сыртқы саясат бағытына ықпал етіп келген Ресейдің стратегиялық жоспарына алаңдаушылық тудырғаны ғылыми-сараптамадарда баяндалады.

1993-1995 жылдар аралығында түркітілдес мемлекеттер арасындағы қатынастар негізінен екіжақты ынтымақтастық шеңберінде дамыды. Бұл байланыстар, Орталық Азия және Түркия, Әзірбайжан бағыттары ретінде даму көрсетті. Осы кезеңде түркітілдес елдер, Түркия тарапының қолдауымен, жас мамандарды даярлауға, Ресей ықпалынан мемлекет тәуелсіздігін алшақтау ұстауға, сонымен бірге кеңестік идеологиялық жүйеден арылып, тарихи ұлттық болмысын қайта жаңғыртуға бағытталған сыртқы саясатқа басымдық берді.

Бұл кезеңде ұлттық сана мен тарихи бірегейлікті қалыптастыру мақсатында жастар буынына инвестиция салу маңызды стратегиялық бағыттардың бірі ретінде қарастырылды. Аталған саммит аясында түркі мемлекеттері арасындағы ынтымақтастықты ресми құрымға енгізу жолындағы алғашқы қадам ретінде бағаланатын маңызды шешім ретінде қабылданады. Түркі тілдес мемлекеттер Түркияның қолдауы арқылы жаһандық және өңірлік ұйымдармен байланыстарын кеңейту, халықаралық қауымдастыққа бағыт алу арқылы өздерінің саяси-экономикалық тұрғыдан танылуына жол ашты. Түркі кеңістігінің болашақ ұрпақтарының ұлттық-мәдени бірегейлігін қалыптастыру мақсатында білім беру жүйесін кеңестік идеологиялық үлгіден алшақтату қажеттігіне аса зор мән берілді.

Нәтижесінде түркі Республикалары Түркиядан мектептер мен жоғары оқу орындарын ашу арқылы білім беру саласындағы ынтымақтастықты күшейтуді ұсынды. 1995 жылы Бішкек қаласында түркі тілдес мемлекеттер басшыларының үшінші саммиті өтті. Бұл кездесуде негізінен ақпараттық, мәдени және ғылыми-экономикалық байланыстарды дамыту, сондай-ақ өңірлік тұрақтылық пен қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселелеріне көбірек акцент жасалды.

2001 жылы Стамбұл қаласында түркітілдес мемлекеттер басшыларының 7-ші саммиті өтті. Бұл саммит аясында бұған дейінгі кездесулерде қабылданған шешімдердің орындалуы расталып, ынтымақтастықты жүйелеу және ұйымдастырушылық тұрғыдан нығайту бағытында бірқатар маңызды шешімдер қабылданып, Стамбұл декларациясына қол қойылған маңызды кездесу болды. Осы жиының тағы бір маңыздылығы «Түрікше сөйлейтін елдер» деген тіркестің орнына «Түркітілдес елдер» деген атауды қолдану туралы шешімнің енгізілуі болды. Сонымен қатар саммит барысында Қазақстан Республикасының тұңғыш президенті Нұсұлтан Назарбаев Ақсақалдар кеңесін және Түркі тілдес елдердің Парламенттік ассамблеясын құру туралы ұсынысын жолдады.

2006 жылы Анталия қаласында Әзірбайжан, Қазақстан, Қырғызстан және Түркия мемлекет басшыларын тоғыстырған 8-ші саммит барысында Қазақстанның тұңғыш президенті Нұрсұлтан Назарбаев, түркі тілдес мемлекеттер ынтымақтастық кеңесі құрылсын деген маңызды бастаманы жасады. Аталмыш саммиттер жылдар бойы жүргізілген үдерісінің нәтижесінде институционалданып, халықаралық ұйымға айналуына алғашқы қадам жасалды.

Түркияның теледидар хабарларын таратуға бағытталған алғашқы бастамалары 1992 жылы қолға алынған. Сүлейман Демирелдің премьер-министрлігі кезеңінде, 1992 жылы он тоғызыншы ақпанда ұлттық қауіпсіздік кеңесінің бас хатшылығы Түркі мемлекеттерімен теледидар және пошта саласында ынтымақтастықты дамыту қажеттігін білдірген [97]. Мәтінде Түркия мен Әзірбайжан, Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Тәжікстан және Түрікменстан арасындағы мемлекеттердің бір-бірін тереңірек тануын қамтамасыз ету, сондай-ақ барлық салада ынтымақтастықты дамыту мақсатында ТРТ мен пошта ұйымдарының бірлесіп жұмыс істеуін және байланыс-коммуникациялық мүмкіндіктерді жедел түрде дамыту қажеттілігі талап етілген. Түркияның Түркі дүниесінің мәдени бірлігін нығайтуға бағытталған қызметі, сондай-ақ телехабар тарату саласындағы бастамалары мен инвестициялары кейінгі жылдары да өз жалғасын тапты.

Осы мәселеге қатысты маңызды тұжырымдар, бес жылдық даму жоспарының «Түркия мен Түркі Республикалары және аймақ елдері арасындағы қатынастар» жөніндегі Арнайы мамандандырылған комиссия есебінде көрсетілген. Жоспардың «Түркі Республикаларымен қарым-қатынасқа қатысты саясатымыздың негізгі қағидаттарына арналған ұсыныстар» атты бөлімінде Түркияның жетекші рөліне назар аударылып, жаһандану мен демократияның әмбебап құндылықтар ретінде қабылданғаны атап өтіледі. Сонымен қатар Түркі Республикаларымен жаңа әрі ортақ мақсаттарды айқындаудың қажеттілігі ерекше көрсетілген. Осы негізде байланыс және пошта қызметтері саласында жүзеге асырылуы мүмкін шараларға да орын берілген [98].

Құжатта «Жаңа бір телевизиялық арнаны құру арқылы түркі тілді мемлекеттерде аталған арнада өз тілдерінде жаңалықтар мен бағдарламалар тарату мүмкіндігі берілуі тиіс, сондай-ақ бұл телеарнаға Түрксат арқылы

тегін арналық жиілік бөлінуі қажет» деген тұжырым келтіріледі. Осы арқылы түркі мемлекеттерінің ортақ бір телевизиялық арна құруы қажеттігі ұсынылған. Сонымен қатар есепте аталған елдермен және аймақ көлемінде «Пошта одағын» құру бағытында жұмыстар жүргізу қажеттігі жөнінде де ұсыныс білдірілген [99].

Түркі дүниесіне бағытталған телехабар тарату саласындағы алғашқы қадам ТРТ-ИНТ Евразия телеарнасының құрылуымен байланысты болды. ТРТ-ИНТ телеарнасы 1992 жылғы 28 сәуірде Түркі әлеміне бағытталған арнайы бағдарламаларды қамти отырып, атауын ТРТ-ИНТ Евразия деп өзгертті. Жүргізілген өзгерістердің нәтижесінде жаңа телеарна құру емес, қолданыстағы арнаның хабар тарату саясаты мен атауын өзгерту арқылы Түркі әлеміне арналған мазмұнды осы арна арқылы тарату жүзеге асырылды. Аталған арна 2002 жылдан бастап ТРТ-Евразия және ТРТ-Түрік болып екіге бөлінді. Осылайша, ТРТ тарапынан Түркі әлеміне бағытталған дербес телеарналардың алғашқысы 2002 жылдан бастап жеке хабар тарату қызметін бастады. ТРТ-Түрік арнасы Түрікстат1С жерсерігі арқылы Кавказ аймағы мен Түркітілдес Республикаларына бағытталған хабар тарату қызметін жүзеге асырды.

Хабарлар сондай-ақ Түркіменстан мен Өзбекстанда жергілікті желілер арқылы да мақсатты аудиторияға жеткізілді. Алғашында екі сағат сайын беріліп отырған жаңалықтар топтамасы 2008 жылдан бастап әр сағат сайын эфирге шығарыла бастады. Түркия түркішесінде жүргізілген хабарларда өзге түркі тілдері субтитр түрінде ұсынылды. Осы үрдістермен қатар, ТРТ-нің 2009 жылы жарияланған 2008 жылғы қызмет есебінде 2009 жылғы 21 наурыздан бастап ТРТАваз арнасының хабар тарата бастағаны және ТРТ-Түркі арнасының миссиясының осы арна арқылы жалғастырылғаны атап өткен.

Есепте, ТРТАваз арнасының Балқан, Кавказ, Таяу Шығыс және Орталық Азия өңірлерін қамти отырып, 27 ел мен 13 автономды республикада шамамен 250 миллион адамға жететіні, сондай-ақ эфирде түрік тілімен қатар әзірбайжан түрікшесі, қазақ, қырғыз, өзбек және түрікмен тілдеріндегі бағдарламалардың ұсынылатыны хабарланған. ТРТ-Түркі арнасы ТРТ-ИНТ арнасымен бірігіп, 2009 жылғы 8 мамырдан бастап халықаралық деңгейде түрік тілінде хабар тарататын жаңалық және мәдениет арнасы мәртебесіне ие болды.

Осылайша, Түркияда ТРТ арқылы Түркі дүниесіне бағытталған телехабар тарату қызметі ұзақ мерзімді, жүйелі сипатқа ие болды. ТРТ-Аваз телеарнасы құрылған күнінен бастап Түркі Республикалары мен түркі қауымдастықтарына арналған хабарларын үздіксіз түрде жалғастырып келеді. Сонымен қатар, түрік тілін насихаттау және оның аймақтық таралуын қамтамасыз ету мақсатында түрлі мәдени және өнер шараларын, соның ішінде халықаралық музыкалық фестивальдер мен ән байқаулары ұйымдастырылып келеді. ТРТ-Аваз телеарнасы хабар тарату қызметін Түркі әлеміне бағыттай отырып, Түркі Республикаларындағы телеарналар мен ынтымақтастығын да дамытуды мақсат еткен.

2018 жылы Қырғызстанда өткен көшбасшылар саммитінде ТРТ-Аваз арнасының Түркі әлемінің ортақ арнасы ретінде қызмет атқаратындығы ерекше атап өтілді және Түркі Кеңесі мүшесі елдердің мемлекеттік телеарналары мен ынтымақтастықта жұмыс істеуге бағытталған нақты қадамдар жасалды[100].

Түркі тілдес мемлекеттердің басшыларының қолдауымен қатар, ТРТ-Аваз телерадиокомпаниясының басшыларының жүргізген әрекеттеріне қарамастан, қазіргі таңда медиа саласында түркі әлеміне бағытталған ақпараттық кеңістіктегі бос орын әліде толықталмай отыр. ТРТ-Аваздан басқа, Қазақстан телерадиокорпорациясының хабарлары да түркі әлеміне арналған ақпарат пен жаңалықтарды қамтиды. Алайда, ағылшын тілінде жүргізілетін бұл хабарлар да қажеттілікті толық қамтамасыз ете алмай отыр. Шығыс блогының ыдырауынан кейінгі кезеңде коммуникациялық технологиялар саласындағы маңызды жетістіктер әлемді бір-біріне жақындата түсті. Түркі әлемі үшін де маңызды мүмкіндіктер туғызды және бұл мүмкіндіктер тек телеарналар бағытымен шектелмеді.

Шығыс блогының күйреуінен кейін тәуелсіздігін алған түркі Республикалары Түркия бастаған Түркі әлемінің өзге де мүшелерімен әртүрлі салаларда ынтымақтастық орнатуға зор мүмкіндікке ие болды. Осындай мүмкіндіктердің медиа саласында да бар екендігіне қарамастан, бұл әлеуеттің толық дәрежеде пайдаланылғанын айту қиын. Мемлекеттердің саяси жүйелері жаңалануымен, медиа саяси құрылымның ажырамас бөлігіне айналды. Медианың пайда болуына түрткі болған басты фактор адамның және қоғамның ақпаратқа деген сұранысын қанағаттандыру функциясы ғасырлар өтсе де бұл институттарға деген қызығушылық пен қажеттіліктің негізгі себебі болып қала береді.

Сонымен бірге, медиа қоғамның жаңа қажеттіліктерін өтеу мақсатында қосымша әлеуметтік функцияларды да өз мойнына алды. Либералдану үдерісі жеделдеп, Шығыс блогы ыдыраған XX ғасырдың соңында медиа орталығындағы өзара ықпалдастық жергілікті, өңірлік және ұлттық шеңберден шығып, халықаралық деңгейге көтерілді. 1990-жылдардан бастап, әсіресе XXI ғасырда медиа саласында үлкен өзгерістер болды. Интернетке негізделген, өзара әрекетке мүмкіндік беретін және цифрлық мазмұн өндіруге жол ашатын жаңа медиа пайда болып, жаһандық деңгейде тез дамыды. Осыған байланысты газет, журнал, радио және теледидар дәстүрлі медиа деп атала бастады. Дәстүрлі медиа да жаңа цифрлық ортаға бейімделіп, бұқаралық ақпарат алмасудың жаңа платформалары қалыптасты [101]. Әлемнің әртүрлі елдерінде хабар тарататын медиа ұйымдарының материалдарына интернет бар кез келген жерден жедел қол жеткізу мүмкіндігі туды. Сонымен қатар мазмұнға пікір білдіру, сын айту және өз үлесін қосу мүмкін болғандықтан, көптеген медиа ұйымдардың жаһандық сипат алуына жағдай жасалды [102].

XXI ғасырда, әсіресе компьютерлік технологиялар мен интернет желісінің қарқынды дамуы нәтижесінде Түркі әлеміне тиесілі медиа ұйымдардың хабарларын бүкіл Түркі географиялық кеңістігіне және түркі

халықтары қоныстанған барлық мекендерге тарату мүмкіндігі артты. Аталған үдеріс, ең алдымен, ақпарат алмасуды жеделдетіп, сондай-ақ түркі халықтарының мәдени құндылықтарын кең ауқымда насихаттауға қолайлы жағдай қалыптастырды. Түркі мемлекеттеріндегі медиа платформалар әр елдің өз ұлттық медиа ұйымдарымен қатар, шектеулі деңгейде болса да, өзге түркі мемлекеттерінен хабар тарататын медиа ұйымдардың өнімдеріне де өз алаңдарынан орын беруде.

Платформалар санының артуы, сондай-ақ түркі мемлекеттері мен туыстас қауымдардағы радио және теледидар арналарының бұл платформаларда кеңірек қамтылуы түркі мәдениетінің ортақ құндылықтарын таныту және оларды кеңінен тарату тұрғысынан ерекше маңызға ие. Түркітілдес елдердегі ақпараттық саясат пен медиа стратегиялары, географиядағы интеграциялық процестер мен геосаяси жағдайлардың әсерінен қалыптасады. Бұл елдердің медиа кеңістігі «Түркі дүниесі» тақырып шеңберінде ақпараттық күн тәртібін көрсете отырып, мұнда бүгінгі таңда түркітану және түркі әлемі мәселелері көрініс табады [103]. Ақпараттық саясатты қалыптастыруда «біртұтас Түркістан» идеясы маңызды рөл атқарады [104].

XXI ғасырда Түркітілдес елдердің БАҚ-та бұл идеяның қалыптасуы мен даму ерекшеліктерін зерттеу, сондай-ақ бірқатар Еуропа елдеріндегі медиадағы көрінісін талдау өзектілігі күнен күнге артып келеді [105].

XX ғасырдың басында қазақ даласын да ақпараттық саясат және медиа стратегиялар Алаш қозғалысы аясында бастау алғаны айқын байқалады. Ақпараттық саясаттың қалыптасуы ұлт зиялыларының қоғамдық сананы оятуға бағытталған баспасөздік қызметімен тығыз байланысты болды. Алаш қозғалысы тек саяси-әлеуметтік құбылыс қана емес, сонымен қатар ұлттық ақпараттық кеңістікті қалыптастырған маңызды медиалық платформа қызметін атқарды. 1917 жылғы қоғамдық-саяси өзгерістер кезеңінде түркі халықтары арасындағы идеялық және ұйымдық байланыстар күшейіп, ақпарат алмасу мен ортақ медиа дискурс қалыптаса бастады.

Осы тұста қырғыздың «Бұқара» саяси партиясының «Алашорда» кеңесімен бірігуі түркі халықтарының ортақ саяси және ақпараттық мүдделерін айқындаған маңызды қадам болды. Мұстафа Шоқайдың I Жалпықазақ съезіне «Ұлы түркі халықтарының мызғымас бірлігін көрсететін тарихи сахна» деп баға беруі де бұл кезеңдегі интеграциялық ақпараттық саясаттың айқын көрінісі десек болады.

XX ғасырдың басында қалыптасқан «Алаш» идеясы түркі халықтарына ортақ «алты алаш» ұғымымен сабақтасып, отарлық жағдайда өмір сүрген халықтардың ұлттық өзіндік санасын нығайтуға бағытталды. Бұл идея түркістаншылдық концепциясымен тоғыса отырып, ортақ тарихи жад пен рухани бірлікті ақпараттық құралдар арқылы насихаттауға негіз болды. Аталған үрдіс Мағжан Жұмабайдың көркем-поэтикалық мұрасынан және Мұстафа Шоқайдың эмиграциялық кезеңдегі саяси-публицистикалық қызметінен айқын көрініс тапты. Алаш қозғалысының рухани және идеялық мұрасының таралуында сол кезеңдегі алашшыл басылымдардың рөлі ерекше болды. Бұл басылымдар ұлттық мүддені қорғау, қоғамдық пікір

калыптастыру және ақпараттық ықпал ету құралдары ретінде қызмет атқарды [106]. Оларда жарияланған идеялар мен құндылықтар жүйесі бүгінгі түркі тілдес елдердегі ақпараттық саясат пен медиа стратегиялардың тарихи-идеялық негізін құрайды. Шындығында Алаш қозғалысы аясында қалыптасқан ақпараттық қызмет тәжірибесі қазіргі түркі мемлекеттеріндегі ұлттық медиа жүйелердің дамуына ықпал еткен маңызды тарихи фактор ретінде бағаланады. Бұл тәжірибе ақпараттық саясаттың ұлттық бірегейлікті сақтау мен нығайтудағы стратегиялық маңызын айқындайды. 10-шы Түркі тілдес халықтардың саммитінде Қазақстан президенті Қасым Жомарт Тоқаев «Түркі кезеңі» деген термин қолданып, Түркі тілдес халықтардың бірлігі мәселесіне үлкен маңыз берген болатын[107].

Саммит барысында президент Тоқаев, түркітілдес халықтардың ақпарат кеңістігіндегі байланыс мәселесі айырықша мән атқаратындығына тоқталады. Мемлекет басшысының бұл ұстанымы түркі елдері арасындағы мәдени-гуманитарлық ынтымақтастықты ақпараттық деңгейде нығайту қажеттілігін айқындайды. Президент өз сөзінде түркі мемлекеттерінің телехикаяларын өзара насихаттаудың маңыздылығын атап өтіп, әсіресе балаларға арналған анимациялық өнімдерді кеңінен таратуға басымдық беру қажеттігін ерекше көрсетті. Бұл ұсыныс ақпараттық саясаттағы ұзақ мерзімді стратегиялық көзқарасты білдіреді, себебі балалар мен жастар аудиториясы болашақ қоғамдық сананы қалыптастыратын негізгі әлеуметтік топ болып табылады. Анимациялық фильмдер мен мәдени медиаконтент арқылы ортақ құндылықтар мен тарихи-мәдени сабақтастықты жеткізу түркі халықтарының рухани жақындасуына ықпал етеді.

Сонымен қатар, Президент Тоқаев ақпарат таратуда әлеуметтік желілердің мүмкіндіктерін тиімді пайдалану және танымал медиа тұлғаларды тарту қажеттігін атап өтті. Бұл қазіргі цифрлық медианың ықпалын ескеретін заманауи медиа стратегиялардың маңызды элементі болып табылады. Әлеуметтік платформалар арқылы ақпараттың жедел әрі кең аудиторияға таралуы түркі елдері арасындағы мәдени коммуникацияны жаңа деңгейге көтеруге мүмкіндік береді. Саммитте айтылған бұл ұсыныстар ТМҰ-ға мүше елдердің ақпараттық саясаттың мазмұнын байытып, ортақ медиа стратегияларды қалыптастыруға бағытталған маңызды бастама.

Бұл ұстанымдар түркі әлеміндегі рухани бірлікті нығайтуға және ортақ ақпараттық кеңістікті институционалдық тұрғыдан дамытуға негіз қалайды. ТМҰ-ға мүше елдердің ақпараттық саясат пен медиа стратегияларын дамуына ықпал еткен ең маңызды фактор қазіргі жаһандық ақпараттық экожүйедегі құрылымдық теңгерімсіздіктер болып табылады.

Атап айтқанда, Батыс орталықты жаңалық тарату жүйесінің басымдығы халықаралық ақпарат ағынында біржақты дискурс қалыптастырып, өзге өркениеттік және аймақтық көзқарастардың жеткілікті деңгейде көрініс табуына кедергі келтіріп отыр. Бұл жағдай ТМҰ аясында медиа және коммуникация саласындағы ынтымақтастықты неғұрлым жылдам дамыту қажет екендігін айқын көрсетті.

Осы қажеттілікке жауап ретінде ТМҰ шеңберінде ақпараттық өзара іс-қимылды жүйелеуге бағытталған бірқатар бастамалар қолға алынды. Медиа және коммуникация саласы түркі мемлекеттері арасындағы ынтымақтастықтың негізгі тірек бағыттарының бірін құрайды. Осы тұрғыда, медиа және коммуникация саласындағы өзге де әріптестік бастамалармен қатар, 2023 жылғы 6 қарашада Ыстанбұл қаласында «Анадолы» агенттігінің ұйымдастыруымен Түркі ақпарат агенттіктері бірлестігі (АТНА) құрылды. Аталған альянс түркітілдес елдердің ұлттық ақпарат агенттіктері арасындағы кәсіби байланыстарды нығайтуға, жаңалық алмасудың тұрақтылығын қалыптастыруға және ортақ ақпараттық күн тәртібін орнатуға бағытталған. Түркі ақпарат агенттіктері альянсының құрылуы түркітілдес елдердегі ақпараттық саясат пен медиа стратегиялардың жаңа сапалық деңгейге көтерілуін білдіреді және жаһандық ақпараттық кеңістікте түркі әлемінің ұстанымын нығайтатын маңызды институционалдық қадам болып саналады. Түркі ақпарат агенттіктері альянсы тек тиімді әрі нәтижелі өңірлік медиа құрылым қалыптастыру жолындағы маңызды қадам ғана емес, сонымен қатар ТМҰ аясында медиа, коммуникация және ақпарат салаларындағы өзге де ынтымақтастық тетіктерін дамыту мен күшейтуге бағытталған стратегиялық бастама ретінде сипатталады.

АТНА-ның табысты қызметі ТМҰ-ның жалпы ақпараттық-коммуникациялық стратегиясын жетілдіруге елеулі үлес қосып, түркітілдес елдердің халықаралық ақпараттық кеңістіктегі ұстанымын нығайтуға мүмкіндік береді [108]. Түркияның түркі әлемімен қарым-қатынастары соңғы жылдары ғылыми және саяси дискурста жиі талқыланатын өзекті тақырыптардың біріне айналды. Бастапқы кезеңде салыстырмалы түрде әлсіз деңгейде дамыған түркі әлемімен байланыстар 2009 жылы Түркі тілдес елдер саммиттерінің институционалдық негізде Түркітілдес мемлекеттердің ынтымақтастық кеңесіне (Түркі кеңесі) айналуымен анағұрлым нақты әрі жүйелі сипат ала бастады. 2021 жылғы 10 сәуірде Ыстанбұл қаласында өткен Түркі кеңесінің 8-саммитінде ұйымның атауы Түркі мемлекеттері ұйымы (ТМҰ) болып өзгертілуі түркі мемлекеттері арасындағы ынтымақтастықтың жаңа сапалық кезеңге өткенін көрсетті. Қазіргі таңда түркі мемлекеттері арасындағы өзара сауда айналымы тұрақты түрде артып, медиа, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, энергетика, білім беру және қорғаныс салаларында нақты әрі көпжақты ынтымақтастық салалары белсенді түрде дамып келеді.

Аталған үдерістер Түркияның түркі әлеміндегі интеграциялық бастамалардағы рөлін күшейтіп қана қоймай, түркі тілдес елдер арасындағы саяси, экономикалық және ақпараттық өзара байланыстарды тереңдетуге бағытталған ұзақ мерзімді стратегиялық серіктестіктің қалыптасқанын айғақтайды [109]. ТМҰ медиа саласында кең ауқымды ынтымақтастық жұмыстарын жүзеге асырып келеді. Мүше мемлекеттер арасындағы медиа саласындағы өзара әріптестікті нығайту, дезинформациямен күресу және түркі мәдениетін әлемдік деңгейде кеңінен таныту ТМҰ-ның медиа бағытындағы ынтымақтастығының негізгі мақсаттары ретінде айқындалады.

Түркі мемлекеттері ұйымы (ТМҰ) аясында тұрақты түрде өткізіліп отыратын Медиа және ақпарат саласына жауапты министрлер мен жоғары лауазымды тұлғалардың кездесулері медиа саласындағы ынтымақтастықты институционалдық деңгейде нығайтуға ықпал етуде. Медиа және ақпарат саласына жауапты министрлер мен жоғары лауазымды тұлғалардың алғашқы отырысы 2015 жылғы 18 тамызда өткізіліп, медиа саласында жүзеге асырылатын бағыттарға қатысты кешенді шешімдер қабылдады [110].

Осы шеңберде Халықаралық Түркі ақпараттық телеарнасын құруға арналған тұжырымдамалық құжат мақұлданып, мүше мемлекеттердің ұлттық телеарналары мен ресми ақпарат агенттіктері арасында ынтымақтастық туралы келісімдерге қол қойылды. Алғашқы отырысы 2015 жылы Баку қаласында өткен Медиа және ақпарат саласына жауапты министрлер мен жоғары лауазымды тұлғалардың кездесуі төртінші рет 2022 жылы Ыстанбұлда, ал бесінші рет 2023 жылы Бішкекте ұйымдастырылды. Кездесулердің негізгі күн тәртібіне дезинформациямен күрес, ұлттық медиа арналар арасындағы ынтымақтастықты дамыту және Түркі дүниесінің ортақ медиа платформаларын жетілдіру мәселелері енгізілген. Бішкекте өткен бесінші кездесу барысында дезинформацияға қарсы бірлесіп әрекет ету шешімі қабылданып, медиа ұйымдары арасындағы ынтымақтастықты одан әрі нығайту жоспарланған [111].

Осы кездесулерде қабылданған шешімдер негізінде жасалған қорытынды декларациялар медиа ұйымдары арасындағы ақпарат алмасуды, медиа мамандарына арналған оқу бағдарламаларын, сондай-ақ ТМҰ-ның Журналистер қауымдастығын құру сияқты маңызды қадамдарды қамтиды. Сонымен қатар, медиа қызметкерлері арасындағы тәжірибе алмасуды арттыру және мүше мемлекеттердің мәдениетін насихаттау мақсатында бейне және дыбыстық мазмұндарды әр тараптандыру қажеттігі де атап өтілген [112].

Министрлер мен Жоғары лауазымды тұлғалар кездесулерінен бөлек, 2021 жылы Ыстанбұлда алғаш рет Түркі Кеңесі Медиа Форумы ұйымдастырылды. Бұл форумда цифрлық медиа және дезинформациямен күресу мәселелері басты назарға алынып, мемлекеттер арасындағы ынтымақтастықты күшейтуге бағытталған шешімдер қабылданды. Форумда сонымен қатар, медиа ұйымдары арасында контент алмасуды арттыруға бағытталған қадамдар жасалған.

Қорытынды декларацияда цифрлық медиа платформаларын күшейту, ортақ контент өндіруді ынталандыру және дезинформациямен күресу сияқты мәселелерге басымдық берілген. Сонымен қатар, Түркі мемлекеттері ұйымының Медиа Форумы болашақта медиа және коммуникация саласындағы мүше мемлекеттер арасындағы ынтымақтастықты арттыруға негіз болатыны белгіленген [113].

ТМҰ-ның медиа және коммуникация саласындағы ынтымақтастыққа беретін маңыздылығының айқын көрінісі ретінде ТМҰ-ның Бесінші саммитінің негізгі тақырыбы «Медиа және ақпарат саласындағы ынтымақтастық» болып белгіленген. Саммитте медиа және ақпарат

саласының халықаралық қатынастардағы стратегиялық рөлі бағаланып, түркі әлемінің медиа әлеуетін ортақ платформада біріктіру қажеттігіне аса мән берілген. Саммит соңында жарияланған қорытынды декларацияда медиа саласындағы ынтымақтастықты күшейтуге бағытталған шараларды қарқынды жүзеге асыру қажеттігі айтылған [114].

Түркі мемлекеттері ұйымының болашаққа арналған мақсаттары «Түркі әлемінің болашағы-2040» құжатында кең көлемде баяндалған. Бұл құжатқа сәйкес, түркі әлемінде медиа саласындағы ынтымақтастықты дамыту және мәдени контенттерді халықаралық деңгейде насихаттау негізгі басымдықтардың қатарында қарастырылған.

«Түркі әлемінің болашағы-2040» ТМҰ-ға мүше мемлекеттер арасында медиа білім беру, медиа қауіпсіздігі және дезинформацияға қарсы күрес сияқты салаларда кешенді ынтымақтастық орнатуды көздейді. Құжат медиа мамандарының өзара мобильдігін арттыруды және медиа ұйымдары арасында ынтымақтастықты кеңейтуге бағытталған шараларды көздейді. Түркі мемлекеттері арасындағы ортақ медиа жобалар аймақтық ынтымақтастықты қолдаумен қатар, түркі мәдениетін әлемдік деңгейде насихаттауға да өз үлесін қосуда [115].

Түркі ақпарат агенттіктері бірлестігінің құрылуы медиа ынтымақтастығы аясында оның қызмет саласы мұқият анықталған, шеңбері айқындалған және нақты әріптестік пен іске асыруға бағытталған құрылымның жүзеге асырылуы тұрғысынан маңызды болып отыр. ATNA-ның негізін қалаушы мүшелері ретінде Түркиядан Anadolu Агенттігі, Әзірбайжандан Azertac, Қырғызстаннан Kabar, Қазақстаннан Kazkontent және Өзбекстаннан Uza агенттіктері белгіленген. ATNA мүшелік талаптарының ішінде, мүше агенттіктердің жарияланымдары мен ережелерінде баспасөз бостандығына қайшы, кемсіту, жеккөрушілік сөздер мен идеологиялық мазмұндардың болмауы шарты (ATNA Ережесінің 6-бабы) ерекше бағаланады. Осы тұрғыдан ATNA құрылу мақсатын жүзеге асыруда тек Түркі мемлекеттері ұйымының мүшелігін жеткілікті деп санамай, сонымен қатар журналистика этикасына да баса назар аударғаны айқын көрінеді.

Түркі әлемі бойынша талқылауларда кездесетін мәселелер сияқты, ATNA мәселесінде де түркі тілі ортақ коммуникация тілі болу бірінші кезекте ойға оралады. Түркі тілі әлі толыққанды түркі әлемі үшін ортақ байланыс тілі болып қалыптаспаған жағдайда құрылған ATNA-ның қаншалықты тиімді және ұзақ мерзімді болатыны үлкен сұрақ тудырады. Бірлестіктің отырыстары қандай тілде жүргізілетіні ATNA үшін бұл ағылшын тілі ретінде белгіленген және мүше ақпарат агенттіктерінің хабар мен ақпарат алмасуын қай тілде жүзеге асыратыны сияқты сұрақтар ATNA үшін маңызды медиалық міндеттер болып отыр. Міне осы тұста ортақ коммуникация тілінің әртүрлі қоғамдарда, әсіресе ақпарат-коммуникация саласында ортақ қатынастар құрудағы рөлін қарастыру пайдалы болмақ.

Ортақ коммуникация тілі, әдетте, ақпарат-коммуникация саласындағы ынтымақтастықтардың, ал нақты айтқанда ортақ ақпарат агенттігінің міндетті шарты емес, оның нәтижесі болып табылады. Егер ақпарат

агенттіктері деңгейінде қарасақ, хабар агенттіктерінің ұлттық ортақ бірегейлік қалыптасуына жергілікті ақпаратты халықаралық деңгейге жеткізу арқылы маңызды қызмет атқаратыны анықталады [116].

Осылайша, ақпарат агенттігі ортақ коммуникация тілін қоса алғанда, ортақ бірегейлікті қалыптастыратын көптеген факторлардың іске қосылуына ықпал ететін негізгі тетік болып табылады. Дәл осы себепті ұлт мемлекеттер экономикалық тұрғыдан өзін-өзі ақтауы әрдайым мүмкін бола бермесе де, бірегейлікті қалыптастырудағы стратегиялық маңызын ескере отырып, ұлттық ақпарат агенттіктерін түрлі құқықтық тетіктер арқылы қолдап, ынталандырып отырады. Ақпарат пен жаңалықтың таралуы тек хабардар болу немесе білім алу мәселесі ғана емес, сонымен қатар шындықтың қандай сүзгіден өтіп қабылданатынына қатысты стратегиялық сипаттағы, ортақ бірегейлікке тікелей әсер ететін таңдау.

Ортақ коммуникация тілінің әлі толық орнықтауы АТНА-ның жүзеге асуының мүмкін еместігін емес, керісінше ақпарат пен коммуникация саласында АТНА және соған ұқсас ынтымақтастық құрылымдарына деген шұғыл қажеттілікті көрсетеді. Жазба тіл мен баспа ісінің кеңінен таралуы қоғамдардың ұлттық бірегейлігін қалыптастырудағы маңызы ұлтшылдық пен ұлт мемлекеттердің қалыптасуы жөніндегі ғылыми әдебиеттерде кеңінен талқыланатын мәселе болып табылады [117].

Осыған сәйкес, тарих, дін, мәдениет, ата-тек және өзге де ортақ сипаттары бар қоғамдар баспа ісінің кеңінен таралуынан кейін ортақ ұлттық бірегейлікті қалыптастырып, ортақ коммуникациялық тілге ие болған. Сонымен қатар, ақпарат алудың баспа ісі мен газет арналарының аясынан тыс стратегиялық маңызы бар. Ең алдымен баспа ісі мен газеттің, сондай-ақ ақпарат алу мүмкіндіктерінің дамуының арқасында ұқсастығы бар қоғамдар бір-бірінен хабардар бола бастады [118].

ТМҰ-ның барлық қызметтерімен қатар, медиа және коммуникация саласындағы бастамалар, әсіресе АТНА сияқты ақпарат алмасу мен мәлімет ағынын тереңдетуді мақсат ететін жобалар түрік тілінің ортақ коммуникациялық тілге айналуы үшін атқарылуы тиіс маңызды қадамдар ретінде қарастырылады. АТНА ұсынатын мүмкіндіктердің арқасында Түркі мемлекеттері бір-бірінен көбірек хабардар болады, ал бұл хабардарлық өз кезегінде қызығушылық пен өзара ықыласты арттырады.

Нәтижесінде осы және соған ұқсас өзге де факторлардың ықпалымен қай бір түркі тілінің ортақ коммуникациялық тіл ретінде орнығу үдерісі дамитын болады.

ТМҰ-ға мүше кейбір елдердің медиа экожүйесінің жеткілікті деңгейде ашық әрі көп дауысты болмауы АТНА-ның тиімді жұмыс істеуіне қатысты бірқатар сұрақтарды күн тәртібіне шығарады. Тәуелсіздігін жақында ғана алған, әртүрлі саяси жағдайлар мен үдерістерді бастан өткерген, соның салдарынан бір бөлігі әлі толықтай сыртқа ашыла қоймаған, ал бір бөлігі сыртқы ашықтықты сақтық пен байыптылық қағидаттарымен жүзеге асырып отырған түркі мемлекеттерінде бәсекеге қабілетті, кең ауқымды және көпдауысты медиа экожүйенің қалыптаспауы түсінікті жағдай.

Аталған ахуал АТНА-ның кеңінен таралуы, оның тиімді әрі ықпалды жаңалықтар агенттіктері бірлестігі ретінде орнығуы, сондай-ақ мүше агенттіктер арасында өзара тұрақты және нәтижелі байланыстардың орнауы тұрғысынан елеулі сын-қатерлердің бар екенін айқындайды. Ең алдымен, АТНА-ға мүше кейбір елдерде медианың батыстық саяси бағалауларға сәйкес жеткілікті дәрежеде «еркін», «тәуелсіз», «объективті» және т.б. болмағаны жөніндегі пайымдарды талдау қажет.

Осындай батыстық саяси ұстанымдардың журналистика саласындағы тарихи даму барысына назар аудару мәселені тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Бірінші дүниежүзілік соғыс кезеңінде еуропалық ұлттар арасындағы қақтығыстар мен бәсекелестік салдарынан БАҚ пен жаңалықтар агенттіктерінің өзге елдердің медиа ұйымдары таратқан хабарларды пайдалану мүмкіндігі дерлік жойылған болатын.

«Объективті жаңалық» ұғымы осы кезеңде қолданысқа енгенімен, пайда болу негізі тұрғысынан алғанда, ол айтарлықтай субъективті дискурс болып табылады. Сондықтан бүгінгі күні медианың және журналистиканың ажырамас бөлігі ретінде қарастырылатын бұл құндылықтар өз бастауын журналистік қызметке тән кәсіби немесе моральдық-этикалық алаңдаушылықтардан алмайды. Керісінше, аталған құндылықтардың шығу тегі барынша практикалық әрі экономикалық сипатқа ие [119]. «Объективті жаңалық» ең алдымен кең аудиторияға бағытталған, көптеген медиа ұйымдар қабылдап, пайдалана алатын контент болғандықтан құнды болып есептеледі. Қандай да бір құндылықтық пайымдаулардан тыс объективті жаңалықты пайдаланатын, саяси ұстанымдары, ұлттық мүдделері мен ұлттық бірегейліктері әртүрлі медиа ұйымдары оған өз мүдделеріне сәйкес келетін «құндылықтарды» қолданады.

Осы тұрғыдан алғанда, объективті жаңалық ақпарат агенттіктері үшін этикалық немесе кәсіби мәселе болудан гөрі, экономикалық және коммерциялық қажеттілік ретінде көрінеді. АТНА-ға мүше елдердің бұл тұрғыда бір-біріне қатысты объективтілік пердесінің артында жасырып қалуды көздейтін елеулі келіспеушіліктері немесе қақтығыстары жоқ.

Әрине, мүше мемлекеттердің мүдделері мен ұстанымдары көптеген мәселелер бойынша өзара ерекшеленеді. Алайда бұл айырмашылықтар мүше елдер тарапынан мойындалады және ынтымақтастық осы ерекшеліктерді уақытша шетке қоя отырып жүзеге асырылуға тырысады.

АТНА-ға мүше мемлекеттердің ТМҰ аясында бүгінге дейін жүзеге асырған ынтымақтастықтарының жалпы бағыты да осы ұстанымға сай келеді. Мемлекеттер бір-бірінің егемендігіне, өзіндік саяси жағдайларына және әртүрлі ұлттық мүдделеріне құрметпен қарай отырып, қақтығыс пен ынтымақтастық салаларын айқын түсінетін, шынайы әрі прагматикалық көзқарас қалыптастырған. Осы тұрғыдан алғанда, ТМҰ Батыс үстемдігі орнаған халықаралық ұйымдардағыдай өз мүшелеріне «асқақ құндылықтар мен идеалдарды» міндеттейтін құрылым болып табылмайды [120].

Аталған саяси шындықпен қатар, сөз болып отырған ақпарат агенттіктері арасындағы ынтымақтастықтың күшеюі журналистика

стандарттарына оң ықпал ететіні де белгілі. Жалпы ТМҰ, ал жекелей алғанда АТНА аясындағы қатынастар дамыған сайын, мүше елдердің медиа экожүйелерінің өзара ықпалдастығы арта түседі. Жаңалық тарату саласындағы ақпарат алмасулар, бірлескен қызмет түрлері, сондай-ақ бір-бірінің жаңалықтарын жиі пайдалану мақсатында қалыптастырылатын ортақ стандарттар мүше мемлекеттердегі журналистиканың сапасын оң бағытта жақсартуға әсер етеді.

Аймақтық, мәдени және саяси сипаттағы ақпарат агенттіктері бірлестіктерінің медиа экожүйелерінің трансформациясына оң ықпал ететіні анықталған. ТМҰ-ға мүше мемлекеттер өзара, әсіресе медиа-коммуникация саласында күн сайын қарқыны артып келе жатқан ынтымақтастықты жүзеге асырып отыр. Бұл ынтымақтастықтың АТНА-ның институционалдық шеңбері аясында жүргізілуі өзара кездесулер, оқыту бағдарламалары, жаңалықтар саласындағы бірлескен жобалар мен сапарлар сияқты іс-шаралар арқылы журналистер мен медиа экожүйелер арасындағы өзара ықпалдастықты күшейтеді.

АТНА-ның ең басты мүмкіндігі цифрландырумен қатар ұлттық ақпарат агенттіктерінің әлемдік деңгейде кездесетін мәселелеріне арналған шешім жолдарын дамытуында жатыр. Олардың ең алдымен, жаһандық масштабта ақпарат агенттіктерінің бірлесу тенденциясында болуы ерекшеленеді. Барлық осы мысалдар АТНА-ның тиімді ақпарат агенттіктері одағы болуға мүмкіндігі бар екенін көрсетеді.

Мысалдардың ішінен ТМҰ-ның көзқарасына, қазіргі және тарихи жағдайларына ең сәйкес келетін жағдай Еуропа Ақпарат Агенттіктері Одағы мен Еуропа идеалы болып табылады. Көбірек дәйексөзге қолданылатын «Еуропа бұл құрлық емес, ұғым» деген пікір бар [121]. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін «еуропалықтық» деген нақты бір тұтас немесе ортақ идентификация болмаған. Ұзақ уақыт бойы жүргізілген процесстің нәтижесінде еуропалықтық идеясы нақты көрініс тауып, өмірге енді. Бүгінде, тіпті «Еуропалық Одақ» деген атаумен саяси институт болмаса да, ортақ бір идентификация ретінде еуропалықтық туралы айтуға болады. Бұл ортақ идентификацияның қалыптасуында коммуникация мен медиа ең маңызды факторлардың бірі ретінде қызмет атқарған [122].

Фереверттің пікірінше «Еуропалықтық - бұл коммуникация және өзара ықпалдастық желісі» деп тұжырымдайды. Бірақ ғалым коммуникация мен медианың Еуропаның ұғым ретінде қалыптасу процесіндегі рөлі жеткілікті дәрежеде көрсетілмегенін атап көрсетеді [123]. Ұқсас түрде, Түрік әлемі идеалы да өзінің бастапқы мақсатына қарағанда көбіне интеллектуалды тұжырымдама және журналистік іс-әрекет болып табылады [124].

Ұзақ уақытқа созылған осы процесс нәтижесінде, бұрын 2009 жылы құрылып, 2021 жылы Түрік Мемлекеттері Ұйымы (ТМҰ) атауын алған. Сол уақыт аралығында ТМҰ ынтымақтастық салаларын және ауқымын кеңейтті. Бүгінде ТМҰ сыртқы саясаттан бастап экономикаға, білімнен мәдениетке дейінгі отыз бір түрлі салада ынтымақтастық қызметін жүзеге асыруда. Соңғы уақытта Түркияның белсенді сыртқы саясаты және Түркі әлемімен

байланысты процестерде атқарған проактивті рөлі ТМҰ-ға мүше мемлекеттердің ынтымақтастығын арттырумен қатар, АТНА үшін де ең үлкен мүмкіндіктердің бірі [125].

АТНА-ға мүше агенттіктер батыстық ақпарат агенттіктері бірліктері өндіретін ақпарат пен жаңалықтардың пассивті тұтынушылары болудан шығып, өздерінің ұлттық аумақтары үшін жаһандық ақпарат саласына жаңалық тарататын агенттіктер болу ерекшелігін иеленеді. Сонымен қатар, олар кең түркі әлемі аумағына қатысты жаңалықтарды тек Ресей көздерінен емес, өз ақпараттық ресустан шыққан жаңалық көздерінен алатын болады. АТНА-ның құрылуы түркітілдес халықтар үшін ақпараттық салада және әлеуметтік салада пайдасы зор, бұлардың бәрі ТМҰ-ға тән тек жоспар ғана емес, өткен ғасырда әлемнің әртүрлі елдерінде, ең алдымен Еуропада, табысты ақпарат агенттіктері мен одақтарының көрсеткен нәтижелері ретінде тарихи тәжірибе болып қабылданады.

2.2 Интеграциялық әлеует және цифрлық технологиялар.

Қазіргі қоғамда жеке тұлғалар арасындағы коммуникация біртіндеп көбіне цифрлық платформалар арқылы жүзеге асырылуда. Бұл жаңа қоғамдық алаңның қалыптасуына және дәстүрлі қоғамдық алаңның қайта анықталуына әкеледі. Бұл трансформация қоғамдардың ақпаратқа қол жеткізу тәсілдеріне, саяси қатысу әдістеріне және қоғамдық пікірталастардың сапасына терең ықпал етеді [126]. Коммуникациялық технологиялардың әлеуметтік құрылымдарға әсері академиялық әдебиетте кеңінен талқыландырылып тақырып.

Осы салада, Хабермас коммуникациялық технологиялардың қоғамдық алаңға әсерін және бұл алаңның демократиялық қоғамдар үшін маңызын айқындаса, Кастельс бұл технологиялардың желілік қоғамды қалай қалыптастыратынын және билік қатынастарын қалай өзгертетінін талдайды [127]. Коммуникациялық технологиялардың әлеуметтік құрылымдарға әсері, интернет пен әлеуметтік медианың кеңінен таралуымен бірге, қоғамдық алаңның қайта анықталуына және әлеуметтік билік динамикасының өзгеруіне әкелді [128].

Кастельстің пікірінше, желілік қоғамдарда биліктің шоғырланатын негізгі салалары желілерді бақылау және басқарумен тікелей байланысты. Бұл желілер тек ақпарат ағынын қамтамасыз етіп қана қоймай, сонымен қатар әлеуметтік қатынастар, мәдени бірегейліктер мен саяси үдерістер үшін де орталық қызмет атқарады. Сонымен бірге, желілер жаһандық деңгейде әлеуметтік қозғалыстар мен саяси өзгерістердің пайда болуында шешуші рөл атқарады.

Цифрландыру ұсынатын мүмкіндіктерді барынша тиімді пайдаланып, жаһандық деңгейде ықпалды факторларға айналу мақсаты соңғы жиырма бес жыл бойы мемлекеттер мен ұлттар қауымдастықтарының күн тәртібінде тұрған негізгі мәселелердің бірі болып келеді. Алғашқы жылдары интернетті пайдалануды кеңінен тарату, телекоммуникациялық инфрақұрылымды нығайту және қызметтердің кең ауқымды аудиторияға қолжетімді болуы үшін интернетті арзандату сияқты мақсаттар көзделсе, қазіргі кезеңде

саудадан бастап білім беру саласына дейінгі көптеген бағыттарды осы платформа аясында дамытуға бағытталған жұмыстар жүргізілуде [129].

Цифрлық трансформация әлемді жаңадан қалыптастырып, әрі жеке, әрі мемлекеттік секторға айтарлықтай ықпал етуде. Цифрлық ілгерілеулер үкіметтерді де трансформациялап, әсіресе мемлекеттік қызметтердің тиімділігі мен сапасына елеулі әсерін тигізуде [130].

XX ғасырдың екінші жартысында, әсіресе соңғы он жылында жиі айтылатын ақпараттық қоғам ұғымы ақпараттың үстем жағдайға ие болып, қоғамдық құрылымдар мен үдерістердің ақпаратқа негізделуімен, сондай-ақ барлық салада ақпаратты күш ретінде танумен сипатталатын қоғамды білдіреді. Осындай қоғамда компьютерлік және коммуникациялық технологиялардың қарқынды дамуы мемлекеттік және географиялық шекараларды жойып, әлемді шағын кеңістікке айналдырды [131]. Үздіксіз өндіріліп, көлемінің арта түсуі; коммуникациялық желілер арқылы тасымалдануы; бөлінуге және бөлісуге қолайлы болуы, сондай-ақ еңбекті, капиталды және жерді алмастыра алу қабілеті ақпараттық қоғамдағы білімнің (ақпараттың) негізгі сипаттары ретінде жинақталып көрсетілуі мүмкін [132]. Осы қасиеттеріне байланысты технологиямен қатар білім ақпараттық қоғамның мәнін, өзегін және қозғаушы күшін құрайды [133]. Қоғамның иелік ететін коммуникациялық инфрақұрылымы қаншалықты қуатты болса, ақпараттың таралуы мен оның қоғамдық сипат алу үдерісі де соншалықты жеңіл әрі жедел жүзеге асады.

Ақпараттық қоғам ұғымы қазіргі заманғы қоғамдарды сипаттайтын екі негізгі құбылысқа назар аударады. Олардың біріншісі әртүрлі ақпарат алу және коммуникация мүмкіндіктерінің қарқынды дамуына байланысты адамның қоршаған ортамен орнататын қарым-қатынастарындағы түбегейлі өзгерістер. Екіншісі өндіріс факторы әрі өнім ретінде білімнің экономикалық үдерістер аясында шешуші, айқындаушы орынға ие болуы [134]. Қазіргі кезеңде жаһандану үдерісінің ықпалымен мемлекеттік саясатты қалыптастыру және іске асыру үдерістерінде ақпараттық-коммуникациялық технологиялар кеңінен қолданылуда.

Түркітілдес мемлекеттердің ақпараттық қоғамға көшу мақсаты тұрғысынан да айрықша маңызға ие [135]. Ақпараттық және коммуникациялық технологиялар (АКТ) тек елдердің экономикасына ғана қатысты емес, сонымен бірге олардың әлеуметтік даму үдерістері тұрғысынан да маңызды рөл атқарады. Нақтырақ айтқанда, «АКТ секторының дамуы нәтижесінде қалыптасатын цифрлық алшақтық (digital divide) әртүрлі әлеуметтік және экономикалық деңгейдегі жеке тұлғалар, үй шаруашылықтары, кәсіпорындар мен географиялық аймақтар арасындағы АКТ-ға қол жеткізу және оны пайдалану мүмкіндіктеріндегі айырмашылықты білдіреді және АКТ-ның әлеуметтік өлшемінің маңызды құрамдас бөлігін құрайды» [136].

«Ақпараттық қоғамға апаратын жолда білім саясаты айқындаушы күштердің алдыңғы қатарында орын алады. Осылайша, ақпараттық қоғамға трансформация үдерісінде табысқа қол жеткізу дұрыс ақпарат саясатын қалыптастыру және оны іс жүзінде жүзеге асыру арқылы ғана мүмкін болады.

Осы үдерісте ақпараттың қоғамда кеңінен таралуына мүмкіндік беретін “саясат” маңызды функция атқарады» [137].

Жаһандану БАҚ-ның кеңінен таралуымен қатар әлем қоғамдарының экономикалық, саяси және мәдени деңгейлерде көпқырлы түрде өзара тығыз байланысқа түсуі, сондай-ақ әлемнің бір шетінде болып жатқан оқиғалардың, қабылданған шешімдердің, жүргізілген жұмыстар мен іс-шаралардың аймақтық және ұлттық шекаралардан тыс қоғамдарға ықпал ете алуы ретінде анықталып отыр [138].

Жаһандану үдерісімен қатар ақпарат таралу кеңістіктері қайта құрылымдалып, жаңа коммуникациялық география қалыптастырып отыр. Осы үдеріс барысында жаһандық желілер мен халықаралық ақпарат ағынының моделі қалыптасып, біздің кеңістік пен уақыт туралы түсініктеріміз қайтадан айқындалып, жаңа сипат алуда. Жаңа жаһандық медиа құралдарының нарықтық кеңістігі қазіргі таңда бүкіл әлемді қамтиды.

Цифрлану үдерісінде әрдайым кейбір уақытша кедергілер мен қиындықтар туындауы мүмкін, алайда жалпы алғанда Түркияның осы саладағы стратегиялық мақсаттарға сай цифрлану үдерісіне ілесуге тырысатыны айқын көрінеді [139]. Өзбекстанның ұлттық жасанды интеллект стратегиясы елде цифрлық технологиялардың жедел енгізілуін ынталандыруды мақсат етеді. Осы бағытта әзірленген саясаттар мен инвестициялық бағдарламалар жасанды интеллект қолданбаларын бүкіл ел аумағында кеңінен таратуға және олардың пайдалану аясын ұлғайтуға бағытталған. Стратегияның алғашқы қадамдарының бірі жасанды интеллект технологияларын дамытуға қажетті инфрақұрылымды қалыптастыру болып табылады [140].

Стратегияның ең маңызды құрамдас бөліктерінің бірі мемлекеттік қызметтерді цифрландыру үдерісін жеделдету [141]. Өзбекстанның көзқарасына сәйкес, 2030 жылға қарай мемлекеттік қызметтердің 100%-ын цифрлық форматта көрсету қамтамасыз етіліп, бюрократиялық үдерістерді қысқарту, ашықтықты арттыру және сыбайлас жемқорлықтың алдын алу көзделіп отыр [142].

Осыған сәйкес, «Digital Uzbekistan 2030» стратегиясы цифрлық дағдыларға ие еңбек ресурстарын қалыптастыру мақсатында білім беру жүйесін түбегейлі жаңғыртуды көздейді. Аталған стратегияда ғылым, технология, инженерия және математика (STEM) білім беруі негізгі басымдықтардың бірі ретінде айқындалған. Барлық азаматтардың цифрлық құралдарды тиімді пайдалануын қамтамасыз ету үшін ауқымды цифрлық сауаттылық бағдарламаларын іске асыру жоспарлануда [143].

Цифрлық дипломатия технологиялық жаңалықтар мен интернеттің ықпалы нәтижесінде дәстүрлі дипломатиялық тәжірибелердің цифрлық платформаларға көшу үдерісін білдіреді. Сонымен қатар мемлекеттердің «жұмсақ күші» ретінде де сипатталатын бұл ұғым, цифрлық платформалардың мәдениет пен әлеуметтік қатынастар салаларына ықпалын ескере отырып, халықаралық қатынастар факторларының өзара байланыс орнататын кеңістіктері ретінде айқындалады [144]. ТМҰ бүгінгі таңда тек

мүше мемлекеттердің қорғаныс және қауіпсіздік саясатын үйлестіруге бағытталған институт қана емес, сонымен қатар білім беру, денсаулық сақтау, өнеркәсіп, технология, мәдениет сияқты салаларда да ортақ ұстаным қалыптастыруды мақсат етеді.

Бұл ортақ ұстанымдар ТМҰ-ның 2040 жылға дейінгі құжатында айқын көрсетілген және түркі әлемінің болашақ даму бағытын цифрлық дипломатия контекстінде қалыптастыруға ықпал етеді [145]. Түркі мемлекеттері арасында ортақ мақсаттарға қол жеткізуге бағытталған тиімді өңірлік және екіжақты ынтымақтастықтарды қалыптастыру мақсатында ұсынылған, метағалам (metaverse) бастамасы болып табылатын «Түрківерс» цифрлық дипломатияның түркі мемлекеттері деңгейіндегі көрінісі болып табылады. Метаверс виртуалды және кеңейтілген шынайылық (VR/AR) технологияларының бірігуі арқылы интернет желісі арқылы қолжетімді болатын цифрлық әлем ретінде анықталады. Метаверс бұл виртуалды ғалам шеңберінде адамдар өздеріне тән аватарлар арқылы ойын ойнай алатын, сауда жасайтын, білім алатын, еңбек ететін және бір-бірімен өзара байланыс орната алатын кеңістік.

ТМҰ тұрғысынан қарастырғанда, Ыстанбұлдан Түркістанға дейінгі көптеген қалаларды Түрківерс кеңістігіне интеграциялау арқылы физикалық қашықтыққа байланысты бір-бірінен алшақ орналасқан түркі географиясын өзара жақындату және Түрківерсті күнделікті өмірдің ажырамас бөлігіне айналдыру негізгі мақсаттардың бірі. Осы тұрғыда метаверс ұғымы қазіргі халықаралық жүйеде мемлекеттердің сыртқы саясатына ықпал ете алатын «цифрлық дипломатия» деп аталатын құралға айналған заманда, ТМҰ да цифрлық трансформация үдерісіне бейімделетін болады. Сондықтан Түрківерс жаһандық тәртіп аясында Түркі әлемі үшін болашаққа бағытталған стратегиялық көзқарасты қалыптастырады [146].

ТМҰ аясында іске қосылуы жоспарланған Түрківерс бастамасы түркі әлемінің халықаралық аренадағы рөлін арттыруға, сондай-ақ түркі әлемі жастарының ортақ мәдени мұра мен құндылықтар негізінде ықпалдасуына маңызды үлес қосады. Түрківерс ұғымын тереңірек ашу үшін Түркі әлемінің болашағы - 2040 жылға дейінгі құжатына да назар аудару қажет. Аталған құжат Түркі әлемінің болашағына қатысты аса маңызды стратегиялық мақсаттарға сілтеме жасайды. Аталған құжатта «цифрлық» ұғымы он бір түрлі жерде кездеседі. Бұл түсінік негізінен «экономикалық ынтымақтастық», «тасымал және кеден саласындағы ынтымақтастық», «ақпараттық және коммуникациялық технологиялар саласындағы ынтымақтастық» және «қоршаған орта саласындағы ынтымақтастық» сияқты бағыттар аясында қарастырылады. Алайда осы бөлімдерге сүйене отырып жүзеге асырылатын цифрландыру үдерісі аталған салалармен ғана шектеліп қалмайды [147]. Исмайыл Гаспралының «тілде, ойда, істе бірлік» деген қағиыдаты бүгінгі таңда ТМҰ-дың құрылу негізін қалыптастырады [148]. Түркі мәдениетін, мұрасын және құндылықтарын насихаттауға жауапты ТМҰ-ның рөлі маңызды. Бұл күштің ең тиімді көздерінің бірі мәдени мұра болып табылады. Мәдени мұраны қамтамасыз ету үшін қолдануға болатын ең тиімді

құралдардың бірі қазіргі заманға ілесу мақсатында цифрландыру үдерісін қадағалау болып табылады [149].

Түрківерс ұғымы Анкара Хаджи Байрам Вели Университетінің профессоры, доктор Ерман Ақылды тарапынан ТМҰ-ға ұсынылған, және Түркі мемлекеттері арасында нақты көпір болу әлеуетіне ие, әлі физикалық түрде жүзеге асырылмаған платформа. Алайда, осы мемлекеттердің географиялық қашықтығы, саяси ерекшеліктері және экономикалық қиындықтары олардың арасындағы байланысты кейде әлсіретуі мүмкін. Осы тұрғыда, әлемнің цифрлануы нәтижесінде пайда болатын және метаверс бастамасы бола алатын Түрківерс платформасы метаверс технологиясының ортаға шығарған виртуалды әлемінде ТМҰ елдеріне физикалық кедергілерді жеңіп, әлдеқайда мықты өзара әрекеттестік пен ынтымақтастық ортасын құру мүмкіндігін береді. ТМҰ-ның 2040 құжатында айқындалған цифрландыру басымдықтары мен түркі мемлекеттерінің интеграциялық үдерістерін тереңдету идеясына сүйене отырып, Түрківерс тұжырымдамасының басты мақсаты Еуропалық Одақтың интеграциялық моделіне ұқсас, алайда мазмұны мен ауқымы жағынан одан да кең, түркі жастарының әлеуетін біріктіруге бағытталған көпөлшемді цифрлық және әлеуметтік кеңістік қалыптастыру.

Аталған тұжырымдама түркі жастарының әлеуметтік медианы пайдалану деңгейін арттыруды, заманауи цифрлық технологияларды меңгеру және оларды қоғамдық тәжірибеде қолдану дағдыларын дамытуға ықпал етуді, жастардың демократиялық қатысу механизмдеріне белсенді тартылуын қамтамасыз етуді, сондай-ақ әлеуметтік, мәдени, экономикалық және экологиялық салаларда орнықты даму қағидаттарын ілгерілетуді көздейді. Осы тұрғыдан алғанда, Түрківерс жобасы жастардың цифрлық құзыреттілігін күшейтуге, азаматтық белсенділігін арттыруға және түркі мемлекеттері арасындағы ұзақ мерзімді интеграциялық өзара іс-қимылды институционалдық деңгейде нығайтуға бағытталған стратегиялық платформа ретінде қарастырылады.

Метаверс технологияларының мүмкіндіктері негізінде қалыптасатын Түрківерс цифрлық кеңістігі түркі мемлекеттері арасындағы өзара байланыстарды тереңдетуге мүмкіндік берумен қатар, аталмыш платформа аясында виртуалды саммиттерді, виртуалды мәдени іс-шараларды, виртуалды сауда жәрмеңкелерін және білім беру бағдарламаларын іске асыруға жағдай жасайды. Аталған цифрлық құралдар түркі дүниесінің географиялық кеңістігіндегі елдердің бір-бірін тереңірек тануына, сондай-ақ маңызды әріптестік қатынастар мен стратегиялық ынтымақтастықтарды қалыптастыруына ықпал ететін тиімді тетік ретінде қарастырылады. Сонымен қатар, Түрківерс платформасы виртуалды ортада түркі тілін, мәдениеті мен өркениеттік құндылықтарын кең ауқымды аудиторияға танытуға арналған инновациялық құрал қызметін атқара отырып, ортақ мәдени бірегейлікті нығайтуға және түркі әлемінің символдық капиталын арттыруға мүмкіндік береді. Түрківерс платформасы ТМҰ-ның цифрлық дипломатия және қоғамдық дипломатия салаларындағы стратегиялық мақсаттарын іске асыруға мүмкіндік беретін виртуалды кеңістік

калыптастыруымен қатар, түркі мәдени мұрасын халықаралық деңгейде таныту, мәдени байланыстарды нығайту және экономикалық ынтымақтастықты кеңейту тұрғысынан маңызды.

Сонымен қатар, аталған платформа студенттер үшін ортақ цифрлық желі аясында онлайн білім беру контентін ұсынуға, бірлескен сабақтар мен академиялық курстарды ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Осыған орай, метаверс технологияларының дамуына байланысты, Түрківерс сынды арнайы платформаларды қалыптастыру және түркі әлемінің цифрлық кеңістікте біртұтас ортада тоғысуы толықтай жүзеге асуы ықтимал үдеріс ретінде қарастырылып отыр. Аталған бастама түркі мемлекеттерінің халықаралық аренадағы ықпалын арттыруға, қазіргі жаһандану жағдайында түркі әлемінің заманауи әрі ықпалды өкілі ретіндегі орнын айқындауға мүмкіндік береді. ТМҰ-ға мүше мемлекеттер мен тұтас түркі дүниесіне арналған платформа ретінде Түрківерс түркі мәдениеті, тарихы мен құндылықтарының цифрлық репрезентациясын жүзеге асыратын маңызды құрал қызметін атқарады [150]. Осы цифрлық репрезентация негізінде түркі мемлекеттерінің виртуалды кеңістікте бірлесіп әрекет етуіне, өзара интерактивті қарым-қатынас орнатуына, ынтымақтастық жобаларын іске асыруына, сондай-ақ мәдени және қаржылық-экономикалық қызмет түрлерін жүзеге асыруына мүмкіндік беретін кешенді виртуалды орта қалыптасады. ТМҰ мүшелері соңғы жылдары қызметтік цифрлық бірлестіктер (e-TIR, e-Permit, e-CMR) енгізу арқылы кедендік процедураларды жеңілдетіп, сауда кедергілерін азайтуда e-TIR қызметі 2025-ке дейін толық енгізіліп, Түрік халықтарының сауда нарығын жаһандық деңгейде дамуға үлес қосып отыр. Бұл шаралар біртұтас цифрлық сауда кеңістігін құруға, тауар ағынын жылдамдатуға және логистикалық шығындарды төмендетуге мүмкіндік береді [151].

ТМҰ-ның ынтымақтастыққа қатысты көзқарасы мәдени тұтастануды өзегіне ала отырып, ортақ өркениет қалыптастыруды мақсат етеді. Осы көзқарас аясында тіл бірлігі, кедендік бірлік және мәдени бірлік сияқты бағыттар тек құрылымдық тетіктер ретінде ғана емес, сонымен қатар цифрландыру мен медиа құралдар арқылы қолдау табатын қоғамдық трансформация үдерістері ретінде қарастырылады. «Түркі әлемі, болашағы - 2040» стратегиялық құжат аясында ортақ мәдени мұраны сақтау, түркі әлеміне тән академиялық және цифрлық мазмұндарды өндіру, медиа саласында ықпалдасқан хабар тарату қызметтерін ынталандыру, сондай-ақ жоғары білім беру жүйелерін үйлестіру сияқты бастамалар ортақ бірегейліктің институционалдануына елеулі үлес қосуда.

Құжат саяси интеграциядан экономикалық ықпалдасуға, мәдени жақындасудан көпжақты дипломатиялық қатынастарға дейінгі кең ауқымды бағыттарды қамтитын жүйелі құрылымға ие. Еуропалық Одақ 2021 жылы жариялаған «Цифрлық компас-2030» мақсаттары арқылы тек өз мүше мемлекеттеріне ғана емес, сонымен қатар халықаралық деңгейде цифрлық трансформацияның этикалық қағидаттарға негізделіп, адамға бағдарланған сипатта жүзеге асырылуы қажеттігі жөнінде тұжырымдамалық көзқарас ұсынды [152].

Аталған көзқарас аясында 2030 жылға дейін Еуропада мемлекеттік қызметтердің 100 пайыз цифрландырылуы, критикалық технологиялар саласында жеткізілім қауіпсіздігін қамтамасыз ету, сондай-ақ озық цифрлық дағдылар бойынша халықтың кең ауқымды топтарын даярлау сияқты мақсаттар айқындалған. Мұндай халықаралық мақсаттар ТМҰ-ға мүше елдер үшін де ұлттық цифрлық стратегияларын осыған ұқсас үлгіде қалыптастыру ісінде үлгі (модель) ретінде қызмет атқарады. Әзірбайжан, Қазақстан, Қырғызстан және Өзбекстан сияқты елдер соңғы жылдары өздерінің цифрлық даму бағдарламалары мен электрондық үкімет стратегияларын жариялады. Мысалға, Әзірбайжанның 2022-2026 жылдарға арналған даму жоспарында жасанды интеллект пен «ақылды қалалар» басым бағыттар ретінде айқындалса, Қазақстанның «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасы елді электрондық үкімет пен ақылды инфрақұрылым көрсеткіштері бойынша жоғары орындарға көтерді [153].

Бұл жағдай халықаралық ұйымдар мен көпжақты бастамалардың технологиялық даму жөніндегі көзқарастың қалыптасуына тікелей немесе жанама түрде ықпал ететінін көрсетеді. Технологиялық көзқарастарын іске асыруды мақсат еткен мемлекеттер білікті кадрлық әлеуетті қалыптастыру бағытында ұзақ мерзімді бағдарламаларды жүйелі түрде жүзеге асыруда. Осы үрдістерге сәйкес, Түркия, Қазақстан, Әзірбайжан, Өзбекстан, Қырғызстан сияқты түркітілдес мемлекеттер де Технологиялық дамыту орталықтары (ТДО) аясында инкубаторлық орталықтар құрумен қатар, өз университеттерінде технологияға бағытталған факультеттер ашып, жаңа буын инженерлер мен кәсіпкерлерге инвестиция салуда [154].

Технология тек экономикалық өсудің ғана емес, сонымен қатар геосаяси күрестің де орталығына айналғанын көруге болады. Технологиялық дамудың геосаясаты ірі державалардың стратегиялық үстемдікке жету үшін технологияға инвестиция салуын, технологиялық тәуелділік қатынастарын өз мүдделері бойынша пайдалану әрекеттерін және халықаралық тәртіпке технология арқылы ықпал ету талпыныстарын білдіреді [155].

Геосаяси бәсекелестіктің технологиялық аспектідегі тағы бір көрінісі стандарттар мен ережелерге қатысты күрес болып табылады. ЖИ этикасы, деректер қауіпсіздігі және интернетті басқару сияқты мәселелер бойынша әртүрлі блоктар арасында пікір айырмашылықтары байқалады. Бұл үдеріс барысында технологиялық стандарттардың қандай ережелер негізінде белгіленетіні маңызды геосаяси мәселеге айналды. Қысқаша айтқанда, технологияны дамыту саласындағы әрбір ірі қадам геосаяси жеңіс немесе тәуекел ретінде бағалануда. Сонымен қатар, технологиялық дамудың геосаясаты тек ірі державалар арасындағы бәсекелестікті ғана емес, сондай-ақ орта және дамушы елдердің де стратегиялық жағдайларына тікелей әсер ететінін көрсетеді. Осы тұрғыда, спутниктік технологиялар мен ұшқышсыз әуе аппараттарын дамыту қабілеті Түркия сияқты елдерге аймақтық ықпал ету әлеуетін пайдалануға мүмкіндік берген еді [156].

ТМҰ-ға мүше елдердің де ғарыштық технологиялар саласында бірлескен жобаларды дамыту бағытында қадамдар жасауы осы тұрғыдан

алғанда өңірлік қуатты қалыптастыруға бағытталған маңызды стратегиялық мақсаттардың бірі. Технологиялық дамулардың геосаясаты тек қана бәсекелестікті емес, сонымен қатар жаңа ынтымақтастық мүмкіндіктерін де қамтитын күрделі көріністі қалыптастыруда.

Түркия Республикасының Президенті жиі атап өтетін «Әлем бестен үлкен» деген ұстаным қолданыстағы халықаралық басқару құрылымдарының әділетсіз сипатына назар аудара отырып, құрамында түркі әлемі де болатын неғұрлым әділ жаһандық тәртіпке деген ұмтылысты білдіреді [157]. ТМҰ-ға мүше елдерде технология трансфері мен инновацияларға бейімделу үдерісі әрбір мемлекеттің өз ұлттық әлеуетін арттыруға бағытталған күш-жігерімен қатар, өзара ынтымақтастық тетіктері арқылы да қолдау табуда. Түркия соңғы жылдары, әсіресе қорғаныс өнеркәсібі, спутниктік технологиялар және азаматтық авиация сияқты салаларда елеулі серпілістерге қол жеткізіп, жинақтаған технологиялық жетістіктерін одақтас елдермен бөлісе бастады. Қазақстан мен Өзбекстан сияқты елдер де жоғары технологиялы материалдар, тау-кен өнеркәсібі технологиялары немесе мақта генетикасы сияқты арнайы салалардағы тәжірибесін өңір елдерімен бөлісе алуда.

Сондықтан, түркі әлемі технология трансфері біржақты ақпарат ағыны болып қана қалмай, өзара үйрену және бірлесіп дамыту формасында жүзеге асуда. ТМҰ аясында ақпараттық-коммуникациялық технологиялар (АКТ) саласындағы ынтымақтастық бағдарламасы мүше мемлекеттердің цифрлық трансформация, электрондық үкімет, киберқауіпсіздік және инфрақұрылым мәселелерінде бірлескен жобалар жүргізуін, сондай-ақ ақпарат пен тәжірибе алмасуын қамтамасыз етуді көздейді.

Осы бағытта, 2023 жылы Қазақстанның төрағалығымен өткізілген цифрлық экономика министрлері кездесуінде мүше елдердің электрондық қолтаңба инфрақұрылымдарын өзара қабылдау, шекарадан тыс цифрлық қызметтерді біріктіру сияқты мәселелер бойынша принциптік келісімге қол жеткізілген.

Өзбекстан мен Қазақстанның жетекші технологиялық даму аймақтары болып саналатын IT Park Tashkent пен Astana Hub 2024 жылы «Орталық Азия инновациялық хабтары» атты ортақ бренд аясында күш біріктіру туралы шешім қабылдап, осы бастама шеңберінде Қытайда және Біріккен Араб Әмірліктерінде (БАӘ) ортақ кеңселер ашу арқылы кәсіпкерлеріне жаңа нарықтарға қол жеткізу мүмкіндігін қалыптастырды [158].

Технология трансфері мен инновацияларға бейімделу үдерісі ТМҰ елдерінде көпсалалы. Халықаралық ресурстарды елге тарту, аймақ ішіндегі білім мен тәжірибе алмасу, бірлескен жобалар арқылы ортақ дамыту және адами капиталды даярлау бағыттарының барлығы осы үдерістің ажырамас бөліктері. Мұндай кешенді тәсіл түркі әлемінің технологиялық жаңғыруын жеделдетіп, мемлекеттердің бәсекеге қабілеттілігін ұжымдық түрде арттыруға ықпал етеді.

Білім мен технология трансфері ТМҰ елдерінің халықаралық инновациялық жүйеге бейімделуі және өзара ақпарат пен тәжірибе алмасу ағынын күшейту негізгі мәселе болып отыр. Ұйым мүше елдердің бір-бірінің

тәжірибесінен үйренуіне және технологиялық әлеуетті бірлесіп арттыруға бағытталған әртүрлі бағдарламаларды жүзеге асыруда.

«Ортақ Ғылыми Зерттеу Бағдарламалары» осы мақсатқа жету үшін әзірленген механизм. 2022 жылы ұйым аясында жарияланған Түркі әлемі Ортақ Ғылыми Зерттеу Қоры университеттер мен ғылыми-зерттеу орталықтары арасындағы бірлескен ҒЗТҚЖ жобаларын қаржыландыруды бастаған. Осының нәтижесінде әртүрлі елдердегі зерттеушілер бірлесіп жұмыс істей отырып, ақпарат трансферін жеделдетіп қана қоймай, нақты инновациялық нәтижелерді де жасады [159].

Технология трансферінің тағы бір қыры еңбек ресурстары мен интеллектуалды капиталдың қозғалысы. Түркі мемлекеттері арасында білікті кадрлардың еркін қозғалысын жеңілдетуге бағытталған бастамалар қолға алынған.

Түркияның Teknopark İstanbul немесе ODTÜ Teknokent сияқты жоғары технологиялық ұйымдарында Әзірбайжан мен Қазақстаннан келген инженерлер мен кәсіпкерлерге компания құруға мүмкіндік беретін жеңілдетілген реттеуші шаралар енгізілген [160]. Осыған ұқсас Қазақстанның Astana Hub технопаркі халықаралық технокәсіпкер визасы арқылы Түркі әлемінің әр түкпірінен кәсіпкерлерді тартуға жұмыс істеп жатыр. Осы арқылы талантты азаматтардың өз елінде қозғалысы қамтамасыз етіліп, ми көшінің тек сыртқа бағытталған біржақты үрдіс болмауы, өз отанында құндылық тудыратын бағытта басқарылуы көзделуде.

Бүгінгі таңда Түркі әлемі Цифрлық Көшпенділер Желісі сияқты бастамалар да технология саласындағы мамандардың аймақ елдерінде жоба негізінде жұмыс істей алуына мүмкіндік беретін реттеуші шараларға басымдық беруде.

ТМҰ елдерінде білім мен технология трансферіне қатысты тағы бір маңызды саясат бұл ортақ технологияны дамыту жобалары. Мүше елдер белгілі стратегиялық салаларда күш біріктіріп, жеке өздері жүзеге асыруы қиын болатын ірі технологиялық жобаларды бірлесіп жүргізу туралы шешім қабылдады. Оның бірде бір мысалы кішкентай жасанды спутниктерді (CubeSat) дамыту жобасы болып табылады. 2023 жылы басталған осы бірлескен жоба аясында су ресурстарын басқару, табиғи апаттарды бақылау және ауыл шаруашылығы өнімділігін талдау сияқты мақсаттарда қолданылатын мини-спутниктер кластерлері жобалануда.

Жобада Түркияның ғарыш инженерлігі тәжірибесі, Қазақстанның Байқоңыр мұрасы, Әзірбайжанның спутниктерді басқару тәжірибесі сияқты күшті жақтар біріктірілген. Тағы бір бірлескен бастама, түркі әлемінің метаверсі мен кәсіпкерлік капитал қоры. Бұл бастама өңірдің виртуалды шындық немесе метаверс қосымшаларында белсенді рөл атқаруын мақсат етеді, сондай-ақ түркі әлемінің кәсіпкерлік қорын құру арқылы цифрлық инновацияларға инвестиция салуды жоспарлап отыр. Бұл қор арқылы өңірдегі инновациялық технокәсіпкерлік жобаларға қаржылық қолдау көрсетіліп, олардың халықаралық инвесторлар алдында келіссөз жүргізу позициясына қол жеткізуі көзделуде. “Turkish Startup Valley” жобасы да мүше

елдердің бірлескен технокәсіпкерлік экожүйесін құру жөніндегі көрінісінің бір бөлігі ретінде енгізілген.

Бұл жоба бірлескен кәсіпкерлік қорлары, білім беру бағдарламалары және нарыққа қол жеткізу мүмкіндіктері арқылы жас кәсіпкерлерді қолдап, өңірдің тұтас түрде технологиялық кәсіпкерлікте ықпалды болуын мақсат етеді. Түркі мемлекеттерінде ақпарат және технологияны трансферлеу саясаты бөлісу және бірлескен даму философиясына негізделеді. Осы тұрғыда технологиядағы сыртқа тәуелділікті азайту үшін ішкі ынтымақтастықты нығайту, сондай-ақ Түркі Дүниесі Технологияларының (ТДТ) ұзақ мерзімді көрінісін қамтамасызүшін ету шешімді қадамдар керек. ТМҰ мүшесі елдер технология және өнеркәсіп салаларында болашақ мақсаттарын жоғары қойып, осы бағытта инвестицияларын арттырып отыр. Ортақ болашаққа қатысты ең маңызды құжаттардың бірі ретінде Ыстанбұл саммитінде қабылданған «Түркі әлемі болашағы-2040» құжаты.

Бұл ұзақ мерзімді мақсаттарға жету үшін қысқа және орта мерзімде нақты қадамдар жасалып отыр. Мүше елдердің өнеркәсіп және технология министрліктері өз салаларының цифрландыру деңгейін арттыру және ақылды өндіріс жүйелерін кеңінен енгізу мақсатында іс-қимыл жоспарларын әзірлеген.

Қазақстан “Digital Kazakhstan” бағдарламасының екінші кезеңі аясында 2025 жылға дейін негізгі салаларының 70%-ын цифрлық платформаларға интеграциялауды жоспарлаған және 2025 жылдың соңғы есебі бойынша мемлекеттік қызметтердің шамамен 90%-ы онлайн қолжетімді, 2025 жылы eGov Mobile қосымшасы арқылы 54 миллионнан астам қызмет көрсетілді. Қазақстан Орталық Азияда бірінші болып этикалық қолдану мен деректерді қорғауға бағытталған «Жасанды интеллект туралы» заңды қабылдады[161].

Түркия 2023 жылы жарияланған 12-ші Даму жоспарында Жасанды интеллект, 5G сияқты стратегиялық технологиялар саласында отандық экожүйені дамытуды басым бағыттар ретінде айқындады. Осы ұлттық жоспарлардың барлығы өңірлік деңгейде бірін-бірі толықтыратын кешенді тәсіл аясында қарастырылуда. Мәселен, 2023 жылғы Бішкек саммитінде ТМҰ Бішкек декларациясын қабылдап, DEPA келісіміне қол қойды және мүше мемлекеттер арасында цифрлық сауда мен электрондық коммерцияның дамуына кедергі келтіретін тосқауылдарды жоюға қатысты саяси ерік-жігерін білдірді.

Сонымен қатар, Бішкек қаласының 2025 жылға «Түркі дүниесінің цифрлық астанасы» болып жариялануы жыл сайын бір қаланы цифрлық трансформация тақырыбы аясында алға шығарып, ортақ жобаларды жүзеге асыруға алаң ретінде белгілеуді көздейтін бастама ретінде жоспарланған. Мұндай бастамалар болашаққа бағдарланған цифрлық мақсаттарды нақтылауға және оларды іске асыруға қызмет етеді. Инвестициялар тұрғысынан алғанда, ұлттық әрі ортақ қорлар арқылы технологиялық инфрақұрылымды дамытуға қомақты қаржы бөлінуде. Болашақ

мақсаттардың қатарында әрбір мүше мемлекеттің өзінің салыстырмалы артықшылығы бар салаларда өңірлік көшбасшыға айналуы да көзделген.

ТМҰ елдерінің болашаққа бағытталған көзқарасы мен саясаты амбициялық, бірақ шынайы мақсаттар төңірегінде қалыптасуда. Инвестициялар тек инфрақұрылым немесе материалдық капиталмен шектеліп қалмай, адами капиталды, институционалдық әлеуетті және мәдени ынтымақтастықты да қамтиды. Ортақ қорлар, бірлескен жобалар және үйлесімді саясаттар арқасында 2040 жылдары түркі әлемінің технологиялық дамыған, өзіне өзі жеткілікті және әлемде елеулі инновациялық орталыққа айналуы көзделіп отыр.

ТМҰ-ға мүше елдер болашақ мақсаттарын біріктіретін және синергия тудыратын платформа ретінде маңызды рөл атқаруды жалғастыратыны болжанады.

2021 жылы қабылданған 2040 құжаты түрлі шешімдер мен есептер негізінде қалыптастырылған болашақ мақсаттар мен стратегиялар аясында басты бағыттар ретінде ортақ жобаларды дамыту, ақпарат ағынын тиімді қамтамасыз ету, елдердегі жинақталған тәжірибені адами капитал арқылы беру және бірлескен технологиялық жетістіктерге қол жеткізу қарастырылған.

Осы тұрғыда, келісімдер шеңберінде жасалған құрылымды іске асыру үшін жоспарлаудың нақты құрылымы мен мақсаттық критерийлер арқылы бақылау жүргізу қажет.

2.3 Ақпараттық ынтымақтастықтың институционалдық тетіктері.

Мемлекеттерден бөлек қоғамдардың да бір-бірімен байланысуын білдіретін салыстырмалы түрде жаңа ұғым қоғамдық дипломатия, коммуникациялық технологиялардың дамуы арқасында жаңа кезеңге қадам басты. Қоғамдық пікір қалыптастыру жұмыстары ел шекарасынан асып, саяси шекараларды шағын қалдырып, азаматтық қоғам ұйымдарының өзара әрекеттестігі мен мәдени коммуникация процестері бұрын-соңды болмаған дәрежеде жеңілдеді. Халықаралық актерлердің шетелдік азаматтарға бағытталған коммуникациялық саясаты ретінде сипатталады [162].

Қоғамдық дипломатия ұғымы алғаш рет 1965 жылы қолданылғанымен, тәжірибе ретінде оның тамыры әлдеқайда тереңге кетеді. Қоғамдық дипломатияның алғашқы мысалдары XVII ғасырда Францияның өз мәдениеті мен тілін таратуға бағытталған әрекеттеріне дейін жеткізіледі [163].

АҚШ-тың халықаралық пропаганданы қолдану арқылы имиджін қалыптастыру мақсатында 1953 жылы құрылған “USIA” (АҚШ Ақпарат Агенттігі) американдық қоғамдық дипломатияны басқаратын орталық ретінде суық соғыстың соңына дейін қызметін жалғастырған [164].

Медиа арқылы қоғамдардың бір-бірінен хабардар болуы, өзара әрекеттесуі және әртүрлі салаларда ынтымақтаса алуы мүмкін болып, осылайша қоғамдар арасында ортақ мақсаттық бірлік қалыптастыра бастаған. Жаппай коммуникацияның ықпалымен қарқын алған жаһандану процесінде медианың ірі мемлекеттер мен капиталдың бақылауына өтуі заңды.

Сол себепті жаһандық медианы бақылауда ұстаған жаһандық күштер қоғамдық дипломатия бағдарламаларын сәтті жүргізу мүмкіндігіне ие болады.

Алайда, интернет пен әлеуметтік медианың ұсынған мүмкіндіктерінің арқасында қазіргі таңда мемлекеттік институттардан тыс азаматтық механизмдер арқылы берілетін хабарламаларды бақылау және оларды сендіру қабілеті бар. Бұл шындық қоғамдық дипломатия әрекеттерінде ірі жаһандық күштер мен мемлекеттерден тәуелсіз азаматтық субъектілерге ықпал ете алады [165].

Әлеуметтік медианың әсері арқасында елдерде қоғамдық пікір қалыптастыру және әртүрлі мақсаттарда қоғамдарға ықпал етіп, оларды бағыттау жөнінде сансыз мысалдар кездеседі. 2010 жылдардан бастап орын алған Түсті революциялар мен Араб көктемі үдерісі әлеуметтік медианың ықпалы мен демократиялық талаптарды ынталандыратын батыстық елдердің қоғамдық дипломатиядағы шеберліктерімен тығыз байланысты қарастырылуы тиіс [166].

Коммуникацияның қоғамға және барлық әлеуметтік салаларға ықпал ету күшінің айтарлықтай өсуі осы салада мақсаттар мен міндеттерге сәйкес түрлі жоспарлар мен стратегияларды әзірлеуді міндеттейді. Коммуникацияны белгілі бір стратегияға сәйкес басқару арқылы алынатын жаңа функционалдық мүмкіндіктер қоғамдық дипломатиямен біріктірілгенде, мемлекеттердің сыртқы саясат мақсаттарына немесе азаматтық құрылымдардың әртүрлі мақсаттарына қызмет ететін тиімді әдіс пайда болады. Стратегиялық коммуникация «ұлттық мақсаттарды қолдайтын таңдалған аудиторияны ақпараттандыру, ықпал ету немесе сендіру үшін үйлестірілген әрекеттер, хабарламалар, бейнелер және басқа да белгілеу немесе қатысу түрлері» ретінде сипатталады [167].

Дәстүрлі коммуникация моделінің манипуляцияға және пропагандаға бейім болуына, сондай-ақ біржақты және пассивті сипатқа ие болуына қарамастан, мақсатты аудиториямен алдын ала жоспарланған стратегия аясында және өзара әрекетке ашық, яғни екіжақты коммуникация аудиторияға жетуде әлдеқайда тиімді әдіс ретінде ерекшеленеді [168]. Қоғамдық дипломатия мен стратегиялық коммуникацияның өзара ықпалдастығы арқылы үкіметтердің, үкіметтік емес ұйымдардың және жеке тұлғалардың қоғаммен әрі институционалдық құрылымдармен ұқсас форматта орнататын диалогтары басқарылып отырады. Аталған қызмет коммуникациялық үдерісте қолданылатын құралдарды айқындаудан бастап, жеткізілетін хабарламалардың құрылымын қалыптастыру мен басымдықтарды белгілеуге дейінгі барлық кезеңдерді жүйелеу және жоспарлау үдерістерін қамтиды [169].

Қоғамдық дипломатия адамдардың жүрегі мен санасын жаулап алуды мақсат етсе, мақсатты аудиторияға барынша ықпалды әрі жоспарлы түрде жетуді стратегиялық коммуникация қамтамасыз етеді. Қоғамдар арасындағы коммуникация тек БАҚ-пен шектелмей, кең ауқымды кеңістікте жүзеге асырылады. Мәдени және дипломатиялық байланыстар білім беру, туризм, мәдениет пен өнер салаларындағы қызметтер арқылы қалыптасатын ұзақ мерзімді инвестициялар болып табылады. Сонымен қатар, алмасу бағдарламалары, шәкіртақылар, конференциялар, нақты және виртуалды

желілерді құру арқылы тұрақты әрі берік қарым-қатынастарды дамыту жолымен қолдау табады [170].

Бүгінгі таңда Кеңес Одағының ыдырауы нәтижесінде тәуелсіздікке қол жеткізген түркі елдері мен Түркия арасында көпқырлы қарым-қатынастар дамып келеді. Оның бір айғағы 2013 жылы Гәбәләде (Әзірбайжан) және 2014 жылы Бодрумда (Түркия) ұйымдастырылған Түркі Кеңесінің үшінші және төртінші саммиттері. Гәбәләде Түрік Кеңесінің үшінші саммитінің декларациясы бойынша мәдениет, спорт, ғылым және білім, экономика, диаспора жұмыстары, сыртқы саясат және қауіпсіздік салаларында ынтымақтастықты арттыруға қатысты шешімдерді қамтыған құжатқа қол қойылды. Бодрумдағы Түркі Кеңесі саммитінде экономика, туризм саласындағы ынтымақтастықты дамыту және қауіпсіздік мәселелері қарастырылып, осы бағыттарда қабылданған шешімдерден маңызды әрі бірегейсі де «Ортақ Білім Телеарнасын» құру мақсатында жүргізіліп жатқан жұмыстарды жалғастыру және «Аймақтық Диаспора Орталықтарының» құрылуын ілгерілету (36-37-баптар) болды.

Түркі Кеңесінің 5-ші саммиті 2015 жыл Астанада өткізіліп, негізгі бағыты «медиа және ақпарат» саласымен қоса әртүрлі бағыттардағы көпжақты ынтымақтастықты тереңдету және кеңейту мәселелерін қамтыды. Аталмыш саммитте Қазақстан Республикасының тұңғыш президенті Нұрсұлтан Назарбаев өте маңызды ойымен бөлісті. Ол «Кеңес Одағы дәуірінде қазақ мектептеріндегі оқушылардың барлығы «КСРО тарихы» атты оқулықтан білім алғанын, нәтижесінде жас ұрпақ өз аталарының тарихынан алшақтап кеткенін және қазақ хандарының есімдері жас буынның санасынан өшіп кеткенін тілге тиек етті». Содан соң Назарбаев: «КСРО кезінде ұмыт қалдырған тарихи шындықтарды қайта еске салып, жас ұрпақтың шынайы тарихты білуін қамтамасыз етуге тырысып отыр» деп өз пікірін айқын жеткізген еді. Бұл Назарбаевтың өз ойын ашық жеткізу арқылы бір тамырдан таралған түркі халықтарының ұмыт бола бастаған тарихи байланысын қайтадан нығайтуға деген үндеуі деуге болады.

Аталмыш, саммитте қабылданған ең маңызды шешімдердің бірі декларацияның 1, 2 тармағында көрсетілген Түрік Кеңесі елдері арасында ортақ медиа және ақпараттық кеңістікті құру мақсатында «Халықаралық Түркі Телевизия» атты телеарнаны ашу, сонымен бірге мәдени бағытты дамыту стратегиясын жүзеге асыратын жаңа орталық құруға арналған қадамдарды қолға алу болып табылады. Саммиттің негізгі тақырыбын құраған медиа және ақпарат саласының маңыздылығы жаһандануға бет алған халықаралық жүйе жағдайында ортақ бірегейлікті, тарихи жадының қайтадан қалыптасуын әрі мәдениет пен дәстүрді сақтау қажеттілігінен бастау алды. Осы тұрғыда бірлесу арқылы әлемдік деңгейде орын алып жатқан оқиғаларға қатысты ортақ көзқарас қалыптастырудың маңыздылығы да зор болды.

Жоғарыда аталған тақырыптар 2015 жылы Астана қаласында өткен «Ақпарат және медиа саласына жауапты министрлер мен жоғары лауазымды тұлғалардың» бірінші отырысында егжейлі түрде қарастырылды. Бұл саммитте ресми ұйымдық ынтымақтастық бағытындағы жоспарланған

қызметтерді атап өтетін болсақ: Халықаралық Түркі академиясы, Түркі мәдениеті мен мұрасы қоры, Көшпелі мәдениет орталығы сияқты ұйымдардың халықаралық ұйымдар ретінде институционалдану процессін толық аяқтауға бағытталған қажетті қадамдарды жүзеге асыру, Түркі кеңесі, ТҮРКСОЙ, ТҮРКПА және Халықаралық Түркі академиясы арасындағы кездесулерін жалғастыру, Түркі академиясы әзірлеген «Түркі әлеміндегі ықпалдасуға қағидаттар жөніндегі тұжырымдамалық құжат» аясындағы жұмыстарды одан әрі дамыту, түркі тілдес мемлекеттердің парламенттері арасындағы диалогты дамыту және осы бағытта 2015 жылғы желтоқсанда Астана қаласында ТҮРКПА-ның VI Бас Ассамблеясын ұйымдастыру сияқты маңызды мақсаттар қолға алынды.

Жоғарыда аталмыш саммиттерді талдап қарастырған кезде, ТМҰ-ға мүше мемлекеттер өзара ықпалдастықты нығайту мақсатында, әсіресе, Қазақстан Республикасының тұңғыш президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың бастамалары негізінде маңызды шешімдер қабылдағанын көруге болады. Яғни түркі Республикаларының басын қосып, түркі бірілігін қалыптастыру Түркия мемлекетінің көптен күткен мақсаты болғаны мен бұл мақсатқа жетуге маңызды бастамалардың бастаушысы болған негізгі мемлекет Қазақстан болғанын көруге болады. Орталық Азия кеңістігінде түркі әлемі интеграциясы идеясын сақтап, оны одан әрі нығайта отырып жалғастыруда Қазақстан маңызды рөл атқарып отыр.

Осы тұрғыда Қазақстан Республикасының тұңғыш президенті Нұрсұлтан Назарбаев 2017 жылы жариялаған «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында кеңес одағынан қалыптасқан қоғамдық сананы өзгерту қажеттігін атап өтіп, елдің 2025 жылға дейін латын әліпбиіне көшуі үшін дайындық жұмыстарын ертерек бастаудың маңыздылығына тоқталған. Бірақ кейбір кедергілерге байланысты латын әліпбиі толықтай қабылданған жоқ. Қазақстанның латын графикасына көшуі ең алдымен Түркиямен және басқа да түркі тілдес мемлекеттермен байланыстарды нығайтуға ықпал етеді, сонымен қатар Қырғызстанның да латын әліпбиіне өтуіне себепші болады. Осылайша Қазақстанның Түркі әлемі бірлігінің қалыптастыру идеяларын дамытуға бағытталған бастамалары нақты жоспарлы жүйелер арқылы кеңінен қолдау табалады. Орталық Азияда Түркі дүниесінің орынығуы, Батыстық әлемінің интеграциясына қарсы ең үлкен бәсекелесті тудыруы мүмкін. Н. Назарбаевтың 2018 жылдың қараша айында жарияланған мақаласында уақыт пен кеңістіктің ұлт тарихын қалыптастырудағы ерекше рөлін атап өтеді. Ол әр халықтың қазіргі мекендеп отырған жері мен тарихи тамыры арасында терең байланыс бар екенін түсіндіреді.

Сонымен қатар мақалада қазақ халқының тарихы «қазақ» атауымен ғана шектелмейтінін, оның тамыры одан да тереңде жатқанын көрсетеді. Және де қазақ ру-тайпаларының атаулары ерте заманнан белгілі болғанын айтып, сақтар, ғұндар секілді көне тайпалардың түркі халықтарының, соның ішінде қазақ халқының этникалық қалыптасуына тікелей қатысы бар екенін дәлелдейді. Мақаладағы ұлы даланың жеті қырының бірі ретінде түркі әлемінің бірлігіне ерекше тоқталып өткен. Н.Назараев өз сөзінде, Түркілердің

кең байтақ даланы игеруі көшпелі және отырықшы өркениетті ұштастырып, ортағасырлық қалалардың дамуына, ғылым мен мәдениеттің өркендеуіне ықпал етіп, Отырардан шыққан Әбу Насыр әл-Фараби мен Түркістанда ілім таратқан Қожа Ахмет Ясауи мысалдары арқылы түркі өркениетінің әлемдік мәдениетке қосқан үлесін баяндайды. Назарбаевтың түркі әлемінің қайтадан жаңғыруына деген дәйекті ойлары мен жаһандану дәуірінде бұл бірлікті қалыптастырушы ел ретінде Қазақстан маңызды орынға ие екендігін айқындайды.

Түркі мемлекеттері арасындағы ынтымақтастық бастамаларымен қатар, құрылған халықаралық ұйымдар, сондай-ақ азаматтық қоғам институттары арқылы көпқырлы әрі кешенді байланыстар қалыптастыруда. Түркі мемлекеттері арасындағы келісімдер негізінде мүшелерінің ортақ мақсаттарын жүзеге асыру үшін жүйелі әрі формал сипаттағы бірқатар институционалдық құрылымдар қалыптастырылған[171].

Олардың қатарына Түркі мемлекеттер ұйымы (ТМҰ), Түркі тілдес елдердің Парламенттік ассамблеясы (ТҮРКПА), Халықаралық Түркі мәдениеті ұйымы (ТҮРКСОЙ), Халықаралық Түркі академиясы, Түркі іскерлік кеңесі, Түркі мәдениеті мен мұрасы қоры, Түркі университеттер одағы жатады. Түркі мемлекеттерінің үйлестірілген қызметін қамтамасыз ету мақсатында құрылған бұл институционалдық құрылымдар түркі әлеміне ортақ құндылықтар негізінде бірігуге және біртұтас ортақ болмыс пен сәйкестік аясында әрекет ету қабілетін қалыптастыруды көздейді. Түркі мемлекеттері арасындағы ынтымақтастықты дамыту мақсатын көздейтін осы халықаралық ұйымдардың мақсаттары мен қағидаттарына сәйкес, Түркияның бірқатар мемлекеттік мекемелері де өз қызметін жүзеге асыруда. Түркияның түркі әлеміне бағытталған саясаты Түркия радио және телевизия корпорациясы (TRT), Түркітілдес елдердің ақпараттық агенттіктер альянсы (АТНА), Түрік ынтымақтастық және үйлестіру агенттігі (ТІКА), Шетелдегі түріктер мен туыстас қауымдастықтар басқармасы (ҮТВ), Премьер-министрлік жанындағы Қоғамдық дипломатияны үйлестіру басқармасы, сондай-ақ Юнус Эмре институты арқылы іске асырылуда. Медиа құралдары қоғамдық дипломатияның айырылмас құралдары болып табылады. Сондықтан түркі әлемінде коммуникацияны дамытуға бағытталған институционалдық құрылымдар да қалыптасқан. Түркі тілдес елдердің Медиа платформасы, Түркия радио және телевизия кеңесі (TRT), Баспасөз және ақпарат басқармасы (BYEGM), Анадолы агенттігі (АА), Түркітілдес елдердің ақпараттық агенттіктер альянсы (АТНА) түркі әлеміндегі коммуникацияға үлес қосатын негізгі құралдар.

Түркі әлеміне бағытталған қоғамдық дипломатияны жүзеге асыру мақсатын көздейтін институттардың әлемдегі ұқсас құрылымдармен бәсекеге түсе алатындай ақпараттық және техникалық мүмкіндіктерге ие болуы маңызды. CNN, BBC, Russia Today, Al Jazeera сияқты БАҚ-тың қоғамдық дипломатия тәжірибелері мұқият зерттелуі қажет. Қоғамдық дипломатия бір жағынан қабылдауды басқару (perception management) болып табылса да, тек БАҚ-тың кең таралуы арқылы халықтарға жоғары ықпалды болады деп қарау

дұрыс емес. Медиа құралдарының әртүрлілігі сын көзбен бағалауды да тудыратыны үшін өндірілетін контенттің сапасы мен мәні артады.

Түркі әлеміне бағытталған институттар мен құралдардың мақсаттары, ұйымдық құрылымдары, қызмет көрсету сапасы және алаңдағы әсері бағалануы тиіс, сол арқылы олардың тиімділігі арттырылуы қажет. Түркі әлемін тиімді коммуникациялық желімен қамтамасыз ету, әсіресе цифрлық алаңда ұйымдасуға бағытталған ықпалды институционалдық құрылымдарды құру арқылы жүзеге асырылуы тиіс. Түркі әлеміне хабар тарататын ТРТАВаз арнасының ортақ түркі тілі қолданылуына арналған инфрақұрылымды жетілдіру керек.

Әртүрлі түркі диалектілерінде қысқа жаңалықтар мен деректі фильмдерге қарағанда, ортақ түркі тілінде қызықты әрі танымал бағдарламалар арқылы арнаның тартымдылығын арттыру маңызды. Күнімізде жаңалықтар ұялы телефон арқылы жылдам түрде оқырмандарға жететіндіктен, И.Ғаспыралының жүз жыл бұрын “Тәржіман” арқылы жасаған әсеріндей күшке ие медиа арналары құрылуы қажет. Қоғамдық дипломатия үкіметтің бастамасы болып есептелсе де, түркі қауымдастықтары арасындағы көпірлер мемлекеттік диалогтан асып, азаматтық қоғамдардың кездесуі мен өзара әрекеттесуіне басымдық беріліп нығайтылу керек.

Түркияның түркі әлеміне бағытталған қоғамдық дипломатиясының міндетті түрде азаматтық қыры болуы керек, ал осы құрылымдар И.Ғаспыралының пікірімен негізделуі тиіс.

Түркі әлемінде коммуникацияны арттыру және ынтымақтастықты дамыту мақсатын көздейтін институттар стратегиялық коммуникацияны басқару қабілетіне ие болуы шарт. Институтаралық коммуникациялық стратегиялар мен саясаттар әзірленгенде И.Ғаспыралы қойған мақсаттар ескерілу керек.

Коммуникациялық үдерістер түркі елдерінің ықпалды тұлғалары, интеллигенциясы, шешім қабылдаушылары ғана емес, тікелей халық арасында да позитивті қабылдауды тудыруға бағытталған жөн. Сол себепті азаматтық қоғам ұйымдары, медиа және іскерлік орта сияқты әртүрлі салалармен тікелей ынтымақтастықты дамыту өте маңызды. Коммуникациялық стратегия мен қоғамдық дипломатияның мақсаты ортақ тарихи және мәдени құндылықтарға ие түркі қауымдастықтар арасында ортақ қабылдау мен көзқарастарды қалыптастыру маңызды.

Мұнда Түркияның локомотивтік рөлі өте маңызды болғанымен, Түркияға орталықталған саясаттың орнына И.Ғаспыралы моделінде болғандай әртүрлі орталықтардан ұқсас пікірлердің қайталануын қамтамасыз ету қоғамдық дипломатия тұрғысынан әлдеқайда тиімді нәтижелер береді. И.Ғаспыралы моделінде болғандай, түркі елдері мен жаһандық акторларды мазалайтын саяси бағдарламалардың орнына, қоғамдық пікірдің әсерін күшейтетін және өзара байланыстарды нығайтатын қатынастарды дамыту бүгінгі таңда ТМҰ-ның ең басты мақсаттардың бірі болып отыр.

Түркі кеңістігінде ақпараттық ынтымақтастықты дамыту жолдары тұрғысынан алғанда, ТМҰ-ға мүше елдердің медиа министрлерінің Баку қаласында өткен кездесуі маңызды. Аталған жиын барысында

дезинформациямен күрес, медиа сауаттылықты арттыру және ортақ коммуникациялық стратегияларды қалыптастыру мәселелері талқыланды. Кездесу аясында Түркияның медиа саласындағы тәжірибесімен бөлісуге дайын екенін мәлімдеуі түркі елдері арасындағы кәсіби ақпарат алмасуды тереңдетуге бағытталған нақты бастама болып табылады.

Аталған бастамалар түркі мемлекеттері арасында ақпараттық қауіпсіздікті нығайтуға, ортақ медиа кеңістікті қалыптастыруға және қоғамдар арасындағы өзара түсіністікті арттыруға ықпал ететін маңызды факторлар ретінде бағаланып отыр. Түркі кеңістігінде ақпараттық ынтымақтастықты дамыту жолдары аясында белгіленген ортақ мақсаттар түркі мемлекеттері арасындағы үйлестірілген медиа саясатын қалыптастыруды мақсат етеді. Атап айтқанда, дезинформация мен гибридік қауіп-қатерлерге қарсы ТМҰ тиімді ақпараттық платформа ретінде нығайту өңірлік ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің маңызды нысаны болып табылады.

Сонымен қатар мүше мемлекеттердің телерадио арналарын өзара хабар таратуға тарту ортақ ақпараттық кеңістікті қалыптастыруға, халықтар арасындағы өзара түсіністік пен сенімді арттыруға ықпал етеді. Ортақ деректі фильмдер, толық метражды көркем туындылар және балаларға арналған контент өндіру түркі халықтарының ортақ тарихи-мәдени құндылықтарын кең аудиторияға жеткізудің тиімді құралы ретінде қабылданады. Бұдан бөлек, жасанды интеллект этикасы мен деректерді қорғау саласында ортақ стандарттарды қалыптастыру цифрлық трансформация жағдайында ақпараттық ынтымақтастықтың институционалдық негізін күшейтеді.

Аталған құжаттар түркі мемлекеттері арасында ақпараттық саясатты үйлестіруді, ортақ медиалық бастамаларды жүйелі түрде іске асыруды және ұзақ мерзімді ынтымақтастық тетіктерін қалыптастыруды көздейді. Сонымен қатар медиа саласындағы келесі, 8-ші отырыстың 2026 жылы Қазақстанда өткізілуі, түркі кеңістігіндегі ақпараттық ықпалдастықтың сабақтастығын қамтамасыз етіп, түркі елдерінің ортақ ақпараттық кеңістікті дамытуға деген ұмтылысын дамыта түсуде [172].

Түркі кеңістігінде ақпараттық ынтымақтастықты дамыту жолдары тұрғысында, Анкара қаласында өткен Түркі дүниесі медиа сарапшыларының стратегиялық форумы өзекті әрі маңызды алаң ретінде бағаланады. Аталған іс-шара барысында түркі мемлекеттерінің медиа өкілдері мен сарапшылары дезинформацияға қарсы күрестің тиімді жағдаяттарын талқылап, ортақ ұстанымдар қалыптастыруға басымдық берді. «Түркі дүниесі келешек - 2040» аясында ұйымдастырылған форумға ТМҰ мүше және байқаушы елдерден келген сарапшылардың қатысуы ақпараттық ынтымақтастықтың стратегиялық деңгейде нығайып келе жатқанын көрсетеді. Қазақстан делегациясының құрамында Мәдениет және ақпарат министрлігінің өкілдері мен жетекші медиа менеджерлердің болуы елдердің бұл бағыттағы жауапкершілігінің маңыздылығын байқатады.

Форум барысында дезинформацияның тек жаһандық ақпараттық қатер ғана емес, ұлттық қауіпсіздікке тікелей әсер ететін факторға айналғаны атап

өтілді. Түркия Республикасы Президенті жанындағы Коммуникациялар басқармасы төрағасының орынбасары Бурханеттин Дуран түркі мемлекеттерінің халықаралық беделі мен аймақтық бірлігіне бағытталған жалған ақпараттық шабуылдардың күшейгенін айтып, оған қарсы тұру үшін мүше елдердің үйлесімді ынтымақтастығы қажет екенін баса көрсетті. Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат вице-министрі Қанат Ысқақов дезинформациямен күрестегі тиімділікті қамтамасыз ететін үш негізгі бағытты атап өтті: қоғамда медиа сауаттылықты арттыру, медиа ұйымдар мен басқарушылар арасындағы үйлестірілген әрекет, сондай-ақ мемлекеттік құрылымдардың жалған ақпаратқа жедел ден қою және оны жоққа шығару механизмдерін іске қосуы.

Форум аясында ортақ ақпараттық кеңістік қалыптастыру және фактчек жүйесін дамыту мәселелері де талқыланды. Сарапшылардың пікірінше, бауырлас елдер арасындағы ақпарат алмасуды цифрлық дәуір талаптарына сай жетілдіру дезинформацияға қарсы ең тиімді қорғаныс тетігі болмақ. Осы тұрғыдан алғанда, Анкарада өткен форум түркі кеңістігінде ақпараттық ынтымақтастықты тереңдетуге бағытталған маңызды қадамдардың бірі [173].

Ақпарат және медиа саласындағы ынтымақтастық ТМҰ үшін әрдайым негізгі басымдықтардың бірі. Осы стратегиялық маңызы бар бағытта мүше мемлекеттер арасындағы әріптестікті дамыту мақсатында ТМҰ ақпарат және медиа саласына жауапты министрлер мен жоғары лауазымды өкілдерге арналған жыл сайынғы кездесулер ұйымдастырып келеді. Сонымен қатар Ұйым шеңберінде жұмыс топтары мен үйлестіру комитеттері құрылып, медиа және ақпарат саласының сарапшылары қатысатын тұрақты семинарлар, оқыту бағдарламалары мен форумдар өткізіледі. Бұл іс-шаралар түркі кеңістігінде ақпараттық өзара ықпалдастықты нығайтуға, ортақ медиалық саясатты қалыптастыруға және кәсіби тәжірибе алмасуды жүйелі түрде дамытуға бағытталған. Түркі кеңістігінде ақпараттық ынтымақтастықты дамыту жолдары контекстінде, ТМҰ шеңберінде қалыптасқан ақпарат және медиа саласындағы механизмдердің өзара ықпалдастықтың жүйелі түрде дамып келе жатқанын көруге болады.

Осы тұрғыдан алғанда, ақпарат және медиа саласына жауапты министрлер мен жоғары лауазымды тұлғалардың тұрақты кездесулері маңызды рөл атқарады.

- 2015 жылдан бері өткізіліп келеді. Аталған жиындар Астана, Баку, Ыстамбұл, Бішкек, Ташкент қалаларында ұйымдастырылып, мүше мемлекеттер арасындағы медиа саясатын үйлестіруге, ортақ басымдықтарды айқындауға және іс-қимыл жоспарларын қабылдауға мүмкіндік берді.

- 2025 жылы Әзірбайжанда өткен 7-министрлер отырысы бұл үрдістің сабақтастығын айқындайды. Сонымен қатар, Министрлердің 2-отырысының қорытындысы бойынша қоғамдық телерадиоарналар арасындағы ынтымақтастықты нығайтуға бағытталған арнайы протоколға қол қойылды. 2021 жылы қабылданған 2021-2022 жылдарға арналған іс-қимыл жоспары және Медиа үйлестіру комитетінің құрылуы ақпараттық саясатты жүзеге асырудың бақылау және үйлестіру нысандарын күшейтті.

- 2024 жылы өткен 6-отырыста 2025 жылға арналған 20 нақты іс-шараны қамтитын ақпарат саласындағы іс-қимыл жоспары бекітілді. ТМҰ аясында медиа форумдар мен жаһандық саммиттер өткізіліп, журналистер, академиктер, медиа менеджерлер мен жастар арасында кәсіби байланыстар орнатылған.

Сонымен қатар семинарлар мен оқыту бағдарламалары (әлеуметтік медиа, ақпараттық қызметтер, ұлттық және халықаралық тәжірибе) медиа мамандарының біліктілігін арттыруға бағытталды. Бұл үрдіс жалғасын тауып, 2023 жылы құрылған Түркі ақпарат агенттіктері одағы (ATNA) ақпарат алмасуды жеделдетуге және сенімді деректердің таралуын қамтамасыз етуге бағытталған маңызды қадам болды. Сонымен қатар, Түркі журналистер одағын құру, хабар тарату реттеуші органдар форумын қалыптастыру және Халықаралық түркі жаңалықтар арнасын ашу секілді жобалар ортақ ақпараттық кеңістікті нығайтуды көздейді.

Аталмыш жұмыстар, механизмдер мен жобалар түркі мемлекеттері арасындағы ақпараттық ынтымақтастықты стратегиялық тұрғыда бекітіп, жаһандық медиа кеңістікте түркі әлемінің ықпалы мен бәсекеге қабілеттілігін арттыруға бағытталған саяси қадамдар болды [174]. ТМҰ өзінің құрылу мақсаттары мен міндеттерін іске асыру, мүше мемлекеттердің мүдделері мен ұлттық көзқарасын қамтамасыз ету бағытында коммуникация және медиа саласында түрлі қызметтерді жүзеге асырып келеді. Осы тұрғыда «АКТ» және «Ақпарат және медиа» салаларындағы ынтымақтастық аталған қызметтердің ең маңызды екі үлгісі болып табылады.

ТМҰ тұрғысынан алғанда, жаһандық деңгейдегі цифрлық трансформацияның бір бөлігі болу мақсатында мүше мемлекеттер арасында ортақ мүдделерді ескере отырып, түрлі технологиялық құралдар мен жабдықтардың инфрақұрылымын қалыптастыру, олардың әлеуетін дамыту және тиімді әрі белсенді қолдануын қамтамасыз етуде цифрлық коммуникацияның маңыздылығы айтарлықтай. ТМҰ инновацияны, цифрландыруды және технологиялық дамуды қамтамасыз ету мақсатында «АКТ» саласында ынтымақтастық орнатты. Аталған ынтымақтастық аясында киберқауіпсіздікті нығайту, электронды үкімет жүйелерін дамыту, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар инфрақұрылымын жетілдіру, жаһандық және өңірлік сын-қатерлерді еңсеру, ақпарат алмасуды күшейту, сондай-ақ цифрлық технологиялар саласында мемлекеттік және жеке секторлардың интеграциясын қамтамасыз ету көзделеді.

Түркі мемлекеттері өңірлерінде технологиялық бәсекеге қабілеттілікті арттыру және инновациялық орталықтарды құру негізгі мақсаттардың бірі. АКТ саласындағы ынтымақтастықтың арқасында мүше мемлекеттерді өзара байланыстыратын коммуникациялық зерттеулер желісі қалыптасып, ортақ мақсаттарға бағытталған үйлестіруді қамтамасыз ету мүмкіндігі туындайды. «Цифрлық Жібек жолы» және «Жаһандық мемлекеттік қызметтер порталы» бастамалары арқылы цифрлық экожүйе қалыптастыру көзделеді. Сонымен қатар ғарыштық технологияларды дамыту, спутниктік деректер алмасу,

мобильді құрылғыларды тіркеу жүйелерін енгізу аталған ынтымақтастықтың стратегиялық қырын айқындайды.

«Цифрлық Жібек жолы», «Электронды үкімет және цифрландыру», «Ортақ куб-спутник әзірлеу», «Түркі метаверсі және венчурлік қор», «Түркі кеңістігіндегі стартаптар алқабы», «Өндірістік сапарлар мен оқу бағдарламалары» және «Ғарыш саласындағы ынтымақтастық» жобалары ТМҰ-ның АКТ саласындағы даму жөніндегі стратегиялық көзқарасын іске асыруға бағытталған маңызды бастамалар. Мүше мемлекеттердің АКТ саласындағы инфрақұрылымы мен жинақтаған тәжірибесін өзара бөлісуі олардың өздері үшін де, сондай-ақ ұйымның жалпы мүддесі үшін де тиімді болмақ. Осыған сәйкес, ТМҰ-ның АКТ саласындағы ынтымақтастығы мүше мемлекеттердің цифрлық коммуникация дәуірінен кейін қалып қоймауына, тіпті кейбір мүше елдердің өз өңірлерінде жетекші позицияға ие болуына стратегиялық негіз қалыптастыра алады.

Аталған ынтымақтастық нәтижесінде жүзеге асырылатын жобалар ТМҰ-ның цифрлық коммуникация дәуіріндегі қауіпсіздігі мен тұрақты болашағын қамтамасыз ету тұрғысынан айрықша орын алады. Қоғамдық дипломатия мемлекеттің пікірлері мен көзқарасы, ұлттық мақсаттары мен мүдделерінің, сондай-ақ ағымдағы саяси ұстанымдарының мақсатты аудиторияға кіретін елдердің азаматтары тарапынан дұрыс түсінілуін қамтамасыз етуге бағытталған коммуникациялық үдеріс. Осы үдерісті басқаруда медиа негізгі әрі тиімді құрал ретінде айрықша рөл атқарады. Медиа мемлекеттердің өз адресаттарына жедел, қолжетімді және тиімді түрде жетуіне мүмкіндік беретіндіктен, қоғамдық дипломатия саласында кеңінен қолданылады. Интернеттің кеңінен таралуымен қатар медиа түрлері мен құралдары қоғамдық дипломатияда аса маңызды рөл мен ықпалға ие болып, оның мазмұны мен жүзеге асырылу аясын едәуір кеңейтті [175].

Мемлекеттер қоғамдық дипломатия қызметін жүзеге асыру барысында медиа құралдарын пайдаланып, мақсатты аудиторияға жетіп, оларға ақпарат жеткізіп, белгілі бір ықпал жасау мүмкіндігіне ие болады. Ал халықаралық ұйымдар өз мүшелерінің жеке медиа құрылымдарынан бөлек, жалпы медиа тұжырымдамасына сүйене отырып әртүрлі құралдарды қолдана алады. Барлық мүше мемлекеттердің ортақ көзқарасы мен түсінігіне негізделген жалпы медиа ұйымдарын құру мүмкіндігі бар. Осылайша, іс-әрекеттер тек жеке мүше мемлекетке бағытталмай, ұйымның жалпы құрылу мақсаты мен құрылымдарына сәйкес жүзеге асырылады. ТМҰ ең алдымен өзінің құрылу мақсаты мен міндеттерін орындау, кейінірек мүше мемлекеттердің мүдделері мен пайдасын қорғау мақсатында медиа саласында әртүрлі іс-әрекеттерді жүзеге асырды. Бұған нақты мысал ретінде ТМҰ-ның ынтымақтастық салаларының бірі-ақпарат және медиа саласындағы бірлескен қызметтерді келтіруге болады. Мүше мемлекеттер арасындағы ынтымақтастық арқылы медиа және ақпарат саласында әртүрлі серіктестіктер дамытылуда.

ТМҰ-ның халықаралық жаңалықтар арнасын құру мақсаты медиа саласында жасалатын ең маңызды қадамдардың бірі болып саналады.

Нәтижесінде, жаңалықтарды жинау және тарату мәселелерінде барлық мүше мемлекеттермен бірлесіп әрекет ету идеясы жүзеге асырылуы мүмкін. ТМҰ үшін ақпарат және медиа саласындағы ынтымақтастық медиа тұрғысынан негізгі бағыт болып саналады. Аталған ынтымақтастық арқылы әріптестік қатынастар дамытылып, мүше мемлекеттердің ақпарат пен медиа саласының жоғары деңгейдегі басқарушы тұлғаларының қатысуымен кездесулер ұйымдастырылуы, Түркі кеңістігінде ақпараттық ынтымақтастықты дамыту жолдарындағы ықпалды шаралардың бірі. Медиа саласында жұмыс топтары, комитеттер және сарапшылардың қатысуымен оқыту бағдарламалары мен семинарлар өткізілуі де ақпараттық бірліктің нығайуына жол ашады.

ТМҰ шеңберінде мүше мемлекеттердің қоғамдық хабар тарату ұйымдары арасында хаттамаға қол қойылып, «Медиа үйлестіру комитеті» құрылды. Сонымен қатар, мүше мемлекеттердің медиа өкілдері арасындағы тәжірибе алмасу мен өзара әрекеттестікті арттыру үшін «ТМҰ Журналистер Бірлігі» құрылуы, медиа саласында стандарттау мен реттеуді үйлестіру мақсатында «ТМҰ БАҚ-ты реттеу органдары форумы» (Т-BRAF) ұйымдастырылуы, ең бастысы, медиа ынтымақтастықты нығайту және жаһандық медиа қатысуын дамыту үшін «Халықаралық Түркі Хабар Арнасы» ашылуы жоспарланып отыр.

ТМҰ-ның медиа саласындағы бастамалары ұйымның ортақ медиа платформасын құруға бағытталған негізгі талпынысын құрайды. Мүше мемлекеттердің ұлттық медиа ұйымдарындағы тәжірибесі мен дағдылары біріктіріліп, мүше мемлекеттерден тәуелсіз біртұтас медиа ұйымды іске асыру идеясы қоғамдық дипломатия тұрғысынан аса маңызды.

Түркі мемлекеттері ұйымы шеңберінде «Халықаралық Түркі Хабар Арнасы» жобасын жүзеге асыру барлық мүше мемлекеттердің ортақ ұстанымның бүкіл әлемге жеткізуге, оларды таныту және насихаттау іс-шараларын жүргізуге, ұйым мен мүше мемлекеттерге қарсы дезинформацияны болдырмауға, шынайы ақпарат пен жаңалықтарды таратуға, және ең бастысы ұйымның жаһандық деңгейдегі мойындалуы мен маңыздылығын арттыруға ықпалды бағыт.

Бүгінгі таңда күн сайын артып келе жатқан жаңа баспасөз бірлестіктері, журналистік қауымдастықтар мен платформалар Түркі әлеміне бағытталған түрлі бастамалар мен жобалар арқылы айрықша мәңге ие болып отыр. Түркі кеңістігінде ақпараттық ынтымақтастықты дамыту жолдарының нақты көріністерінің бірі ретінде Түркі тілдес елдер мен қауымдастықтар Медиа платформасының құрылуы болып табылады.

Аталған бастама түркі әлеміндегі медиа саласындағы өзара іс-қимылды нығайтуға бағытталған маңызды қадам. Осы мақсатта 2010 жылғы , Анкара қаласында «Түркі тілдес елдер медиа форумы» өткізілді. Форумның қорытынды декларациясында түркі тілдес елдер арасында ақпараттық ынтымақтастықты жүйелі түрде дамыту мақсатында «Түркі тілдес елдер медиа бірлігін» құру құжаты қабылданып, оның ұйымдастырушылық бағыттарын айқындау үшін қатысушы мемлекеттердің өкілдерінен тұратын арнайы жұмыс тобын қалыптастыру жөнінде шешім шығарылды. Аталған

жұмыс тобының қызметі нәтижесінде «Түркі тілдес елдер мен қауымдастықтар Медиа платформасын (Түркі медиа платформасы)» құру туралы шешім қабылданып, платформаның стратегиялық негізін айқындайтын «Түркі медиа платформасының жарғысы» әзірленді.

2011 жылғы 28 қазанда Бакуде өткен «II Түркі тілдес елдер мен қауымдастықтар медиа форумы» аясында аталған жарғының бекітілуі Түркі медиа платформасының ресми түрде құрылуын қамтамасыз етті.

Аталған платформаның қызметі түркі мемлекеттері мен қауымдастықтарының медиа ұйымдары мен журналистері арасында тұрақты коммуникациялық желі қалыптастыруға, кәсіби тәжірибе мен ақпарат алмасуды жандандыруға және ортақ медиалық кеңістікті дамытуға бағытталған. Платформаның үйлестіру кеңесінің тұрақты отырыстары арқылы оның жұмысын қамтамасыз етуі көзделіп, бұл тетік ақпараттық өзара ықпалдастықтың жүйелі әрі ұзақ мерзімді сипат алуына мүмкіндік береді. Сонымен қатар, түркі медиа платформасы түркі халықтары арасындағы тарихи, мәдени және тілдік ортақтықты ақпараттық кеңістік арқылы нығайтуға ықпал етіп, қоғамдық дипломатия мен стратегиялық коммуникацияны дамытуда маңызды құрал ретінде қарастырылады.

Түркі кеңістігінде ақпараттық ынтымақтастықты дамытуға бағытталған маңызды бағыттардың тағы бірі 2013 жылы Ескішехир қаласында өткен «Түркі әлемі медиа кездесулері» аясында Халықаралық Түркі Медиа Платформасын (UTMP) құру жөніндегі шешімнің қабылдануы болып табылады. Аталған іс-шара Түркі әлемі мәдени астанасы агенттігі мен Интернет медиа және ақпараттық технологиялар федерациясының (IMEF) бірлескен ұйымдастыруымен өткізіліп, оған 27 елден шамамен 260 медиа қызметкері қатысты. Іс-шара қорытындысы бойынша қабылданған декларацияда «Халықаралық Түркі Медиа Платформасы» атауымен халықаралық деңгейдегі бастаманы іске қосу көзделетіні атап өтілді.

Бұл құрылымды құқықтық тұрғыдан рәсімдеумен қатар, оның қызметіне мемлекеттік органдарды, азаматтық қоғам институттарын және медиа ұйымдарды тартуды көздейтін көпдеңгейлі басқару және өзара іс-қимыл қалыптастыру қажеттігі белгіленді. Түркі әлеміндегі ортақ мәдени мұраны жаңғырту және халықаралық деңгейде таныту мақсатында ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізу, бірлескен бағдарламалар әзірлеу, ортақ медиалық өнімдер, іс-шаралар мен жарияланымдар ұйымдастыру Халықаралық Түркі Медиа Платформасы» қызметінің негізгі бағыттары ретінде айқындалды. Бұл бастама түркі кеңістігінде ақпараттық алмасуды жүйелендірумен қатар, ортақ ақпараттық және мәдени кеңістікті қалыптастыруға ықпал ететін маңызды құрал ретінде қарастырылады.

Сонымен бірге, Халықаралық Түркі Медиа Платформасын өз қызметінде адам құқықтарын, әмбебап құқықтық қағидаттарды және сөз бостандығын қорғауды негізгі ұстаным ретінде қабылдай отырып, медиа саласында ортақ этикалық нормаларды қалыптастыру мен кеңінен таратуға бағытталған жұмыстар жүргізуді мақсат етті. Атап айтқанда, жеке тұлғаның құқықтарын қорғау, дербес деректердің құпиялылығын сақтау, балаларды зиянды

ақпараттық ықпалдан қорғау секілді қадамдарды медиа қызметтің ажырамас бөлігі ретінде орнықтыру көзделді. Халықаралық деңгейде қызмет атқаратын, он мемлекетте өкілдіктері бар, жас әрі белсенді кәсіби журналистік ұйым болып табылатын Түркі тілдес елдердің халықаралық журналистер қауымдастықтың негізгі миссиясы Түркі дүниесі деп аталатын кең географиялық кеңістікте тұрақты ақпарат ағынын қамтамасыз ету, өңір елдері мен халықтары арасындағы жаңалықтар алмасуын күшейту және оны белсенді сипатқа қалыптастыру. Қауымдастық түркі тілдес елдерді медиа арқылы бір арнаға тоғыстыруды, бейбітшілік, бауырластық және ынтымақтастық қағидаттарын нығайтуды, сондай-ақ осы бағытта жүзеге асырылатын бастамалар арқылы журналистика мен медиа ұйымдарды ортақ әрі үйлесімді қызметке тартуды мақсат етеді.

Сонымен қатар ортақ тарих, мәдениет және тіл мәселелеріне қатысты зерттеулер мен ақпараттық жобаларды қолдауды өзінің негізгі міндеттерінің бірі ретінде айқындайды. Түркия орталығында құрылған бұл кәсіби ұйым құрамында журналист-жазушылардан тұратын өкілдер желісі бар және түркі тілдес мемлекеттер арасындағы ақпараттық байланыстарды дамытуға бағытталған. Қауымдастық кәсіби баспасөз өкілдерінің қызметін журналистік этика қағидаттарына сәйкес ұйымдастыруды көздей отырып, олардың ұлттық деңгейде де, халықаралық қоғамдық пікір кеңістігінде де өзекті әлеуметтік, саяси және тарихи мәселелерді медиа тұрғысынан кеңінен жариялауына ықпал етеді.

Осы мақсатта Түркі тілдес елдердің халықаралық журналистер қауымдастығы түрлі ақпараттық және ұйымдастырушылық іс-шаралар өткізеді, халықаралық қатысуға ашық конференциялар мен жұмыс кездесулерін, семинарлар мен дөңгелек үстелдер ұйымдастырады, сондай-ақ мүше және серіктес елдердің медиа құрылымдарына кәсіби қолдау көрсетеді. Түркі тілдес елдердің халықаралық журналистер қауымдастығы түркі кеңістігінде ақпараттық ынтымақтастықты азаматтық және кәсіби деңгейде нығайтуға бағытталған маңызды құрылымдардың бірі болып табылады және ортақ ақпараттық кеңістікті қалыптастыру үдерісінде елеулі рөл атқарады [176].

Дүниежүзілік Журналистер Федерациясы (DGF) халықаралық деңгейде қызмет атқаратын кәсіби медиа ұйымы. Федерация өз қызметі аясында қажетті деп тапқан елдер мен аймақтарда өкілдіктер ашу арқылы халықаралық журналистік ынтымақтастықты кеңейтіп отырады. Дүниежүзілік Журналистер Федерациясының негізгі қызмет бағыттарының бірі жазбаша баспасөз, көрнекі және дыбыстық медиа, интернет платформалар мен журналистік бірлестіктер арасында өзара қолдау, ынтымақтастық пен кәсіби бірлікті қалыптастыру болып табылады. Осы мақсатта Федерация ортақ мүдделерге сай бірлескен іс-шараларды ұйымдастырып, олардың тұрақты түрде жүзеге асырылуын қамтамасыз етуге ұмтылады, сондай-ақ ұлттық және халықаралық деңгейде түрлі медиа бастамаларға белсенді қатысады.

Федерация адам құқықтары қорғалатын, еркіндікке негізделген, плюралистік және құқықтық мемлекет қағидаттарын басшылыққа ала отырып, ой-пікір еркіндігі, коммуникация және баспасөз бостандығының, Түркияда және жалпы Түркі кеңістігінде толыққанды жүзеге асырылуына ықпал етуді өзінің басты мақсаттарының бірі ретінде қарастырады. Осы бағытта Дүниежүзілік Журналистер Федерациясы журналистік шараларды ұйымдастырып, деректі мазмұндағы фильм фестивальдері мен байқауларына бастамашылық жасайды. Түрік тілді мемлекеттердің хабар агенттіктері одағы тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында маңызды бастамалардың бірі болды.

Бұл бағыттағы алғашқы қадамдар 1992 жылғы 26-27 қарашада жасалған. Бастапқы кезеңде Хабар агенттіктерінің техникалық және қаржылық мәселелері күтілген тиімділіктің алынуына кері әсер еткен. Алғашқы тәжірибе көрсеткендей, Түркиядан жас тәуелсіз мемлекеттерге бағытталған ақпарат ағыны айтарлықтай белсенді болғанымен, яғни Түркі мемлекеттерінен Түркияға немесе өздеріне бағытталған ақпарат тасқыны күтілген деңгейде жүзеге аспаған. Бұл жағдай Түркі әлеміндегі ақпарат алмасудың жүйелі және екіжақты ұйымдастырылуының маңыздылығын көрсетті.

Осы тұрғыдан алғанда, Түрік тілді елдердің хабар агенттіктерін біріктіру тәжірибесі ақпараттық ынтымақтастықты дамыту жолында маңызды қадам болып саналады және болашақтағы медиа интеграцияның негізін қалаған бастама ретінде бағаланады [177].

1992 жылы Түркі әлемі елдерінің жаңалықтарын дұрыс әрі бейтарап түрде тарату, хабар агенттіктері арасындағы ақпарат алмасуды қамтамасыз ету және техникалық инфрақұрылымды нығайту мақсатында, Түркияның төрағалығымен, Әзірбайжан, Қазақстан, Қырғызстан, Солтүстік Кипр Түрік Республикасы, Өзбекстан және Түркменстанның қатысуымен Анкарада «Түрік тілдес Елдердің Хабар Агенттіктері Одағы (ТКА)» құрылды. Уақыт өте келе ТКА-на бақылаушы ретінде қатысқан Баққұрдстан Республикасы Хабар Агенттігі (Başinform), Қырым Хабар Агенттігі (QHA) және Татарстан Республикасы Хабар Агенттігі (Tatar-inform) 2008 жылы Бакуде өткен ТКА-ның Жалпы Жиынында толық мүшелікке қабылданды.

Бұл бірлестік Түркі әлеміндегі медиа ұйымдар арасындағы ақпараттық өзара іс-қимылды жүйелеуге, тәуелсіз және сапалы ақпарат алмасуды қамтамасыз етуге, сондай-ақ техникалық және ұйымдастырушылық әлеуетті күшейтуге бағытталған маңызды институционалдық бастама. Атап өткеніміздей, медиа саласында да, кәсіби ұйымдар саласында да біршама бөлінген, әртүрлі бағытталған бастамалар орын алған, алайда кейбір бастамалардан күтілген нәтиже алынбаған. Басты мәселе ретінде бір жаңалық агенттігінің құрылуы қарастырылған, алайда ортақ медиа бастамаларын республикалар деңгейінде тарату оңайға соқпайды.

Сондай-ақ, бұл ұйымдардың тәуелсіз болуы, яғни кейбір коммерциялық және саяси ықпалдарға ашық болмауы, олардың қызметін толық әрі тиімді орындауы үшін аса маңызды. Қысқа мерзім ішінде (және қолданыстағы) ортақ медиа ұйымдарының қайта ұйымдастырылуы мүмкін немесе жаңа бір

қайта қарау қажет болуы ықтимал. Бұл тұрғыда TRT-AVAZ ортақ медиа ұйымдарының бір үлгісі ретінде қарастырылуы мүмкін. TRT-AVAZ 2009 жылғы 21 наурызда бұрынғы TPT арнасының жиілігінде эфирге шыққан қоғамдық телевизиялық арна. Бұл арна Орта Азия, Кавказ және Балқан өңірлерінде түрік тілдерінде сөйлейтін халықтарға бағытталған. Аталмыш арна маңызды бір кемшілікті жойғанымен, кейбір аспектілерде әлі де күтілген тиімділікті көрсетпеген. Ертекиннің ұсынысы бойынша, TRT-AVAZ арнасы формалық және мазмұндық тұрғыда қайта қарауға жатқызылуы керек.

Дегенмен, бұл арнаның цифрлық технология, спутник арқылы таратылуы белгілі бір шығындарды қажет етеді немесе жаңа технологиялардың дамуы мен экономикалық деңгейі төмен аймақтарда арнаны тиімді көру мүмкіндігі шектеулі болуы ықтимал. Осыған қарамастан, TRT-AVAZ-дың корпоративтік имиджі сақтала отырып, TRT-Azeri, TRT-Türkmen, TRT-Özbek, TRT-Kazak, TRT-Kırgız және тіпті Балқан аймақтарына бағытталған TRT-Balkan сияқты арнайы арналары құрылуы мүмкін.

Сонымен қатар, 1991 жылдан бері баса көрсетілген Орта Азия мен Кавказ түркі Республикаларымен байланыс орнату және нығайту мақсатында, аталмыш елдердің халқының Түркия түрік тілін толық түсінуін күтпестен немесе қос бағытты стратегияны қолдана отырып, қоғамдық дипломатия мен көрнекі медианы пайдаланып, халық, кәсіпкерлер, бюрократтар, саясаткерлер және басқарушылар арасында ақпараттық ықпалды арттыруға мүмкіндік беретін шаралар енгізілуі тиіс.

Бұл бағытта TRT-AVAZ арнасының таңдамалы тілде берілетін бағдарламалары цифрлық платформаларда EURONEWS үлгісінде орналастырылуы ұсынылады» [178]. Атуның пікіріне сүйенсек: «Түркі әлеміндегі медианы және медиа саласының өкілдерін бір ұйымға жинау, сонымен қатар олардың өмір сүріп отырған Түркі мемлекеттері және Түркі қауымдастықтары арасындағы байланыстарды сенімді және тиімді коммуникациямен қамтамасыз етуге және ынтымақтастықты арттыруға жол ашады» [179,53].

Атун, Түрік Дүниесі Медиа Бірлігі үшін бірнеше ұсыныстарды жасайды. Бұл ұсыныстар қазіргі және болашақта құрылатын медиа бірлестіктерге негізгі принциптер ретінде бағыт беруге арналған. «Дүниежүзілік Түркі Медиа Бірлігінің тәуелсіз қызметі бірлік өз құрамында Түркі тілінде сөйлейтін елдер мен туыстық қауымдастықтардағы барлық медиа саласының өкілдерін қамти отырып қызметін бастайды. Бірліктің ресми құрылымы және баспасөз органы құрылымы рәсімделгеннен кейін Бірлік жазбаша немесе электрондық журнал, газет сияқты жарияланымдар шығарады.

Бұл мақсат бірнеше бағытты қамтиды: Халықаралық коммуникацияны дамыту және бірлескен жарияланым желілерін құру, бірлік арқылы құрылған жұмыс тобы ай сайын немесе тұрақты кезеңдермен журнал немесе аймақтық мәселелерді, мәдени және стратегиялық тақырыптарды қамтитын газетті Түркия түрік тілінде шығарады. Интернет арқылы жарияланым, веб-платформада медиа материалдарды тарату, аудиовизуалды және медиа

контентті халықаралық аудиторияға жеткізу, Түркі тілінде сөйлейтін елдер мен қауымдастықтардың өздерінің аудио және бейне материалдарын интернет арқылы таратып, коммуникацияны дамытуға және бірлескен жарияланым желілерін қалыптастыруға үлес қосу. Виртуалды жаңалықтар және ақпараттық банк құрған мүше ұйымдардың қатысуы қамтамасыз етіледі. Бастапқы тілдердегі газеттерді электронды форматында жариялайтын ортақ портал құру.

ТМҰ-ға мүше медиа өкілдері арасындағы байланыс және ақпарат алмасу үшін электрондық пошта тобы ұйымдастыру. Түркі әлеміндегі әдеби тұлғаларды таныстыратын антология әзірлеу» [179,54].

«IV Түркі тілді елдер мен қауымдастықтар медиа форумы» бұл іс-шара 2014 жылы Солтүстік Кипр Түрік Республикасында өтті. Форумға қатысқандар қатарында қатысушы елдер мен қауымдастықтардың жеке және ресми баспасөз ұйымдары өкілдері, медиаменеджерлер, пікір көшбасшылары, азаматтық қоғам ұйымдарының өкілдері және академиялық қауымдастық мүшелері бір арнаға тоғысты.

Форум барысында түркі тілді, стратегиялық маңызы бар кең географиялық мемлекеттерде жұмыс істейтін баспасөз әлемінің өкілдері қабылдаған негізгі принциптер мыналар болып белгіленді: Бакуде ресми түрде құрылған Түркі тілді елдер мен қауымдастықтар медиа платформасы қатысушы елдер мен қауымдастықтардың медиа ұйымдары мен журналистері үшін тиімді байланыс желісін қалыптастыратыны, ақпарат пен тәжірибе алмасуы халықтар арасындағы көпірлерді нығайтуға елеулі үлес қосатыны баяндалған. www.turkmer.org веб-сайтындағы жаңартылған құрылым Түркі тілді мемлекеттердің ақпарат пен жаңалық алмасудағы кемшіліктерді азайтып, медиа өкілдері арасындағы диалог арналарын тұрақты түрде дамытуға мүмкіндік беретіні көрсетілген. Қазіргі кезде жаһандық және өңірлік мәселелерді бейбіт жолмен шешуде медианың рөлі зор екендігі айтылып, «Бейбітшілік журналистикасы» ұғымын медиа қызметкерлері кәсіби тұрғыда ерекше жауапкершілікпен қолдануы қажет екені белгіленген.

Түркітілдес елдер мен қауымдастықтар медиа платформасы мен ТМҰ, ТүркПА, ТҮРКСОЙ сияқты ұйымдар арасындағы ынтымақтастық ақпараттық және медиа алаңында ықпалды стратегиялық ұйымдар екендігі жасаған жобалар арқылы ортаға шыққан. Түркі тілді елдер мен қауымдастықтар арасындағы ынтымақтастықты институционализациялау жолында медианың маңызды фактор екеніне сенім білдіріліп, Басқарма Баспасөз және Ақпараттандыру Басқармасы жүзеге асырып отырған Түркия медиа білім беру бағдарламасы сияқты оқыту және ынтымақтастық бағдарламаларын кеңейту және әртараптандыруға шақырылған[180].

Алғашқы қадам ретінде, түркі әлемінің елдері сыртқы әсерлерден тәуелсіз, өзара ақпарат алмасу мүмкіндігіне ие болатын «Түркі әлемі жаңалықтар агенттігін» құру қажет. Сонымен қатар, құрылған құрылымның қайта қаралуы немесе жаңартылуы, оның тиімділігін арттыру үшін қандай шаралар қабылдануы керек екендігі де талқылануы тиіс. Қазіргі уақытта ресейлік

жаңалық агенттіктеріне тәуелді ақпараттар ортақ қоғамдық пікір қалыптастыруға және дұрыс ақпарат ағымын қамтамасыз етуге кедергі келтіруде. Тағы бір маңызды мәселе жоғарыда аталған принциптер шеңберінде ортақ медиа бастамаларын құру немесе бар құрылымдарды қайта реттеу.

Бөліктерге ажыраған құрылымдардың орнына, белгілі бір үйлестіру шеңберінде жұмыс істейтін, өзара ынтымақтастыққа негізделген медиа ұйымдары мен бірлестіктерге қажеттілік бар. Медиа құрылымдар белгілі бір ақпараттық саясатқа сәйкес реттелуі, жүргізілген іс-шаралар кең қатысымды және қосымша ұсыныстарға ашық түрде жариялануы тиіс. Әсіресе, Түркі мемлекеттерінің интеграциясына бағытталған хабарламалар мен кәсіби бірлестіктер қаржылай қолдау алуы маңызды.

2-Бөлім бойынша тұжырым

Байланыс және транспорттық технологиялардың жылдам дамуы нәтижесінде медиа мен коммуникация әлемнің кез келген нүктесіндегі қоғамдарға ықпал ете алатын маңызды күшке айналды. 1991 жылдан кейін түркі тілдес бауырластық қауымдастықтар арасында ақпарат алмасу процесі басталып, жаңа құрылған жас мемлекеттер Әзірбайжан, Қазақстан, Қырғызстан, Түрікменстан, Өзбекстан бір-бірімен және Түркиямен қарым-қатынасын дамытуға мүмкіндік алды.

Тәуелсіздік алған кезеңнен бастап жаңа даму кезеңіне қадам басқан, бірақ тарихи және мәдени байланыстары тереңге тамырланған түркі республикалары мен Түркия арасындағы коммуникациялық көпірлерде басты кедергілер ретінде ортақ тіл мен әліпби мәселесі көрінгенімен, ұзақ мерзімді перспективада көптеген басқа мәселелер де байланысқа кедергі келтіргені анық. Координацияның жоқтығынан бастап, ортақ қоғамдық пікір қалыптастыруға дейінгі ауқымды қиындықтар ақпараттық және медиа байланыстардың тиімділігін төмендеткен негізгі факторлардың бірі болды.

Кеңес Одағының ыдырауынан кейін, «Түркі әлемі» деп сипаттауға болатын кеңістікте коммуникация саласында жүргізілген зерттеулер мен ынтымақтастық жобалары айтарлықтай қарқын алды. Дегенмен, байланыс саласындағы басты қиындықтар мен кедергілер әлі де бар. Олардың ішінде ең маңыздысы: Тіл және ортақ әліпби мәселесі ақпарат алмасуды, хабар тарату мен ортақ коммуникацияны қиындататын негізгі фактор болып отыр. Жоғары деңгейдегі үйлестіруші ұйымның болмауы барлық коммуникациялық және медиа зерттеулерді үйлестіретін, стратегиялық жоспарлау жүргізетін орталық құрылымның жоқтығы.

Кең қамтылған дерекқор немесе ақпараттық база жоқтығы әлеуметтік, саяси, экономикалық бағыттағы зерттеулерді, ғылыми жұмыстарды, есептерді, мақалалар мен диссертацияларды қамтитын және веб-платформада әртүрлі тілдер мен диалектілерде қолжетімді ақпараттық қордың болмауы, Баспасөз бірлестіктері мен қауымдастықтардың бөлшектенген құрылымы медиа ұйымдары арасындағы ынтымақтастық пен интеграцияның жеткіліксіздігі, қаржылық мәселелер аталған географияға ақпарат таратуға ниетті медиа құрылымдардың ресурстарының шектеулігі, мамандарды

даярлау мен білім беру мәселесі жас коммуникация саласының мамандарының медиадағы білімін жетілдіру және кәсіби дайындығының жеткіліксіздігі, ортақ медиа порталдарының тиісті ұйымдастырылмауы ақпарат алмасу мен медиа ынтымақтастықты рационалды түрде жүзеге асыратын біріккен онлайн платформалардың жоқтығы.

Бұл мәселелердің шешілуі түркі тілдес мемлекеттер мен қауымдастықтар арасындағы ақпараттық ынтымақтастықты дамыту үшін шешуші рөл атқарады және ортақ коммуникациялық кеңістікті қалыптастырудағы негізгі міндеттердің бірі. Түркі әлемінің мәдени бірлігін қамтамасыз ету, түркі халықтарының қоғамдық пікірін дұрыс ақпаратпен қамтамасыз ету, сондай-ақ ортақ идеалдар мен мақсаттарды қалыптастыру мақсатында арнайы түркі әлемі ақпарат агенттігін құру қажеттілігі туындайды. Түркі әлемінің әртүрлі елдерінен медиа өкілдері қызмет ететін бұл агенттік тек ақпараттық қажеттілікті қамтамасыз етіп қана қоймай, аталған географиядағы қауымдастықтардың ортақ идеалдар төңірегінде бірігуіне де үлес қосады.

Сонымен қатар, агенттік арқылы таратылатын жаңалықтармен бірге мәдениетті насихаттайтын сериалдар мен фильмдерге арналған арнайы платформа құрылса, бұл медиа ұйымдары арасындағы ынтымақтастықты едәуір күшейтетін болады. Түркітілдес ақпараттық агенттіктер альянсы (ТААА) бұл ТМҰ-ның артқан ынтымақтастық әрекеттері мен медиа және коммуникация саласындағы күш-жігерінің көріністерінің бірі. АТНА (ТААА)-ның табысты және тиімді ынтымақтастық алаңы ретінде жұмыс істеуі арқылы түркі тілінің ортақ коммуникация тілі болу процесі жеделдейді. Сонымен қатар, түркі мемлекеттеріндегі медиа экожүйесі де жүзеге асырылатын бірлестіктердің арқасында дамиды. Түркі қоғамдары арасындағы өзара әрекеттестік пен ақпараттану мүмкіндіктері артуы нәтижесінде қоғамдық жақындасу да күшейеді. Мұның бәрі тек ТМҰ-ға тән үміттермен ғана шектелмей, өткен ғасырда әлемнің әр түрлі өңірлерінде, әсіресе Еуропада, табысты жаңалық агенттіктері мен бірліктерінің туындатқан нәтижелері арқылы алынған тарихи тәжірибелер ретінде бағалана алады.

Зерттеу барысында ТМҰ-ға мүше және бақылаушы елдерінің сыртқа тәуелділікті азайту, ұлттық кірісті арттыру, мәдениеті мен мәдени мұрасын, сондай-ақ түркі тілін сақтау, ұйымға мүше елдер арасындағы экономикалық, саяси және технологиялық ынтымақтастық арқылы ел экономикасын жандандыру, Түркі мемлекеттері ұйымының стратегиялық қуаты мен маңызын арттыру мақсатында түркі бірлігі аясында әрекет ететіні байқалады. 2040 жылғы «Түркі әлемі келешегі» құжатында көрсетілгендей, мемлекеттердің көптеген саласында цифрландыру мен жасанды интеллект жобаларына басымдық беру, спутниктік жүйелерді дамыту, цифрлық шешімдер жасап, аймақтық ынтымақтастықты нығайту сияқты мақсаттар айқын көрсетілген.

Осы контексте, ТМҰ халықаралық аренада стратегиялық күшке айналуы үшін цифрлық трансформация, жасанды интеллект, виртуалды шындық,

үлкен деректерді талдау, ақылды қалалар, ақылды мемлекет сияқты технологиялық салаларға экономикалық және саяси ынтымақтастық процестерінде басымдық бере бастаған. ТМҰ туралы жүргізілген зерттеулерде қарастырылған негізгі мәселелердің қатарында мүшелік елдер арасындағы ынтымақтастық, аймақтық серіктестіктер және экономикалық даму мен өзара қарым-қатынастар тұрғаны байқалады. Қарастырылған тақырыптар аясында анықталған ортақ тақырыптарға мәдениет және мәдени мұра, ТМҰ-ның геосаяси мәртебесі, түркі интеграциясы (біртұтастығы), аймақтық күш балансі, ТМҰ ынтымақтастықтары, мәдени қауіпсіздік пен тілдің сақталуы, қаржыландыру, цифрландыру және цифрлық шешімдер жатады деген қорытындыға келген.

ТМҰ құрылуынан бастап Гаспыралының «тілде, істе, ойда бірлік» ұранының мәнін жүзеге асыра отырып, маңызды жетістіктерге қол жеткізді. Алайда бұл рух тек Гаспыралы арқылы ғана емес, түркішілдік идеологиясына адалдық танытып, осы салада көптеген зерттеулер жүргізген Юсуф Ақчура, Зия Гөкалп сияқты тұлғалардың еңбектері арқылы да қайта жаңғыртылды. Осыған байланысты бүгінгі таңда ТМҰ географиясының цифрлық түрде өзара байланысын қамтамасыз етуде Түркверс платформасының маңызды рөл атқаруы күтілуде.

Түркверс түркі халықтары арасындағы ұқсастықтарды тереңірек ашуға және өзара байланыстарды нығайтуға мүмкіндік беріп, Түркі дүниесін туризм тұрғысынан да тартымды орталыққа айналдыруды мақсат етіп отыр. Түркверс платформасының болашақта кең аудиторияға жетіп, түркі мәдениетін әлемге таныстыруда маңызды рөл атқаруы күтілуде. Түркверс платформасының мәдени мұра, тарих, мифологиялық элементтер сияқты түркі қауымына ортақ құндылықтарды біріктіретін құрал екендігі баса көрсетіледі. Түркверс цифрлық дәуірде түркі мәдениетін қайта қалыптастырып, болашақ виртуалды әлемінде жергілікті және жаһандық деңгейде тұрақты орын алуға мүмкіндік беретіні айқындалады.

Түркия, ақпараттық дәуірге сәйкес Түркі әлеміне бағытталған қоғамдық дипломатияны стратегиялық коммуникация басқаруына бейімдегені анық байқалады. Осы тұрғыда Түркия, Түркі әлеміне бағытталған қоғамдық дипломатияның бір әдісі ретінде стратегиялық коммуникациялық саясатты әзірлеген. Түркияның Түркі әлеміне бағытталған қоғамдық дипломатиялық саясаты бар екендігі және оны іске асыру үшін құралдық және институционалдық реттеулерге барғаны көрініс табады. Тіпті, Түркі әлеміне бағытталған қоғамдық дипломатиялық іс-шараларды жүзеге асыруға арналған көптеген институционалдық құралдардың бар екені анықталғанымен, басты мәселе олардың біріктірілген және үйлестірілген түрде жұмыс істеуін қамтамасыз ететін құрылымның болмауы.

Түркияның Түркі әлеміне бағытталған қоғамдық дипломатиясында, институционалдық және құралдық механизмдерден бөлек, жеке сараптамалық орталық ұйымы ретінде Түрік-Азия стратегиялық зерттеулер орталығының Түркі әлеміне бағытталған қызметтері де маңызды рөл атқаратыны көрсетілген. Түрік-Азия стратегиялық зерттеулер орталығы

азаматтық қоғам деңгейінде қоғамдық дипломатияның маңызды аспектілерін жүзеге асыра отырып, қосымша үлес қосуда. Түркияның, Түркі әлеміне бағытталған қоғамдық дипломатиялық саясаты үшін орта және ұзақ мерзімді стратегиялық жоспарын құру және барлық институционалдық әрі құралдық механизмдерді үйлестіруді қамтамасыз ететін құрылымға көшу қажеттілігі алға қойылған.

3 ХАЛЫҚАРАЛЫҚ КОММУНИКАЦИЯ КОНТЕКСТІНДЕ ТҮРКІ ӘЛЕМІ МЕДИАСЫ

3.1 Түркі әлеміндегі медиа және коммуникация зерттеу нәтижелері

Халықаралық коммуникация халықаралық деңгейде орын алатын барлық байланыстар мен өзара ықпалдастықтарды қамтитын түсінік. Халықаралық қатынастар бар жерде халықаралық коммуникация үдерістеріне де қажеттілік туындайды [181].

Модернизация, ұлттық мемлекет құрылымдарының қалыптасуы, көлік мүмкіндіктерінің артуы, сондай-ақ коммуникация мен ақпараттық технологиялардың дамуы нәтижесінде халықаралық коммуникацияның әлдеқайда айқын және жүйелі түрде жүзеге асатыны байқалады.

Халықаралық коммуникацияны қалыптастыратын факторларға көлік жағдайлары, технологиялық мүмкіндіктер, көші-қон үдерістері, дипломатиялық және саяси қатынастар, сауда және экономикалық байланыстар, ұлттық шекаралар мен бөліністер, кәсіби ынтымақтастықтар, халықаралық ұйымдар, туризм, ғылыми зерттеулер мен әріптестіктер, спорттық шаралар, өнер мен мәдениет, этникалық және діни факторлар, табиғи апаттар, аштық пен құрғақшылық, соғыс пен терроризм сияқты құбылыстар жатады [182, б.262]. Аталмыш тақырыптардағы оқиғалар халықаралық коммуникацияға деген қажеттілікті арттырады. Коммуникация және ақпараттық технологиялардың дамуына байланысты ХХ ғасырдың соңынан бастап халықаралық коммуникация қызметтері өзгерістерге ұшырап, ұлттық шекаралардан шығып, көптеген әлеуметтік акторлар арасында түрлі деңгейде және сипатта ғаламдық ауқымда өз жұмысын жүргізе бастады.

Халықаралық деңгейде қалыптасқан ұлтаралық ұйымдар мен қоғамдық құрылымдар сияқты көптеген факторлар халықаралық коммуникацияның болмысын айқындап, оның саяси-экономикалық құрылымының қалыптасуына үлкен үлес қосты. ХІХ ғасырда Халықаралық телеграф желісінің құрылуы Ұлыбритания, Франция және Германия мемлекеттері мен олардың Африка мен Азиядағы отарлары арасындағы халықаралық байланыстың орнатылуына мүмкіндік берді. Газет басылымдарының коммерциялануы осы үдеріспен тығыз байланыста болды және нәтижесінде халықаралық ақпарат агенттіктері Reuters, Associated Press және Agence France-Presse тәрізді ұйымдардың құрылуын жеделдетті.

ХХІ ғасырда CNN мен MTV сияқты жеке медиа компанияларының түрлі мемлекеттер мен корпорацияларға бірдей мазмұндағы бағдарламаларды тарата бастауы жаһандық деңгейде жұмыс істейтін медиа жүйелерінің қалыптасуының бастауы болды [183, б.20]. Коммуникация және ақпараттық технологиялардың дамуы нәтижесінде халықаралық коммуникацияның маңызы бұрынғыдан да арта түсті және осы бағытта әлем елдері жаңа саясаттар қолдана бастады. Бұл өзгерістер мен жетістіктер көпшілікке ақпарат жеткізудің негізгі құралы ретінде қарастырылатын медианың рөлін күшейте түсті. Технологияның дамуы әрі жаһанданудың ықпалымен үздіксіз жаңарып отыратын коммуникация құралдары ақпарат пен жаңалықтардың халықаралық кеңістікте тез әрі кең көлемде таралуына мүмкіндік берді.

Мұндай өзгерістер халықаралық ауқымда қызмет атқаратын ақпараттық құралдарына деген қажеттілікті тудырып, осы бағытта жұмыс істейтін коммуникация жүйелерінің құрылуына негіз болды. Жаңалықтың бір нүктеден екінші нүктеге жеткізуге жауапты ұйымдар халықаралық деңгейде шешуші рөл атқара бастады. Алғашқы кезеңде, әсіресе халықаралық ақпарат агенттіктері арқылы айқын көрініс тапқан жаһандық медиа, халықаралық журналистиканың тарай бастаған алғашқы жылдарында ақпарат жинау мен таратуға бағытталған қызметтер атқарған. Уақыт өте келе ақпарат агенттіктерінің халықаралық деңгейдегі ықпалы артқан сайын бұл жаһандық ақпарат алмасу процесіне жаңа медиа да қосыла бастады. Қазіргі таңда халықаралық ақпарат ағынының ықпалы мен таралу ауқымының артуына байланысты медиа кеңістігін иелену мәселесінің маңыздылығы арта түсті. Мемлекеттер мен үкіметтердің медиаға ықпалының артуы ақпараттың өндірілуі мен таратылуында түрлі шектеулердің пайда болуына себеп болды. Ақпаратты өндіру мен таратудың негізгі құралы ретінде қарастырылатын медиа жергілікті, ұлттық және халықаралық деңгейлердің барлығында да әр дәуірде үстем күштер мен билік орталықтарының ықпалы мен бақылауында болған және болада бермек [184].

Экономикалық және саяси тәуелділік дамыған және дамушы елдер арасындағы қарым-қатынасын үстемділікке жетеледі, бұл үдеріс мемлекеттер арасындағы ынтымақтастыққа кедергі ұшыратты. Ой-саналық және мәдени тәуелділік те дәл осы экономикалық және саяси тәуелділіктей маңызды. Өйткені ой мен мәдениет саласындағы тәуелсіздікті сақтап тұратын медиа болмаса, нағыз тәуелсіздікке қол жеткізу мүмкін емес. Аталмыш жағдайлар БАҚ-тың медиа кеңістіктегі маңыздылығын алдыңғы қатарға шығарады. БАҚ-да шетелдің бақылауында болса, мұндай елдің әлемдік деңгей де тәуелсіздігін мойындата алуы өте қиын [185,6.37].

Қазіргі таңда ақпарат ұлттық шекаралардан асып, ірі капитал иелері мен билік құрылымдарының идеологиялық насихат құралына айналды. Ақпараттың таралу ауқымы жергілікті, өңірлік, ұлттық немесе халықаралық деңгейде болғанына қарамастан, қаржы мен билік иелері жаңалық тарататын бұқаралық ақпарат құралдарын өз мүдделеріне сай бақылап, қандай ақпараттың жарияланып, қандайының жарияланбайтынын өздері айқындайды.

Халықаралық коммуникация алаңында ең көп талқыға түсетін мәселелерден бірі жаһандық ақпарат пен жаңалықтардың теңсіз таралу үрдісі. Бүгінгі таңда ақпарат пен жаңалықтар ағымы негізінен техникалық тұрғыдан дамыған елдерден дамушы елдерге қарай бағыттталып отыр.

«Біржақты ақпарат алмасу» көбіне бұқаралық ақпарат құралдары арқылы жүзеге асады және мұнда хабарды таратушы тарап шешуші рөл атқарады. Ақпараттың тек бір жақтан беріліп, жіберушінің толық бақылауында болуы қоғамда ашықтық пен демократиялық пікір алмасудың дамуына мүмкіндік бермейді [186, б.31]. Ақпарат құралдарының халықаралық деңгейде мықты байланыс жүйесін қалыптастыруы үшін олардың экономикалық тұрғыдан да қуатты болуы қажет. Алайда дамушы

елдердің көбінде мұндай халықаралық ақпарат желісін құруға жетерлік қаржылық мүмкіндік болмағандықтан, олар дамыған мемлекеттердің ақпарат жүйелеріне тәуелді болып қалады.

Нәтижесінде жаңалықтар мен ақпараттар көбіне сол дамыған елдердің өз мүдделеріне сай өңделіп, әлемге таратылады [187, б.179]. Мемлекеттер арасындағы дипломатиялық қатынастардан бөлек, халықаралық байланысты қамтамасыз ететін ең маңызды құрал, ақпарат агенттіктері. Себебі елдер арасындағы жаңалық пен ақпарат алмасу осы агенттіктер арқылы қоғамға жеткізіледі. Сол себепті қандай оқиғалардың жаңалық ретінде таңдалатыны, қандай тақырыптардың жаңалыққа айналатыны және олардың кімдерге таратылатыны маңызды.

Осы ақпараттық жүйе аясында өзара тығыз байланыста болатын мемлекеттер мен ұлттар арасындағы қатынастар көбінесе жарияланатын жаңалықтар мен ақпараттар арқылы қалыптасады. Халықаралық байланыс саласының елеулі бөлігі жаңалықтарға негізделетінін ескерсек, ақпарат агенттіктерінің БАҚ ішіндегі маңыздылығы айқын білінеді. АКТ дамуына бейімделген агенттіктер бұрын тек бірнеше мың сөз көлемінде ақпарат өндіретін болса, бүгінде олардың өнімділігі минут сайын он мыңнан астам сөзге жетіп отыр [188,б.115].

Халықаралық коммуникацияның жүзеге асуында маңызды рөл атқаратын халықаралық ақпарат агенттіктері, бұрын өз жаңалықтарын басқа БАҚ-та жазылым арқылы, белгілі бір төлемге сатып отыратын болса, бүгінде олар өз қалаған жаңалықтарын тікелей интернет-сайттары мен әлеуметтік желілер арқылы жедел түрде тарата алады. Бүгінгі жаһандану дәуірінде мемлекеттер ақпараттық майданында бәсекелестікті күшейтуде.

Басқа қоғамдармен тікелей байланыс орнатуға мүмкіндік беретін масс-медиа мемлекеттің сыртқы саясаттағы хабарламаларын тарату, мемлекеттің бейнесін өзге елдердің халқына таныстыру және әлеуметтік диалогты дамыту тұрғысынан маңызды рөл атқаратын құралға айналды [189, б.522]. Халықаралық саяси коммуникацияда медианың маңызын арттырған ең басты фактор жаһандану үдерісі.

Адам мен қауымдастықтар арасындағы өзара байланыстарды қамтитын бұл құбылыс экономикалық,саяси/қауіпсіздік,технологиялық/коммуникациялық, экологиялық/демографиялық және мәдени секілді өлшемдерді иеленді [190, б.26].

Жаһандану саяси, экономикалық, әлеуметтік және мәдени салаларға көптеген өзгерістер мен түрленістерді әкелді [191]. Жаһандану үдерісінде мемлекеттер арасындағы бәсекелестік экономикадан мәдениетке, қорғаныстан дипломатияға, ақпарат таратудан телерадиохабар таратуға дейінгі барлық салада қарқынды түрде орын алуда. Бұл жаңа кезеңде дамыған елдер өз мүдделеріне сай идеяларын және ұстанымдарын жаһандық деңгейде үстем ету үшін күрес жүргізіп келеді.

Осы себептен ақпаратты өндіру, тарату және оны бақылау жаһандық биліктің басты нысаны әрі күштік көрсеткіш ретінде одан сайын маңызды бола түсті [192,б.284]. Цифрлық кезеңде түркі елдері арасындағы медиа

ынтымақтастық аясында қалыптасқан байланыстарды нығайтуға және түркі кеңістігіндегі коммуникацияны дамытуға бағытталған бастамалар тез әрі нәтижелі даму көрсетіп келеді. Журналистика, телерадио хабар тарату және цифрлық медиа салаларында жасалып жатқан іскерлікті ілгерлету мақсатында түрлі жобалар іске қосылды. Бұл бастамалар ортақ түркі кеңістігін қалыптастыруға, бұл географиядағы жаңалықтарды өзара жариялауға және түркі ақпараттық кеңістіктің әлемдік аренада орын алуына маңызды ықпал болып отыр.

ТМҰ аясында маңызды жоспарлардың қатарында түркі тілдес мемлекеттер арасында хабар тарату да ақпараттық кеңістікті қалыптастырудағы бастамалардың бірі. Бүгінгі таңда түркі Республикалар аудиториясына ғана бағытталған ортақ телевизиялық арналар мен цифрлық жаңалық платформаларын құру бағытында жүйелі істер жүргізіліп отыр. «Turkic World TV» (2021 жылы Әзірбайжаның Trend ақпарат агенттігі мен Түркияның Albayrak Media Group медиа тобы арасындағы ынтымақтастық нәтижесінде іске қосылған платформа) және «Turkic News Network» (2015 жылы бұл түркі мемлекеттерінің күн тәртібін тарату және ортақ ақпараттық кеңістік құру үшін әзірленген халықаралық медиажоба) секілді цифрлық платформаның іске қосылуы біртұтас ақпараттық кеңістікті қалыптастыруға деген мақсаттың айқын бастамасы. Бұл платформалар түркітілдес елдердің әрбір тілдерінде яғни түрік, әзербайжан, қазақ, қырғыз және өзбек тілдерінде жаңалықтар ұсынып, түркі географиясының хабарларын жылдам таратылуын қамтамасыз етеді. Осылайша; түркі ақпараттық кеңістігінің ролін күшейтіп, түркі мемлекеттерінің жаһандық алаңда біртұтас геосаяси күш ретінде танылуына жол ашады.

Медиа ынтымақтастықтың ықпалы тек ақпарат бөлісумен шектелмей, мәдени және коммуникациялық алаңның дамуына маңызды рөл атқарады. Бұл бастамалардың негізгі бағыты ортақ түркі дүниесінің деңгейін артыру. Бірлескен медиа жобалар, деректі фильмдер мен мәдени бағдарламалар арқылы түркі халықтарының ортақ мұрасы түсіндіріліп, насихатала бастады. Деректі фильм жанрында ортақ тарихи тұлғаларды, дәстүрлерді және фольклорды бейнелейтін тақырыптар түсіріліп, тарихи телехикаяларды бірлесіп түсірілім жасау арқылы түркі халықтарының мәдениетіне деген қызығушылықты арттырып, тереңірек зерттеуге әрі түсінуге ықпал етті.

Осындай медиа контент түрлері түркі тілдес халықтар арасындағы бірлікті нығайтып, ортақ тағдыр мен тарихтың қайта қалыптасуына жол ашты. Медиа бағытындағы іс бірліктің өркендеуі, түркі географиясы бойынша ақпараттың кедергісіз таралуына мүмкіндік тудырды. Түркі тілдес елдердің ақпарат агенттіктері өзара ақпарат алмасу және өңірлік немесе халықаралық хабарларды бірлесіп жариялау жөніндегі келісімдерге қол қою арқылы өзара бірлігін күшейтті. Анадолу агенттігі, Азертас, Хабар жаңалықтар агенттігі түркі әлеміне қатысты маңызды ақпараттарды жылдам әрі нақты тарату қызметтік үдерісінде маңызды әріптестік байланыстар орнатты. Интеграциялық ақпарат қызметінің осылай күшеюі түркі географиясы журналистиканың дамуын нығайтып қана қоймай, үстелік

геосаяси, экономикалық және әлеуметтік мәселелер бойынша шынайы әрі нақты ақпарат ұсынуға мүмкіндік беретін ауқымды медиа алаңын қалыптастырады.

Сонымен қатар, жаһандану кезеңінде интернет желісінің қарқынды дамуы нәтижесінде Түркі әлемінің медиа ұйымдары өз хабарларын бүкіл түркі кеңістігіне және түркі халықтары өмір сүретін барлық өңірлерге тарату мүмкіндігіне ие болды. Бұл жағдай ең алдымен жаңалық алмасу мен мәдениетті тарату тұрғысынан зор мүмкіндік туғызды. Жергілікті, өңірлік және ұлттық медиа ұйымдарының өз контентін тарату мақсатында спутниктерді кеңінен қолдануы, медианың ұлттық деңгейден жаһандық деңгейге өтуінде маңызды рөл атқарды. Қазіргі таңда спутник қабылдағыштары арқылы әлемнің әртүрлі өңірлері мен аймақтарында хабар тарататын медиа ұйымдарының мазмұнына оңай қол жеткізуге болады. Осы тұрғыда Түркі әлеміндегі медиа ұйымдарының өз контенттерін мақсатты аудиториясына жеткізуі бұрынғыға қарағанда әлдеқайда жеңілдегені байқалады.

Әсіресе, Түркия бастаған көптеген елдердің спутниктерге ие болуы және медиа құрылымдарының соларды кеңінен пайдалану деңгейінің жоғары болуы, Түркі әлемінің түрлі өңірлерінде медиа хабарларға үздіксіз қол жеткізуіне мүмкіндік беріп отыр. Осы мақсатта радио мен теледидар саласында да медиа мазмұнын жергілікті, өңірлік және ұлттық деңгейден жаһандық деңгейге шығаратын маңызды құралдардың бірі медиа платформалар болып табылады. Қазір әлемнің әр еліндегі медиа платформалар өз аудиториясына жүздеген теле және радио арналардың мазмұнын бүгдесіз жеткізе алады.

Бұл платформалар қызмет көрсететін елдердегі медиа ұйымдарының хабарларын өз аудиториясына ұсынумен қатар, әлемнің әртүрлі мемлекеттерінде хабар тарататын шетелдік медиа өнімдеріне де қол жеткізу мүмкіндігін ұсынады. Түркі мемлекеттеріндегі медиа платформалар мысалға; Şerq.az, Kazakistan.kz, GZT, Anadolu,QHA, Kabar.kg, Independent türkçe сайттар, түркі әлемі хабарларды тұрақты жариялап отырады. Бұл хабар сайттарына ұқсас түркі әлеміне байланысты хабарларды түркі тілдерінде жариялайтын порталдар күнен күнге арта түсуде. Мұндай платформалардың көбеюі және түркі мемлекеттері мен түркі тілдес халықтардың радио мен теледидар арналарының осы платформаларда кеңінен орын алуы ортақ түркі мәдени құндылықтарын таныту мен кеңінен насихаттаудың маңызы жоғары.

Ақпараттар, саяси тұрғыда қоғамдық пікірді қалыптастырумен қатар, сыртқы саясатқа байланысты материалдар арқылы тек медиа мекемелерін ғана емес, сонымен бірге мемлекет басшыларын және жаңалықтағы тараптарды да тікелей немесе жанама түрде ықпал ету процесіне қатыстыруы мүмкін.

Осы тұрғыдан алғанда, Түркі дүниесінің мәдени тұтастығын нығайту және ортақ ақпарат кеңістігін қалыптастыруда жаңалықтардың, яғни медианың рөлі ерекше маңызды. Түркі әлемі елдерінің өзара түсіністігін арттыру, қоғамдық санада шынайы әрі дұрыс ақпарат тарату, бұл түркі

кеңістігінің рухани және коммуникациялық бірігуіне ықпал етеді. Өткен мен бүгінгі күнді болашаққа жалғайтын жаңалықтар барлық кезеңдерде сатуға оңай, мазмұны жеңіл әрі қарапайым, бейтарап түрде берілетін, белгілі бір әрекеттерге негізделген, қызығушылық тудыратын және кейде жасанды сипатта болатын қасиеттерімен назар аударып келді. Медиа ұйымдары жаңалық пен жаңалыққа негіз болатын оқиғаларды таңдауда өздерінің жариялау саясаты аясында әрекет етеді.

Ал ақпаратты жаңалыққа айналдырылып, медиада жариялануында шекті бақылаушылар (gatekeeper) деп аталатын медианың кәсіби басшылары маңызды рөл атқарады. Медиада жарияланатын жаңалықтарды айқындауда шешуші рөл атқаратын жалпы редакциялық саясат демократиялық саяси режимдер жағдайында медиа саласының қоғамдағы орнына, сондай-ақ мақсатты аудиторияның қызығушылығы, сұранысына сәйкес қалыптастырылады. Өртүрлі кеңістікте орналасса да, жалпы редакциялық саясатты белгілеу барысында өз аудиториясының талап-тілектерін ескеретін Түркі дүниесіндегі медиа ұйымдар басқа елдерде тұратын түркі халықтарына қатысты белгілі бір жақты ұстаным танытпауға міндетті. Себебі кез келген түркі тілдес халықтар бір біріне қарсы көзқарас ұстана алмайтындықтан, БАҚ да бұл мәселеде ерекше сезімталдық танытып, ішкі және сыртқы оқиғаларды осы тұрғыда қарастыруы қажет.

Түркі дүниесіндегі БАҚ-тың, өзекті мәселесінің бірі, ақпарат тарату бағытын қоғамдық күтілімдер аясында ма әлде басқа мақсатта екендігінің белгісіз болуы. БАҚ-тың сыртқы саясатқа қатысты жаңалықтарды жариялау барысында ұстанатын жариялау саясатын айқындайтын негізгі факторлардың бірі де сол мемлекеттің қоғамдық ойы қалыптастырады. Түркі дүниесіне қатысты жаңалықтарды жариялау барысында, осы кеңістікте орын алған мемлекеттер, өз қоғамындағы пікірлерді ескере отырып, Түркі дүниесі елдеріне қатысты жариялымдары тұтастықты білдіретін оң көзқарасты болуы керек. Алайда бұл талап орындалып отырған жоқ.

2015 жылы Ресей мен Түркия арасындағы ұшақ дағдарысы кезеңіндегі, түркі тілдес мемлекеттердің ақпарат құралдары осы оқиғаға қатысты үнсіз қалғаны байқалады. Осы дағдарысты шешу мақсатында Қазақстан аумағында өткен келісім сөз жүргізуге қатысты ақпараттарға БАҚ-тың баса назар аудармағандығы байқалады. Осы оқиғаға байланысты жүргізілген бір зерттеуде аталған тақырыптың Түркия, Ресей және Қазақстан үшін маңызды болғанына қарамастан, Қазақстан баспасөзінің бұл мәселені өз жарияланымдарында жеткілікті дәрежеде көрсетпеуі, Қазақстандық медиа кеңістігінің қоғамдық пікірмен қаншалықты санасатыны жөніндегі талқылауды күн тәртібіне шығарғаны атап өтіледі [193, б.343–344].

Түркі дүниесі медиасы, осы кеңістікте орналасқан мемлекеттерге қатысты жаңалықтарға байланысты контентті қалыптастыру барысында редакциялық саясатты өзгерту маңызды. Түркі дүниесі мемлекеттері әртүрлі аумақта орналасқанымен, мәдени және тарихи тұрғыдан біртұтас кеңістік болып есептеледі. Осы кеңістіктің кез келген өңірінде орын алған оқиғаларға қатысты Түркі дүниесінің қоғамдық пікірі ұқсас болуы ықтимал. Таулы

Қарабақ қатығысы мысалында байқалғандай, мұндай мәселелерде тек мемлекеттер ғана емес, Түркі дүниесінің қоғамдық пікірі де ортақ көзқарас пен ұстанымға ие. Осыған байланысты БАҚ саяси, экономикалық және әлеуметтік тұрғыдағы редакциялық саясаты қандай болғанына қарамастан, алдымен Түркі дүниесіне қатысты жаңалықтарда және бағдарламалар да біртұтастықты мақсат ететін медиа контенттерді өндіру қажет. Түркі тілдес мемлекеттердің оқиғаларына байланысты ақпараттарды ұсыну барысында медиа ұйымдары, ұшақ дағдарысы жағдайындағыдай, тек бір мемлекеттің ұстанымдарын ғана емес, сонымен қатар өз мәдени кеңістігіне жататын елдің көзқарастарын да қоғамдық күн тәртібіне шығару үшін арнайы күш-жігер жұмсауы қажет. Жаңалықтың шынайылығы мен объективтілігі талаптары тұрғысынан алғанда, бұл міндетті қажеттілік саналады. Түркі дүниесінің кез келген елінде орын алған оқиғалар мен өзгерістер жайлы медиа ұйымдар көбінесе халықаралық ақпарат агенттіктері ұсынған деректер аясында жаңалықтарын қалыптастырып келеді.

Осыған байланысты Түркі дүниесі медиасының сенімді ақпарат алуын қамтамасыз ету, аталған географиялық кеңістіктегі жаңалықтардың Түркі дүниесі қоғамдық пікіріне кеңінен жетуіне жағдай жасау және ортақ мәдениетті нығайту мақсатында біріккен ақпарат көзін құруды қамтамасыз ету керек. Әр мемлекеттің медиасы өздері қол жеткізе алмайтын ақпараттарды және халықаралық оқиғаларды, халықаралық ақпарат агенттіктерінен алады. Бұл агенттіктер медиа ұйымдары үшін ажырамас және негізгі ақпарат көзі ретінде маңызды рөл атқарады. Сонымен қатар, Түркі дүниесі медиасы да әлемнің әртүрлі елдерінде орын алған оқиғаларымен қатар, Түркі дүниесіндегі оқиғалардың көп бөлігін халықаралық агенттіктер арқылы алады. Этикалық кодекстер және медиа заңдылықтары сияқты ұстанымдар хабар агенттіктері үшін де міндетті. Ақпараттық мазмұнының құрылуы және таратылу үдерісінде оқиғалардың құндылықтары, идеологиялары және басқа да субъективті факторлардың әсері болмауы тиіс деген қағидаға қарамастан, халықаралық жаңалықтарда көптеген қайшылықтар байқалуы мүмкін.

Түркі дүниесі тұрғысынан қарастырғанда, түп тамыры бір, бір тілдес мемлекеттердің өз ұлттық агенттіктері болса да, осы агенттіктер арқылы таратылатын жаңалықтарға басқа Түркі тілдес елдерінің назарынан тыс қалады. Түркі дүниесіне қатысты оқиғаларды осы кеңістікте орын алып отырған қауымдастықтардың көзқарасын біріктіретін өзекті, объективті және барлық тараптарға сәйкес арнайы агенттіктер бірлігі болған АНКА ұйымына үлкен жауапкершілік жүктеліп отыр. БАҚ арасындағы келісімдер, шарттар мен ынтымақтастықтар, ұлттық мақсаттарға бағытталған агенттіктер және олардың арасындағы өзара ісбірлікке қарамастан, Түркі дүниесі қоғамдық пікірінің дұрыс әрі толық ақпарат алу қажеттілігі қанағаттандырылмай отыр, сондықтан бұл бағытта жаңа құрылымның құрылуы қажет. Түркі дүниесінің саяси көшбасшылары жиі бас қосу арқылы ортақ мәдениет пен ойлар негізінде халықаралық жағдайларға қатысты өз көзқарасы мен ұстанымын білдіруі бір дәстүрге айналған.

Алайда, ТүркСой сияқты ортақ ұйымдарға, Түркиядағы «Шетелдегі түріктер және туыстас қауымдастықтар» басқармасына және басқа мемлекеттердегі ұқсас мекемелерге қарамастан, Түркі дүниесіндегі оқиғаларды және басқа аймақтардағы маңызды жаңалықтарды Түркі кеңістігіне жүйелі түрде жинап, жеткізетін арнайы агенттік бірлігі болғанымен толыққанды қызмет атқара алмауда. Ортақ агенттік болудың қиындықтары мен кедергілерін жоққа шығаруға болмайды. Бірқатар мемлекеттер Түркі дүниесінің біртұтастығын мойындаса да, осы кеңістіктегі кейбір мәселелер және басқа елдермен қарым-қатынастар барысында мемлекеттердің өзіндік айырмашылықтарға байланысты сыртқы саясат ұстанымдарының басқаша болуы, сонымен қатар көптеген түркі мемлекеттерінің медиа ұйымдары осы саясатқа сәйкес ақпарат саясатын қалыптастыруы басты мәселе ретінде қарастырылып отыр. Ақпарат агенттігі тек ғана Түркі дүниесіне қатысты саяси мазмұнмен шектелмей, осы кеңістіктегі даму үдерістері, өзгерістер, өзекті мәселелер мен ерекшеліктерді Түркі дүниесі қоғамына жүйелі түрде жеткізіп отыру керек. Ортақ мәдени құндылықтарды тарату үдерісіндегі бос алаңдар толтырылып, өзге мемлекеттердің БАҚ үшін Түркі дүниесіне қатысты жаңалықтар мен ақпараттардың негізгі көзі ретінде ATNA агенттігі қызмет атқару керек.

Нәтижесінде, әлемдегі басқа елдер Түркі дүниесі туралы шынайы әрі нақты ақпаратқа осы агенттік арқылы қол жеткізеді. Өртүрлі мемлекеттер мен географиялық кеңістіктерде өмір сүріп келген, ортақ мәдени құндылықтары бір халықтар арасындағы мәдени саладағы ынтымақтастықты арттыру бағытында жасалып жатқан қадамдар жеткілікті деңгейде емес. БАҚ пайда болған кезеңнен бастап бүгінге дейін жалғасқан оқиғалар желісін мәдени тұтастықты қалыптастыру мен құндылықтарды таратуда өзіндік қызмет атқарып келеді. Эмпирикалық деректер бойынша, медиа саласында түркі мемлекеттері арасында жеткілікті деңгейде ынтымақтастықтың қалыптаспай отыруы, бір тараптан, түркі мәдениетінің осы кеңістікте насихатталуы мен сақталуына кедергі келтірсе, екінші жағынан, халықтың шынайы ақпарат алу мүмкіндігіне де кедергі болып отыр.

Қазіргі таңда медиа өнімдерінің мазмұны, Түркі дүниесіне қатысты сенімді және шынайы ақпарат тарату, медиа ұйымдары үшін негізгі мақсат болу керек. Түркі дүниесінің мәдени тұтастығын қамтамасыз ету, түркілер мен басқа халықтарға қатысты дұрыс ақпарат таратылуы, сондай-ақ ортақ идеалдар мен мақсаттарды қалыптастыру үшін құрылған арнайы агенттіктің қарқынды түрде жұмыс жасауы болып табылады. Түркі дүниесі елдерінің журналистернен құрылған агенттік маңызды қажеттіліктің орынын толтырып қана қоймай, әлем елдерін ортақ көзқарастар төңірегінде бірге де үлес қоса алады. Жаңалықтар мен аталған агенттік, сериалдар мен фильмдерге арналған платформаның құрылуы арқылы, түркі мемлекеттерінің медиа ұйымдары арасындағы ынтымақтастыққа жаңа мүмкіндіктер ұсынады. Халықаралық коммуникация және Түркі әлемі медиа зерттеулері коммуникациялық технологиялардың, медиа жүйелердің және ақпарат ағындарының түркітілдес елдердегі қоғам мен халықаралық қатынастарға

ықпалдылық деңгейін қарастырумен қатар Түркия, Қазақстан, Әзірбайжан, Қырғызстан және Өзбекстан елдеріндегі негізгі медиа үдерісін анықтайды. Аталмыш елдердің медиа кеңістігі сондай-ақ жұмсақ күш пен мәдени дипломатия саясатында маңызды.

Түркия

Түркияның медиа индустриясы ауқымды әрі серпінді дамыған, медиа алаңы әртүрлі платформалар мен меншік нысандарын қамтиды. Түркияда хабар тарату (теледидар және радио) саласы жоғары деңгейде дамыған. Мемлекеттік Turkish Radio and Television Corporation (TRT) бірнеше ұлттық арнаны басқарады және халықаралық деңгейде кеңейген (мысалы, TRT World ағылшын тілінде хабар таратады). Сонымен қатар жаңалық, ойын-сауық және спорт бағытында ондаған жеке телеарна жұмыс істейді, олардың қатарында CNN Türk, TRT Haber, Kanal D, Show TV бар. Түрік тіліндегі күнделікті және апталық басылымдармен қатар, кейбір өңірлерде күрт және араб тілдерінде шығатын газеттер бар. Негізгі ұлттық басылымдарға Milliyet, Hürriyet, Yeni Şafak, Habertürk және Posta жатады. Радио өзектілігін әлі де жоғалтқан жоқ. Radyo 3 (қоғамдық радио), Radyo MCR, сондай-ақ Radyo 100, Radyo D сияқты жеке станциялар белсенді жұмыс істейді.

Twitter, Instagram, Tiktok, Facebook және YouTube платформалары қоғамдық пікір қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Түркия медиа өндіруші ел ретінде өндірілген жаңалықтары, телехикаялар мен фильмдері түркі әлемі мен басқа географияға да кеңінен таралып және халықаралық аудиторияға ұсынылып келеді [194]. Түркиядағы Түркі әлемі жаңалықтарының қарқындылығы; түркі мемлекеттерімен қарым-қатынасқа берілетін маңызға сәйкес, TRT Haber секілді ақпарат құралдарында Түркі әлеміне арналған арнайы жаңалықтар топтамалары мен үздіксіз ақпарат ағыны қалыптасқан. Түркия президенті деңгейіндегі кездесулер мен «Түркі ғасыры» («Türk Dünyası Yüzyılı») тұжырымдамасы түрік медиасында кең көлемде назарға алынады. Түркі әлеміне қатысты жаңалықтар дипломатиялық байланыстар, мәдени серіктестік және сауда-экономикалық ынтымақтастық аясында тұрақты әрі басым бағыттардың бірі ретінде жарияланып келеді.

Қазақстан

Қазақстанның медиа кеңістігі мемлекеттік және жекеменшік медианың аралас түрімен сипатталады. Мемлекеттік секторда «Қазақстан» республикалық телерадиокорпорациясы» АҚ («Қазақстан» РТРК) негізгі ұлттық телеарналарды басқарады. Хабар (жаңалықтар), РТРК (жалпы бағдарлама) және КТК (ойын-сауық). Бұл арналар қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде хабар таратады. РТРК-дан басқа мемлекеттік медиа ұйымдары 31 Арна оқу-ағарту және балалар контенті және Қазақ радиосы, Шалқар радиосы қазақ және орыс тілдерінде бірнеше радиостанция бар.

Мемлекеттік Хабар агенттігі жаңалықтарды Республика бойынша және халықаралық деңгейде таратады. Қазақстанда жекеменшік газет-журналдар көп, күнделікті және апталық басылымдар қазақ және орыс тілдерінде шығарылады. Негізгі қазақ тіліндегі газеттер: Егемен Қазақстан, Жас Алаш,

Ана тілі, Қазақ әдебиеті, Қазақ спорты тағы басқалар, орыс тілінде: Республика, Спутник Казахстан, Казинформ, Ведомости Казахстана. Ағылшын тіліндегі басылым The Astana Times. Теледидар-Қазақстанда ең танымал медиа түрі, онда ондаған жеке телеарналар түрлі контент таратылады. Qazaqstan (қазақ тіліндегі жаңалықтар арнасы), жеке телеарналар: El Birligi (Қазақстандағы басқа ұлт диаспорлары үшін телеарна), ATV (ойын-сауық және жаңалықтар), Almaty tv (жаңалықтар мен ойын-сауық) тағы басқа. Жеке арналар коммерциялық медиа компаниялар арқылы қаржыландырылады. Facebook, Instagram, YouTube және TikTok әлеуметтік желілері әсіресе жастар арасында өте танымал [195]. Әсіресе мемлекеттік «Kazinform» агенттігі бастаған ел медиасында Түркі мемлекеттері ұйымының (ТМҰ) саммиттері мен интеграциялық үдерістер кеңінен қамтылады.

Сонымен қатар, Түркия негізіндегі медиа топтар Turkic.world секілді ортақ платформалар арқылы аймақтағы ақпараттық ықпалын күшейтті. Қазақстандағы Түркі әлемі жаңалықтарының қарқындылығы: стратегиялық және саяси жаңалықтар, мәдени байланыстар, экономика және сауда тақырыптарында жарияланады. Саяси жағалықтар ретінде түркі мемлекеттері ұйымы аясындағы көшбасшылар саммиттері (мысалы, Түркістандағы бейресми саммит), қауіпсіздік пен экономикалық келісімдер ұлттық баспасөзде басты тақырыптардың бірі. Ал, мәдени тақырыптарда; түркі әлеміне ортақ тарих, мерекелерін атап өту, білім беру тұжырымдамалары мен тіл бірлігі сияқты мәдени тақырыптар күнделікті ақпарат ағынында тұрақты түрде көрініс табады. Экономика бағытында Түркияның Қазақстандағы инвестициялары мен аймақтағы сауда-экономикалық өсімі экономикалық жаңалықтардың негізгі бағыттарының бірі болып саналады.

Әзірбайжан

Әзірбайжанның медиа индустриясы 1991 жылы тәуелсіздік алғаннан бері көптеген өзгерістен өтті. Әзірбайжан Ұлттық Телерадио Компаниясы (AzTV) мемлекеттік хабар таратушы, бірнеше ұлттық телехабар арналары мен радио станцияларын басқарады. AzTV-дің негізгі арнасы İctimai TV- Әзірбайжанның басты жаңалықтар және ойын-сауық арнасы, әзірбайжан тілінде хабар таратады. Сонымен қатар, басқа мемлекеттік арналар да жұмыс істейді: İctimai TV HD, AzTV Plus (ойын-сауық арнасы) және İctimai Radio (қоғамдық радио станциясы).

Әзірбайжан Мемлекеттік Жаңалық Агенттігі (AZERTAC) ресми ақпарат агенттігі, жаңалықтарды ішкі және сыртқы аудиторияға таратуға жауапты. Агенттік әзірбайжан, орыс және ағылшын тілдерінде қызмет көрсетеді. Әзірбайжан тіліндегі негізгі газеттерге Yeni Musavat, Əl-Qahraman, Azadliq, Əkinchi, Ələqber, Ümid жатады; орыс тілінде Yeni Şafak, Hürriyet, Milliyet, Yeni Azerbaycan. Апталық журналдар мен басылымдар саясаттан мәдениетке дейінгі әртүрлі тақырыптарды қамтиды. Теледидар ең кең таралған ақпарат көзі. Бірнеше жеке телехабар арналары жаңалықтар, ойын-сауық және спорттық бағдарламаларды ұсынады. Танымал жеке арналарға İTV (тәуелсіз жаңалықтар арнасы), İTV2 (ойын-сауық), Space TV

(жаңалықтар және ойын-сауық), Lider TV (жаңалықтар), ATV (тәуелсіз жаңалықтар) жатады.

Бұл арналар мемлекеттік медиамен бәсекелесіп, әртүрлі контент ұсынады. Радио саласы да дамыған, жеке радиостанциялар ретінде Radio Liberty (әзірбайжан қызметі) және Radio Free Europe/Radio Liberty жұмыс істейді. Facebook, Instagram, YouTube және TikTok әлеуметтік платформалары әсіресе жастар арасында өте танымал. Әзірбайжан жастары өңірдегі ең белсенді әлеуметтік медианың қолданушыларының бірі болып табылады[196].

Әзірбайжан медиасында Түркі әлеміне қатысты жаңалықтар ең жоғары қарқынмен әрі стратегиялық басымдық ретінде жарияланатын негізгі тақырыптардың бірі болып саналады. Елдің ұлттық ақпараттық саясаты Түркиямен және өзге түркі республикаларымен қарым-қатынастарды күн сайын басты жаңалықтар қатарында ұсынуға бағытталған. 2026 жылдың мамыр айындағы жағдай бойынша Әзірбайжан баспасөзінде (Azertac, Trend, APA, Report.az) Түркі әлеміне қатысты жаңалықтар мынадай негізгі бағыттарда шоғырланған:

1. Қарабақ пен Шушаның символдық маңызы Түркі әлемінің мәдени астанасы Шушада ұйымдастырылатын Түркі мемлекеттері ұйымының іс-шаралары, TÜRKSOY кездесулері және Түркі әлемінен келген делегациялардың сапарлары тікелей эфир арқылы тұрақты түрде көрсетіліп келеді. Қарабақты қайта жаңғыртуға қатысып жатқан түрік, қазақ және өзбек компанияларының (мектеп, аурухана, инфрақұрылым құрылыстары) қызметі медиа кеңістікте ең көп жарияланатын жетістік оқиғаларының қатарында.

2. Саяси және әскери интеграция (Шуша декларациясы) «Бір ұлт – екі мемлекет» қағидасы: Түркиямен әскери ынтымақтастық, бірлескен оқу-жаттығулар және қорғаныс өнеркәсібі саласындағы жобалар (әсіресе Baykar компаниясымен жүзеге асырылған бастамалар) ақпарат агенттіктерінің күнделікті басты тақырыптарына айналған. Президент Илхам Әлиевтің Орталық Азия елдеріне ресми сапарлары мен Түркі мемлекеттері ұйымы саммиттеріндегі көшбасшылық рөлі сыртқы саясат талдауларының негізгі өзегіне айналып отыр.

3. Энергетика және логистикалық дәліздер (Орта дәліз) Зангезур дәлізі: Бұл дәліздің ашылуы арқылы Түркі әлемінің үздіксіз автомобиль және теміржол байланысы арқылы бірігуі медиа кеңістіктегі ең өзекті геосаяси тақырыптардың бірі болып табылады. Каспий теңізінің табиғи газы мен мұнайын Әзербайжан және Түркия арқылы Еуропаға әрі Түркі әлемі нарығына жеткізу мәселесі экономикалық жаңалықтардың басты бағытына айналған.

4. Медиа және ортақ тіл ынтымақтастығы Ортақ жаңалықтар желісі: Әзірбайжан мемлекеттік ақпарат агенттігі (AZERTAC) Түркі әлеміндегі ақпарат агенттіктерімен жасалған келісімдер аясында ортақ жаңалықтар желісін жүзеге асыруда. Түркі әлеміне ортақ әліпбиге көшу жұмыстары мен мектеп оқулықтарында ортақ түркі тарихы бағдарламасын енгізу білім саласындағы жаңалықтарда кеңінен жарияланып келеді.

Қырғызстан

Қазіргі таңда Қырғызстандағы медиа жүйе мемлекеттік және жеке меншік ақпарат құралдарының үйлесімінен тұрады, сонымен қатар цифрлық медиа сегменті қарқынды дамып келеді. Kyrgyz Television and Radio Company (KTRK) ұлттық телерадио хабарларын тарататын мемлекеттік корпорация. Оның негізгі арнасы KTRK-1 қырғыз тілінде хабар тарататын басты жаңалық және ойын-сауық арнасы. Сонымен қатар KTRK-2 (мәдени-ағартушылық арна), KTRK-3 (ойын-сауық арнасы) және KTRK-4 (аймақтық арна) қызмет атқарады. AKI press Қырғызстанның мемлекеттік ақпарат агенттігі, ол жаңалықтарды ел ішінде және халықаралық деңгейде қырғыз, орыс және ағылшын тілдерінде таратады.

Газеттер мен журналдар саяси, әлеуметтік және мәдени тақырыптарды қамтиды. Радио саласында да жеке станциялар жұмыс істейді, олардың қатарында Radio Free Europe/Radio Liberty жобасының қырғыз қызметі бар. Facebook, Instagram, YouTube және TikTok сияқты әлеуметтік желілер, әсіресе жастар арасында танымал [197].

Қырғызстан ТМҰ негізін қалаушы мүшелерінің бірі ретінде Түркі әлемі тақырыбын ең белсенді жариялайтын елдердің қатарында. Ресми Kabar ақпарат агенттігі күн сайын түрік тілін қоса алғанда бірнеше тілде хабар таратып, Түркі әлеміндегі жаңалықтарға кеңінен орын береді. Қырғызстанда өткен ТМҰ саммиттері, бейресми көшбасшылар кездесулері және Түркі әлемі жиындары секілді дипломатиялық шаралар бірнеше апта бойы медианың басты тақырыптарының назарында болады. Білім және ғылым саласындағы жаңалықтардың орталығында тұрған Қырғыз-Түрік «Манас» университеті түркі әлемінен келген ғалымдар мен студенттердің ортақ жобалары мен іс-шаралары арқылы тұрақты түрде ақпарат кеңістігінде көрініс табады. Шыңғыс Айтматов мұрасы, көшпенділер ойындары және TÜRKSOY ұйымының мәдени іс-шаралары Қырғызстан баспасөзінде (Kabar, Ala-Too 24) ең көп жарияланатын мәдени тақырыптардың бірі болып саналады.

Өзбекстан

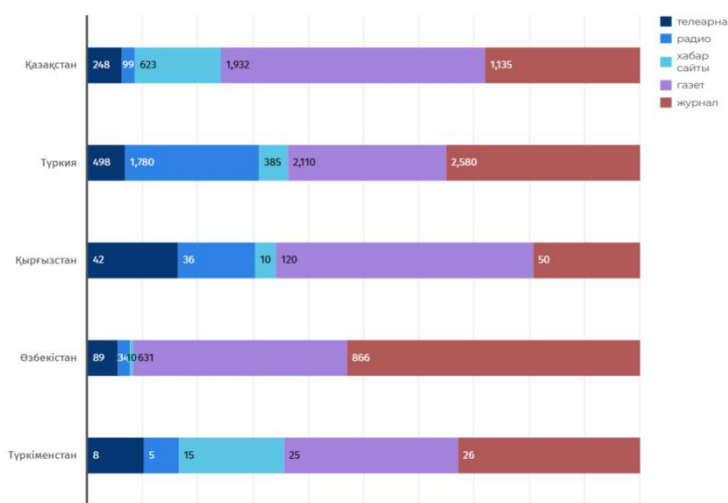
Орталық Азиядағы ең халқы көп мемлекет және медиа индустриясы қарқынды дамып келе жатқан елдердің бірі. БАҚ мемлекеттік және жеке меншік секторлардың аралас үлгісіне негізделгенімен, ақпараттық кеңістікте мемлекеттің ықпалы басым. Uzbekistan Television and Radio Company (UTV) елдегі негізгі мемлекеттік телерадио корпорациясы. Ол басты телеарналар мен радиостанцияларды басқарады және ұлттық деңгейде ақпараттық, мәдени-ағартушылық, сондай-ақ ойын-сауық контентін таратады. Сонымен қатар елде бірнеше жекеменшік телеарна мен баспа басылымдары жұмыс істейді, бұл медиа нарығында белгілі бір деңгейде бәсекелестік ортаның қалыптасуына ықпал етеді. Интернеттің танымалдығы артып келеді және цифрлық медиа платформалар кеңінен қолданыс тауып отыр. Алайда онлайн кеңістік те мемлекеттік реттеу мен бақылау аясында дамуын көрсетеді. Соңғы жылдары Өзбекстан медиа саласын реформалау бағытында бірқатар қадамдар жасап, ақпараттық ашықтықты арттыруға және құқықтық базаны

жаңартуға ұмтылып келеді. Бұл өзгерістер елдегі медиа ортаның біртіндеп трансформациялануына ықпал еткені байқалады [198].

Өзбекстанның ТМҰ толық мүше болуынан кейін елдегі Түркі әлеміне қатысты жаңалықтардың қарқыны айтарлықтай артты. Ұлттық UzA ақпарат агенттігі мен танымал платформалар (Kun.uz, Daryo.uz) Түркі әлемі интеграциясын елдің сыртқы саясат тұжырымдамасының негізгі бағыттарының бірі ретінде қарастырады. Президент Шавкат Мирзиёевтің «Түркі ғасыры» («Türk Dünyası Yüzyılı») тұжырымдамасына қолдау білдіруі және Өзбекстанның ұйым аясындағы көлік, логистика және сауда жобалары экономикалық жаңалықтарда кең көлемде жарияланып келеді.

Салыстырмалы зерттеу бойынша жалпы медианың саны жағынан Түркия көш бастап тұрса, одан кейінгі орынды Қазақстан иеленуде. Өзбекстан соңғы жылдары медиа нарығын қарқынды дамытып келе жатқаны байқалады. Бұл елдер қатарында Түркіменстанның жабық режим жүйесінің ықпалынан ақпарат тарату саласының даму үдерісінің баяу екендігі анық көрінеді. Ғылыми зерттеу барысында ТМҰ-ға мүше мемлекеттердің телеарна, радио және газет, журнал, ақпараттық сайттарына сараптама жасалды. Нәтижесін төмендегі графиктен көруге болады. Мәліметтер әр елдің ресми статистика сайттарынан алынды.

Түркі Дүниесі БАҚ статистикасы

Сурет 1- Түркі дүниесі БАҚ статистикасы

Дереккөз: Автор тарапынан құрастырылды.

Бұл диаграмма әр елдегі бұқаралық ақпарат құралдарының қаншалықты дамығанын бір қарағанда түсінуге мүмкіндік береді. Жалпы байқалатын нәрсе барлық елдерде газет пен журнал саны басқа медиа түрлеріне қарағанда басым. Бұл дәстүрлі баспасөздің әлі де өз маңызын жоғалтпағанын көрсетеді. Ал, Қазақстанға келсек, мұнда газет саны айтарлықтай көп, ал журналдар да жоғары деңгейде. Телеарна, радио және интернет-сайттар саны салыстырмалы түрде аздау. Яғни, елде ақпарат таратудың негізгі салмағы әлі де баспасөзге түсіп тұр.

Түркия бұл тізімде айқын көш бастап тұр. Мұнда тек газет пен журнал ғана емес, телеарна мен радио да өте көп. Бұл елде медиа саласы жан-жақты

дамығанын аңғартады, яғни ақпарат тарату барлық бағытта белсенді жүріп жатыр.

Қырғызстанда көрсеткіштер әлдеқайда төмен. Дегенмен, мұнда да газет пен журнал алдыңғы орында. Қалған медиа түрлері аз болғандықтан, нарық көлемі шағын екенін байқауға болады.

Өзбекстанда да газет пен журнал саны жоғары, ал телеарна мен радио көрсеткіштері төменірек. Бұл елде де дәстүрлі БАҚ негізгі рөл атқарады.

Ал Түркіменстанда барлық көрсеткіш ең төмен деңгейде. Бұл жерде БАҚ саны шектеулі екенін бірден байқауға болады.

Жалпы қорытындылайтын болсақ, Түркия басқа түркі тілдес елдермен салыстырғанда медиа саласы ең дамыған ел, Қазақстан мен Өзбекстан – орташа деңгейде, ал Қырғызстан мен Түркіменстанда БАҚ саны аз. Сонымен қатар, статистика бойынша барлық елдерде дәстүрлі баспасөз әлі де жетекші орында тұр.

Түркі мемлекеттері арасындағы медиа ынтымақтастық, геосаяси бірлікті нығайтудың және жаһандық өркениетпен қатар дамудың маңызды құрылымына айналды. ТМҰ бастамалары, түркі кеңістігінде хабар тарату жобалары, мемлекеттер арасы ортақ әрі мәдени тұрғыдан біртұтас медиа алаңның қалыптасуына ықпал етті. Ортақ бірегейлікті дамыту және ақпарат алмасуды модернизациялау арқылы түркі тілдес елдер арасындағы дипломатиялық және әлеуметтік байланыстарды нығайтуда шешуші рөл атқарады. Медиа әріптестік ауқымдалып күшейген сайын, түркі әлемі жаһандық медиа кеңістіктегі өз орнын күшейтіп, әрі серпінді өңірлік дискурс пен зерттеуді қалыптастыруға мүмкіндік алады. Зерттеулер бойынша түркі мемлекеттері арасындағы интеграциялық үдерістердің медиа саласын қалыптастыруда ауқымды трансформациялық рөл атқарғанын көрсетеді, бұл өз кезегінде өзара ынтымақтастың нәтижесі әрі қарқынды ақпараттық желінің дамуына ықпал етті.

Жасалған қадамдар аясында жаңалықтар, фильмдер және медиа контенттер алмасуының артуына себепші болып, ортақ тарихи, тілдік және мәдени байланыстардың танылуы мен түсіндірілуіне ықпал етті. ТМҰ және ТҮРКСОЙ сияқты ұйымдардың рөлі өңірдегі медиа құрылымдар арасындағы ынтымақтастықты дамытуда орыны айрықша. Бірлескен хабар тарату агенттіктің құрылуы, Түркі Республикалар арасында контент алмасу туралы келісім сөздердің жасалуы және өңіраралық ақпарат қоғамының қалыптасуы медиа интеграция үдерістерін одан әрі дамыта түсті. Осы нәтижелерге қарамастан, түркі мемлекеттері арасындағы медиа интеграцияның дамуына кедергілерде аз емес.

Ортақ тілдік құрылымның қалыптаспауы. Түркі тілдері ортақ тілдік сипатқа ие болғанымен, сөздік құрылымы, әліпби өзгешеліктері және сөйлеудегі айырмашылықтар тиімді әрі үздіксіз коммуникацияға тосқауыл болып отыр. Ортақ түркі әліпбиін енгізу бағытында пікірлер мен ұсыныстар жасалып жатқанмен, әр елдің ұлттық тіл саясатының ерекшеліктеріне байланысты түркі мемлекеттер арасында стандартты бір тіл қабылдануы шешімін таппаған мәселелердің бірі. Саяси көзқарастардың сантүрлі

болумәселесі де үлкен кедергілердің бірі, өйткені түркі мемлекеттеріндегі сөз бостандық деңгейінің әлемдік статистика бойынша ең соңғы орында болуы, мемлекеттік ұйымдар және медиа құрылымдарының әркелкілігі ынтымақтастық үдерісіне тікелей әсер етеді. Кейбір түркі елдерінде медиа саласына шектеуші саясаттардың басым болуы, шекарааралық өзара іс-қимылды кешіктіру үрдісі көбірек байқалады. Жоғарыда аталмыш кедергілерді жою жолдарының бірі, коммуникация бағытында іс бірлігі жасайтын медиа ұйымдарына қаржылық қолдау көрсету.

Түркі тілдес елдердің арасында орнатылған медиалық байланысты нығайту үшін құқықтық жеңілдіктер көрсету, түркі кеңістігіндегі медиа мамандары мен журналистерге арнайы бірлескен медиа сауттылықты ашатын оқыту семинарларын өткізу әрі ақпараттық базаларды толыққанды заманға сай жаңа технология мен қамтамасыз ету түркі ақпараттық кеңістігін күшейте алады. Қосымша, түрік, қазақ, қырғыз, өзбек, түркімен тілдерінде және басқа түркі тілдес елдердің тілдерінде жаңалық сайттарын түрлендіру әрі түркі бірлігін немесе кеңістігін насихаттаған контенттерді әлеуметтік желілерде трендтегі форматтарда көбейту сияқты цифрлық медиа инфрақұрылымдарды дамыту, коммуникациялық жеткіліксіз тетіктерді толықтыру, ақпаратты Еуразиядағы бүкіл түркі тектес аудиторияға тартуға мүмкіндік береді. Журналистика және коммуникациялық зерттеулер бағытында ғылыми әрі кәсіби ықпалдастықтарды кеңейту, мемлекеттердің өзара мәдени байланыстарының тұрақты әрі шынайы болуына әсер етеді.

Осылайша, біртұтас түркі ақпараттық кеңістігінде кәсіби медиа мамандарын қалыптастырудың негізгі механизмына айналады. Түркі Республикалар арасындағы орнаған коммуникациялық интеграция маңызды нәтижелерді көрсеткенмен, толыққанды мақсаттарға қол жеткізе алған жоқ. Мемлекеттердің тілдік ұқсастықтары болғаны мен көп жылдар бойы Ресей империясының сонымен қатар КСРО-ның зиянды саясатының ықпалы мен өзгертілген тілдік құрылымдар мен әлібпилердің кері әсері медиа интеграциясына кедергі келтіруде және де әртүрлі сыртқы геосаяси себептерге байланысты мемлекеттердің ұлттық саяси шектеулерге қатысты мәселелерді ақпараттық кеңістіктің құрылуына үлкен тосқауыл болып отыр.

Бұл сияқты мәселелердің уақыт өткізбей тез шешімін табу, түркі елдерінің біртұтас геосаяси күш ретінде қалыптасуына әсер етеді. Ресми ұйымдар арқылы ісбірлігін жүргізу, цифрлық медиа инфрақұрылымдарға қаржылай қолдау көрсету және бірлескен жобаларды көбейту арқылы түркі елдері жаһандық аренада жұмсақ күш ретінде саяси тұрғыдан өзіндік ықпалын көрсететін ақпараттық кеңістік қалыптастыра алады.

Бұл бағытта жүргізілген стратегиялық жоспарлар мен қадамдар өңірлік өзара байланыстарды нығайтып қана қоймай, түркі халықтары арасындағы тарихи және мәдени ынтымақтастықты күшейтуге ықпал етеді. Түркі тілдес мемлекеттердің өзара мәдени қарым-қатынастарының дамуы белсенді коммуникациялық алаңның ортаға шығуына маңызды қадам болды. Бұл

мемлекеттер өзара байланыстарын әртүрлі салалық бағытта жетілдіру арқылы ақпараттың шекарааралық таралуына жол жасады.

Аталмыш әрекет тек түркілік бірлікті қалыптастырумен шектелмей, түркі елдерінің жаһандық аренада геосаяси ықпалын да арттыра түседі. Түркі халықтарының ортақ медиа платформаларының құрылуы, біртұтас хабар тарату бастамалары мен ақпарат алмасу каналдарының дамуы түркі әлемінде өзіндік ақпараттандырылған қоғамның құрылуына себеп болды. Бұл түрдегі қызметтер өзара дұрыс әрі нақты ақпараттың таралуын қамтамасыз етіп, әрдайым түркі мемлекеттерінің мүдделеріне сәйкес келе бермейтін сыртқы медиа идеологияларына қарсы қауіпсіздік қорғаны. Болашақта ғылыми зерттеулер осы интеграциялық үдерістердің жаһандық медиа динамикасына көрсеткен әсерін талдауға бағытталу керек.

Батыстың идеологиясын қолдаған бір жақтылықты медианың ықпалдалығына қарсы төзімділік деңгейі, түркі халықтарынан тыс әлемдік деңгейде аудиторияны қалыптастыру мүмкіндіктері және цифрлық медиа саласындағы инновацияларды дамытудағы рөлінің ықпалдылығы зерттелуі керек. Мәдени байланыстардың ішіндегі коммуникациялық ынтымақтастық бастамалардың тұрақтылығын жүйелі түрде үздіксіз жүргізу маңыздылығы қатаң қадағалану қажет, себебі бұл тікелей экономикалық, саяси және технологиялық факторларға тәуелді. Медиа ынтымақтастықты күшейту арқылы түркітілдес мемлекеттер жаһандық ақпарат кеңістігіндегі өз ықпалын арттырып, мәдени бірегейлігін сақтай отырып, жұмсақ күш ретінде халықаралық ақпараттық ортаның бір жақтық медиа ағымына қарсы революция тудыруына үлес қоса алады.

3.2 Түркі дүниесі медиа кеңістігінде халықаралық коммуникация дискурсын қалыптастыру мүмкіндігі

Зерттеулерге сүйенсек Осман империясы кезеңінде түрік зиялыларының бастамаларымен түркішілдік пен тұраншылдық ағымдарына қатысты ақпараттандыруды баспасөз арқылы халыққа жеткізу үдерісі бастау алған болса, Османлы географиясынан тыс елді мекендерде зиялылар өздері шығарған газеттер арқылы жергілікті халықты осы пікір төңірегіне топтастыруға күш салды. Олар Ресей империясы тарапынан жасалған отарлық қысым мен басқыншылық саясатқа қарсы ұлттық күресін баспасөз құралы арқылы ұйымдастыруды мақсат тұтты [199]. Баспасөз қоғамда әлі толық танылмаған кезеңнің өзінде-ақ Исмайл Гаспыралы 1883 жылы Қырымда жарық көрген “Тәржіман” газеті арқылы түркі әлемінде қоғамдық дипломатияны жүзеге асырған алғашқы жетекші тұлғалардың біріне айналды. Коммуникация құралдарының адамдар арасындағы байланыстарды нығайтумен қатар, мәдениетаралық өзара ықпалдастықты арттыратын қырын терең түсінген Гаспыралы түркі әлемінде қоғамдық пікір қалыптастыру қызметін газет арқалы бастады.

“Тәржіман” газеті Гаспыралының бүкіл түркі әлеміне ортақ тіл ретінде қолданған құралы ғана емес, сонымен қатар ортақ коммуникациялық модельдің де алғашқы үлгісі ретінде де қолданысы болды. Исмайл Гаспыралы 35 жыл бойы Тәржіман газетін үздіксіз оқырмандарына жеткізіп

отыруы арқылы ауқымды түркі кеңістігін біріктіруге, білім беру, мәдени реформа және модернизация сияқты өзекті мәселелерге ортақ шешімдер шығаруға бағытталған басылым жүргізді. Тәржіман газеті Гаспыралының «тілде, пікірде, істе бірлік» ұраны төңірегіндегі бірлік пен ынтымақтастықты қалыптастыруға бағытталған идеяларының бүкіл түркі мемлекеттеріне таралып, оқылуына жол ашты [200]. Басылым әртүрлі саяси шекараларға қарамастан, түркі зиялыларын ортақ сана мен пікір қалыптастыру кеңістігінде біріктірді. Коммуникация құралының күшін ерте уақытта аңғарып, пайдаланған Гаспыралының түпкі мақсаты газет арқылы түркі дүниесін біріктіру болды.

“Тәржіман” газеті түркі әлемінің коммуникациялық ынтымақтастықтың алғашқы бастамасына айналды. Гаспыралының коммуникация моделінің ең маңызды қырларының бірі газеттің оқырманымен орнатқан кері байланыс. Тәржіман оқырмандары бір жағынан газет тілшілеріне де айналған. Газеттің таралған өңірлерден оқырмандар өз жергілікті мекенінде орын алған жаңалықтарды, хабар ретінде газет редакциясына жіберіп отыратындай байланыс желісі қалыптастырған. Газеттің «Хаттар» атты бөлімі оқырмандардан келген материалдарға арналған. Қажет болған жағдайда автордың аты-жөні жасырылып немесе тек бас әріптері көрсетіліп, жолданған хабарлар жарияланып отырған [201]. Оқырманын тілшіге айналдырып, тіпті жіберілген хабарлар үшін сөз санына қарай ақы төлеген Гаспыралы «Тәржіман» газеті арқылы коммуникацияны біржақты сипаттан шығарып, өзара ықпалдастыққа негізделген қазіргі таңда кері байланыс яғни (feedback) үлгісін жүзеге асырды.

Цифрлық медианың екіжақты байланыс мүмкіндігі түркі мемлекеттері арасындағы қоғамдық дипломатияда тиімді нәтиже көрсетіп отырғанын алға тартсақ, Гаспыралының Тәржіман басылымы арқылы енгізген бұл коммуникациялық моделі қазіргі уақыттағы түркі елдерінің медиа сферасындағы ынтымақтыстықтың тарихи бастамасының маңызыды айғағы болып отыр. Гаспыралы өз дәуірінің тек журналисі немесе зиялысы ғана емес, түркі бірлігі пікірінің теориялық негізін қалаушы әрі оны іс жүзінде жүзеге асырған бірден бір тұлға болып табылады. Теңіздер өзендерден құралатыны сияқты, Түркі әлемі де түркі тектес халықтардың мәдениеті мен дәстүрлерінің тұтастығынан қалыптасады. Нағыз қуатты әрі бай құндылық осы бірлік [202].

Коммуникация мен көліктің қарқынды дамуы арқылы қалыптасқан елдер арасындағы ықпалдастық географиялық және саяси шекаралардан тыс, мәдени, экономикалық және саяси алаңдар мен қатарқоғамның барлық бағыттарында үлкен өзгерістер жасады. Бұл өзгерістер қоғамға әсер ететін салаларда сыртқы ықпалдардан туындайтын кері әсерлерді азайтып, қоғамдық пайдаларды арттыруға бағытталған бастамалардың ортаға шығуына түрткі болды. Бұл өзгерістердің ішінде үлкен маңызға ие бағыттардың бірі өңірлік ынтымақтастық болып отыр. Жаһандық дамуға байланысты туындайтын сын-қатерлерге қарсы мемлекеттер ортақ мүдделер негізінде өңірлік ынтымақтастық бастамаларына белсенділік танытуда.

Интеграция үдерісінің пайда болуы бірнеше мемлекеттің қызығушылығы мен ортақ мүддесіне байланысты болады. Бұл үдеріс барысында қабылданатын шешімдер бір ұстанымды көздейтін және өз мүдделерін мақсат тұтатын өңірлік мемлекеттер тарапынан қабылданады.

Аталған мемлекеттер ішкі саяси тәжірибесіне сүйене отырып әрекет етуге және шешімдерін өзгертуге қабілетті. Интеграция үдерісінде ортақ мүдделер негізінде келісімге келген елдердің ұлт деңгейінде шешім шығара алуы өзара ықпалдастықтың әсерін көрсетеді. Неофункционализмнің жетекші теоретиктерінің бірі Эрнст Хаас интеграция үдерісінің қалыптасуы және институттарды белгілі бір қағидаттар негізінде құру нәтижесінде, мемлекеттер арасындағы ынтымақтастық түрлі салаларға таралуымен бірге маңызды шешім қабылдау тетігін қалыптастыруға мүмкіндік туады деп есептеген. Оның пікірінше, интеграция үдерісіне қаншалықты көп елдер қатысатын болса, көшбасшы мемлекеттердің өз ұлттық мүддесі, өңірлік мүдделермен салыстырғанда дәрежесі соншалықты төмендейді.

Бұл өз кезегінде маңызды деңгейдегі әлеуметтік ықпалдастықтың қалыптасуын ортаға шығарады. Ортақ мүдде мен көзқарастың мемлекеттер арасында тарау әсері интеграция үдерісін және өзара сенімді арттырады. Еуропалық Одақ (ЕО) мысалында қарастырғанда, бастапқыда экономикалық сипатта болған интеграция үдерісі спилловер (жайылу) әсерінің нәтижесінде саяси салада да көрініс таба бастады. ЕО-ның интеграциялану және кеңею мақсаттары дами түсті. ЕО-тың түрлі саяси институттарындағы ықпалды нәтиже спилловер әсерінің нақты көрінісі.

Түркі мемлекеттер арасында 1990 жылдары басталған ортақ мәдениетке сүйенген ынтымақтастық тараптар арасында өзара сенім қалыптастырып, спилловер әсерін ортаға шығарды. Осы үдерістің нәтижесінде ынтымақтастықтың экономикалық және саяси салаларға кеңеюіне ықпал етті. Жаһандану дәуірі мен келген жаңа үдерістер ғасырлар бойы тарихи мәжбүрліктердің ықпалымен бөлшектеніп, бір-бірінен ұзақтап қалған Түркі тілдес халықтар үшін жіберіп алған мүмкіндіктерді қайтадан жаңғыртуға тың жағдайлар қалыптастырды. Жаһанданудың маңызды бөлігінің бірі өңірлену үдерісі. Осылайша Түркі мемлекеттерінің өзара ықпалдастығын заманауи талаптарға сай жаңа деңгейге көтеруге жол ашылды. Соңғы жылдары түркі тілдес мемлекеттердің серіктестік аясында БАҚ саласында бірқатар өзгерістер мен жаңашылдықтар орын алған.

Бұл үдеріс ортақ тілдік және мәдени қызығушылыққа, тарихи байланысқа және геосаяси мақсаттарға сүйене отырып қалыптасты. БАҚ мемлекеттер арасындағы өзара серіктестікті және өңірлік бірегейлікті нығайтуға ықпал етеді, сондай-ақ экономика, саясат және мәдениет салаларындағы ынтымақтастықты тереңдетуге үндейді. 2000-шы жылдардан кейінгі деректерге сүйенсек, түркі елдерінің ынтымақтастық үдерісі біраз уақыт бойы түрлі факторлардың ықпалымен тек ғана мәдени саладағы іс-шаралармен шектеліп келді.

2009 жылы қол қойылған Нахчыван келісімі негізінде Түркі елдерінің ынтымақтастық кеңесі жаңа бағыттын алып, институционалдық әлеуеті

артырылды. Аталған келісім мәдени бағыттағы ынтымақтастықпен қатар экономикалық және саяси салалардағы ісбірлікті нығайтуға да жол ашты. 2020 жылы кеңестің атауы Түркі мемлекеттері ұйымы болып өзгертіліп, ұйым жаңа жүйелермен толықтырылды. Сонымен қатар, 2021 жылы қабылданған «Түркі әлемі – 2040» құжаты аясында ТМҰ қызмет бағыттары түрленіп көбейді. Осы кезеңнен бастап Түркі әлеміндегі ортақ бірегейлік мәселесіне қатысты нақты ілгерілеу қадамдары жасалып, мәдени ынтымақтастықтан техникалық және тәжірбиелік ынтымақтастыққа басымдық берілгені анық байқалады. Дәстүрлі медиамен қатар, цифрландыру үдерісі ақпарат алмасу кеңістігін басқаша бағытқа өзгертті.

Цифрлық платформалар мен әлеуметтік желілердің қарқынды дамуы жедел коммуникация орнатуға және аудитория ауқымын кеңейтуге көптеген мүмкіндік ашты. Фейсбук, Инстаграм сияқты әлеуметтік желілер, сондай-ақ әр мемлекеттің отандық платформалар халықаралық пікірталастарды дамытуға, ақпарат таратуға және әлемдік аудиторияға ықпал ететін тиімді құралдарға айналды. Сонымен бірге, цифрлық медианың қолжетімділігі тәуелсіз журналистика мен азаматтық репортаждың дамуын жылдамдатып, пікірлердәі сантүрлі болуына және түркі тілдес кеңістікте сөз бостандығын ілгерілетуге жол жасады. Соңғы жылдары Түркі тілдес мемлекеттеріндегі медиа ұйымдар арасындағы интеграцияныңартуы мәдени байланыстарды нығайтып әрі ортақ бірегейлікті қалыптастыруда көбірек маңызға ие болды. Түрксой және ТРТ Аваз сияқты бірлескен медиа жобалары арқылы ақпараттық кеңістікте жаңа бастамалар жүзеге асып, ақпарат алмасу үдерісі жаңа деңгейге көтерілді.

Мұндай ынтымақтастық түркі тілдес елдердің мәдени, тарихи және заманауи мәселелер бойынша ортақ нарратив қалыптастыруына мүмкіндік беріп, мүше елдердің арасындағы ынтымақтастық пен тұтастықты нығайтып келеді. Интеграциялық үдеріс түркі тілдерін сақтау мен ілгерілетуде де маңызды атқарушы фактор. Телебағдарламаларда, радиохабарларда және цифрлық контентте түркі тілдерінің қолданылуы тарихи бірлікті күшейтіп қана қоймай, келешек ұрпақтың ана тілдерінің түп тамыры түркілік екендігіне және оны қорғауға ат салысуына ықпал етеді. Аталмыш әрекет медиа тұтытуда басқа шет тілдерінің қолданылуына қарсы әдет қалыптастырып, Орта Азиядағы түркі мемлекеттерінің қосалқы тілі орыс тілінен ажырауына себепкер болатын құрал болмақ әрі түркі тілдерінің заманауи кеңістіктегі маңызын сақтауға ықпал етеді.

Сонымен қатар, цифрлық платформалар мен әлеуметтік желілердің дамуы түркі мемлекеттері арасындағы медиа ынтымақтастықты одан әрі жеделдетті. Онлайн жаңалық порталдарының, бейне ағындық қызметтердің және интерактивті контент алаңдарының пайда болуы географиялық шекараларға қарамастан аудиторияның түркі тілдеріндегі ақпаратқа кеңінен қол жеткізуін қамтамасыз етіп отыр. Цифрлық даму коммуникацияның үздіксіз болуы мен контент алмасуды қамтамасыз етіп, түркі тілдес елдердегі азаматтардың өзара жақындан танысып, бір бірінен үйреніп, білісуін тереңдете түсті. Сонымен қатар, әлеуметтік медиа желілері мәдени және саяси мәселелер

бойынша бір уақытта пікір алмасуға жол ашып, өзара тығыз байланысқа ие медиа кеңістіктің қалыптасуына ықпал етті. Бірақ, түркі әлемі медиасының интеграциясы елеулі кедергілерге де тап болып отыр. Мүше мемлекеттер арасындағы медиа заңнамасындағы айырмашылықтар, цензура саясатының әртүрлілігі және мемлекеттік экономия, саясаттық деңгейінің өзгеше болуы ынтымақтастықтың ауқымды дамуына тосқауыл келтіреді.

Әлемдік көрсеткіш бойынша, түркі тілдес елдерінің сөз бостандығы деңгейінің төмен болуы, үкмет тарапынан медианың қатаң түрде бақылануы және хабар тарату ережелеріндегі айырмашылықтар біртұтас медиа кеңістікті қалыптастыру үдерісін тежеп отыр. Осы қиындықтарды еңсеру үшін түркі мемлекеттері медиа саясатын үйлестіруге, трансшекаралық деңгейде теңгерімді әрі әділ медиа қызметін қамтамасыз ететін ортақ құқықтық және институционалдық құрылым қалыптастыруға әрекет ету тиіс. Экономикалық тұрғыдан алғанда, бірлескен медиа жобалар медиа индустрияның дамуына үлес қосса, инвестициялар тартуға және жарнама нарығын кеңейтуге ықпал етеді. Ақпарат агенттіктері және цифрлық платформалар арасындағы серіктестік саланың тұрақты дамуына жағдай жасайтын болады.

Зерттеулерге сүйенсек түркі тілдес мемлекеттер арасындағы медиа интеграцияның артықшылықтары ортақ тілдік және мәдени мұра біріктіруші фактор ретінде қызмет атқарса, ортақ бірегейлікті қалыптастыруға және шекарамен шектелмейтін коммуникацияны орнатуға болады. Түркі мемлекеттер арасындағы тарихи және мәдени байланыстар бірлескен медиа жобаларды жүзеге асыруға ең маңызды себеп болып отыр. Ортақ хабар тарату бастамалары, телеарна және кино саласындағы бірлескен өндірістер, сондай-ақ жалпытүркілік аудиторияға бағытталған ақпарат агенттіктерін құру үдерістері осы ынтымақтастықтың маңызды бағыттары болып табылады [203].

Түркі тілдерінің өзара байланысының нығаюы медиа мазмұнының бейімделуімен аударылуын жеңілдетіп, түркі кеңістігінде ақпараттың қолжетімділігін одан әрі арттыра түседі [204]. Аталған артықшылықтарға қарамастан, түркі тілдес мемлекеттер арасындағы медиа интеграцияның дамуына бірқатар факторлар кедергі болуда. Бұл елдер арасындағы саяси және заң айырмашылықтары қиындықтар туындатып отыр, себебі әр елдің медиа реттеу нормалары мен баспасөз еркіндігінің деңгейі әртүрлі сипатқа ие [205]. Түркі тілдес елдерде медиа кеңістігі салыстырмалы түрде сөз бостандығы еркін сипатта болғанымен, ақпараттың еркін айналымын шектейтін және трансшекаралық ынтымақтастықты тежейтін қатаң мемлекеттік бақылау құрылымдары қолданылады.

Мұндай айырмашылықтар біртұтас түркі медиа кеңістігін қалыптастыру үдерісін кешіктіріп, мемлекетаралық дипломатиялық диалогты дамытуды және құқықтық нормаларды сәкестендіруді талап етеді [206]. Медиа интеграциясының тағы бір маңызды бөлігі де журналистикалық білім беру мен кәсіби даярлау бағдарламаларын қамтамасыз етеді. Бұл бағдарламалар, журналистердің әрі блогерлердің кәсіби дамуына инвестиция болуымен қатар сапалы медиа өнім жасауды және журналистік этика қағидаттарын сақтауға мүмкіндік береді. Түркі тілдес елдердің жоғары оқу

орындары мен медиа мекемелері арасындағы бірлескен бастамалар медиа саласы мамандарына арналған арнайы оқыту бағдарламалары, семинарлар мен академиялық алмасу мүмкіндіктерін ұйымдастыруға үлес қосып отыр [207].

Медиа және коммуникация саласында кәсіби бағыт таңдаған студенттерге арналған шәкіртақылар мен гранттар түркі медиа интеграциясын ілгерілете алатын білікті кадрлық әлеуеттің қалыптасуына ықпал етіп келеді. Түркия степендия бағдарламасы бүгінгі таңда пост кеңестік түркі мемлекеттердің жастары арасында қызығушылық танытатын ірі бағдарламалардың бірі. Цифрлық трансформация түркі медиа кеңістігінің болашағын айқындайтын негізгі ықпалды факторлардың бірі болып отыр. Цифрлық платформалардың, әлеуметтік желілердің және стримингтік жүйенің қарқынды дамуы контенттің таралу бағытын жаңалап, аудитория ауқымын кеңейтуге және өзара интерактивті байланысты күшейтуге жол ашты. Онлайн платформалар тәуелсіз пікірлер мен балама көзқарастардың дамуына қолайлы орта қалыптастырды [208].

Түркі тілдес мемлекеттерде жарияланған медиа туындыны әлеуметтік желіге бөлісіп, өзара ұқсастық пен құндылықтарын талқылап, тікелей аудиторияның ой мен санасын байланыстырып, Түркі дүниесін виртуалды ортада қалыптастыруға ықпал етіп отыр. Бір жағынан бұл көрініс қарапайым халықтардың бір бірімен тікелей байланысып, түркі әлемі идеологиясын нақты қалыптастыруға көмекші құрал болуда. Әлеуметтік желілер дүние жүзіндегі барлық мәдениеттерді бір арнаға тоғыстырып, әртүрлі тілмен трансұлттық интеграцияны нығайтуға қызмет ететін ықпалды құралдар ретінде көрініс табуда. Осы тұрғыда жасанды интеллект сияқты жаңа технологияларды тиімді пайдалануға негізделген цифрлық медиа стратегияларды әзірлеу контентті түрлендіру мүмкіндігін кеңейтіп, аудиторияның белсенді қатысу деңгейін арттыруға ықпал етеді [209]. Цифрлық трансформацияның әлеуеті пайдалы болғанымен, бұл жағдай керісінше кейбір түркі тілдес мемлекеттерде интернетке қолжетімділіктің шектелуі, енді бірқатар елдерде цифрлық контентке қатысты шектеулер енгізілген. Бұл жағдайлар түркі кеңістікте ақпарат таратылу ағымына кері әсерін тигізіп отыр. Түркі мемлекеттерінің қазіргі таңда ақпараттық кеңістіктегі киберқауіпсіздік саясаты дамыту, цифрлық инфрақұрылымға жүйелі инвестиция салуды және аудиторияның сауатты медиа тұтыну дағдыларын қалыптастыруға бағытталған медиа бағдарламаларын ілгерілету шарт.

Түркі тілдес мемлекеттер арасындағы медиа интеграциясы пайда мен кедергілерді қатар қамтып отыр. Ортақ тіл мен мәдениет ынтымақтастықты дамытуға негізгі фактор болғанымен, саяси және құқықтық айырмашылықтар стратегиялық деңгейде байланысты үйлестіруге шарт қосады. Мемлекеттер арасы ортақ нормативтік-құқықтық кеңістікті қалыптастыру, түркі тілдес елдер арасы әсіресе, медиа саласына цифрлық трансформация стратегияларын жүйелі түрде енгізу біртұтас әрі серпінді түркі медиа кеңістігін орнықтырудың маңызды факторлары болып есептеледі. Цифрлық

кезеңде медиа саласының тұрақты дамуын қамтамасыз ету үшін түркі тілдес үкіметтер, медиа институттар және азаматтық қоғам ұйымдары арасындағы үйлесімді әрі жүйелі ынтымақтастық шешуші рөл атқарады.

Түркі мемлекеттерінің Еуропа одағы үлгісіндегі қуатты әрі ықпалды бірлестік құруы, оны тұрақты түрде дамытып, тек түркі кеңістігін де ғана емес, сонымен қатар халықаралық аренада да ықпалды күш орталығы ретінде қалыптастыруы стратегиялық тұрғыдан маңызды мәселе. Бұл бағытта нақты әрі жүйелі қадамдар жасау қазіргі кезеңнің негізгі міндеттерінің бірі ретінде айқындалады. Түркия мен түркі тілдес елдер арасындағы байланыстар бастапқы кезеңде екіжақты келісімдер жасау арқылы қалыптасып, уақыт келе ынтымақтастықты институционалдық тұрғыдан дамытуға бірқатар маңызды қадамдар жасалды. Бұл бастамалар әсіресе мәдени және қоғамдық қырларымен ерекшеленеді [210]. Аталған қадамдарды жүйелеген кезде төмендегідей негізгі бағыттар айқындалады: Түркия елінің бастамасымен 1992 жылы алғаш рет Түркі тілдес мемлекеттер басшыларының қатысуымен өтетін «Саммиттер» үдерісі көрініс тапты.

Жылдар	Ұйымдар
1992	Түркі ынтымақтастықты және үйлестіру агенттігі
1993	Халықаралық түркі мәдениет ұйымы (ТҮРКСОЙ)
2009	Бұрынғы Түркі кеңесі қазіргі таңдағы жаңа атауымен Түркі мемлекеттер ұйымы (ТМҰ)
2011	Түркі мемлекеттерінің іскерлік кеңесі
2019	Түркі сауда-өнеркәсіп палаталары одағы

Кесте 1 Дереккөз: Автор тарапынан құрастырылды.

Түркия, түркі әлеміне бағытталған ірі коммуникациялық бағыттағы жобасын жүзеге асырып, ТРТ Еуразия телеарнасының хабар таратуын бастады, сондай-ақ түрлі құрылтайлар ұйымдастырды. Сонымен қатар, Түркия, түркі тілдес елдерде білім беру ісіне ерекше назар аударып, жоғары білім беру мекемелері мен мәдени орталықтардың ашылуына ықпал етті. Түркі республикаларымен әлеуметтік-мәдени және дипломатиялық салаларда қалыптасқан тың серпін экономикалық қатынастарға да әсер етіп, инвестиция және сауда көлемі тұрғысынан жоғары өсімге қол жеткізді. Қазіргі таңда ТМҰ-ға қарасты ТҮРКСОЙ-дан бөлек Халықаралық Түркі академиясы, ТҮРКПА және Түркі мәдениеті мен мұрасы сияқты қосалқы құрылымдар қызмет атқарып жатыр [211]. Қабылданған жұмыс қағидаттарына сәйкес, ТМҰ мүше мемлекеттер арасындағы әртүрлі салалардағы екіжақты ынтымақтастықты көпжақты деңгейге шығаруды мақсат етеді.

Осы ынтымақтастық бағыттардың ішінде Ақпарат және медиа саласындағы министрліктер арасындағы ынтымақтастыққа назар аударатын болсақ, ақпарат және медиа саласындағы ынтымақтастық ТМҰ үшін ерекше маңызға ие. Осы бағытта мүше мемлекеттер арасындағы серіктестікті нығайту үшін ТМҰ ақпарат және медиаға жауапты министрлер мен жоғары лауазымды тұлғалардың жыл сайынғы кездесулерін тұрақты түрде ұйымдастырады.

Сонымен қатар, ұйым жұмыс топтары мен үйлестіру комитеттерін құрып, БАҚ мен ақпарат саласының сарапшыларын тарту арқылы семинарлар, тренингтер және форумдар сияқты тұрақты іс-шаралар өткізіп отырады. Бұл шаралар ақпарат алмасуды жеделдетуге, тәжірибе бөлісуге және түркі әлеміндегі ақпараттық кеңістікті одан әрі дамытып, нығайтуға бағытталған. Атап айтқанда:

1. Ақпарат және медиаға жауапты министірлер мен жоғары лауазымды тұлғалардың алғашқы кездесуі 2015 жылғы 18 тамызда Астанада өтті. Бұл кездесулер жыл сайын дәстүрге айналған.

2. Ақпарат және медиаға жауапты министрлер мен жоғары лауазымды тұлғалардың 2019 жылы Бакуде өткен 2-ші кездесуінде, ТМҰ-ға мүше мемлекеттердің қоғамдық хабар тарату ұйымдары арасында техникалық мәселелерді реттеу мақсатында Ынтымақтастық хаттамасына қол қойылды.

3. 2021 жылы Бакуде өткен кездесуде "2021-2022 жылдарға арналған іс-қимыл жоспары" бекітіліп, оны жүзеге асыру және Мемлекет басшылары мен министрлерінің шешімдерін қадағалау үшін Медиа үйлестіру комитеті құрылды.

4. Соңғы алтыншы министрлік кездесуі мен он бірінші жұмыс тобының жиналысы 2024 жылғы 17-20 желтоқсанда Ташкентте ұйымдастырылды.

Соңғы қадамдардың бірі ретінде Ташкентте өткен кездесу қорытындысында ұсыныстар қабылданып, ақпарат саласындағы ынтымақтастықты дамытуға арналған 20 іс-шарадан тұратын іс-қимыл жоспары бекітілген. Министрлер жиынымен қатар ТМҰ ұйымының бастамасы мен медиа форумдарда ұйымдастырылып отырады.

1. 2021 жылы Ыстамбұлда «Тамыры терең өткен, мықты болашақ» тақырыбындағы медиа форумы өтті. 500-ден астам қатысушы, соның ішінде медиа өкілдері, академиктер, әлеуметтік медиа ықпал етушілер және студенттерді бір араға тоғыстырған ықпалды шара.

2. 2021 жылы Түркия Республикасы Президентінің Коммуникациялар басқармасы ұйымдастырған әлеуметтік медиа тренинг бағдарламасына мүше және бақылаушы мемлекеттерден шамамен 100 қатысушы қатысты.

3. 2023 жылы Әзірбайжаның Шуша қаласында «Төртінші өнеркәсіптік революция дәуіріндегі жаңа медиа» тақырыбындағы жаһандық медиа форумы өтті. Түркі мемлекеттері ұйымының Бас хатшысы қатысқан маңызды шара болды.

4. 2024 жылғы «Ақпарат алмасу саласындағы ынтымақтастық» және «Дезинформация мен жалған жаңалықтарға қарсы күрес» тақырыптарында панельдік сессиялар өткізілді. Сонымен қоса ауқымды көлемде семинарлар мен тренингтер ұйымдастырылды.

5. 2024 жылы Ташкент пен Самарқандта «Ақпараттық қызметтер: ұлттық және халықаралық тәжірибе, болашақ перспективалар» тақырыбында семинар өткізілді.

Бұл шаралар түркі ақпараттық кеңістігінің пайда болуымен ғана шектелмей қарқынды даму үдерісінің айқын дәлелі.

ТМҰ аясында жақын болашақта жоспарланған түркі елдерінің ақпараттық кеңістігіне маңызды үлес қосатын жобаларда аз емес. Атап айтқанда:

1. Түркі мемлекеттері ұйымының Журналистер қауымдастығын құру медиа өкілдерінің өзара әрекеттесуін арттыру және тәжірибе алмасу үшін маңызды алаң болады.

2. Түркі мемлекеттерінің хабар тарату реттеуші органдары форумы (T-BRAF) медиа секторы бойынша реттеу және стандарттау саласындағы үйлестіруді жеңілдету мақсатында құрылуда. Халықаралық Түркі жаңалықтар арнасы мүше және бақылаушы мемлекеттердің бірыңғай ақпараттық кеңістігін нығайту және ақпарат алмасу сапасын арттыруға бағытталған жоба.

Осы бастамалар арқылы ТМҰ медиа ынтымақтастығын күшейтіп ғана қоймай ұйым мүшелерінің жаһандық медиа кеңістігінде, түркі ақпараттық және медиа бірлігінің пайда болдыруын әрі оны нығайтуға және заманауи коммуникация мәселелерін тиімді шешуге ұмтылып келеді [212]. Түркия мен Түркі мемлекеттері ұйымы арасындағы соңғы 35 жылдық кезеңде жоғарыда аталған бастамалардан өзге де көптеген маңызды қадамдар жүзеге асырылып келеді. Үкіметтік немесе жекеменшік ұйымдардың серіктістік орнатып іс бірлігін атқарып отырған бағыт пен сала аз емес. Юнус Эмре институты сияқты түрік тілін сақтау және кеңінен насихаттауға бағытталған ұйымының құрылуы, сондай-ақ ТРТ түрік секілді Түркі дүниесіне арналған хабарларымен ерекшеленетін медиа құрылымдардың пайда болуы, медиа саласында жүзеге асырылған маңызды қадамдардың бірі ғана.

Сонымен қатар, Түркі дүниесі университеттер бірлігі аясында жоғары білім беру ұйымдарының өзара ықпалдастығын қамтамасыз ету, оның ішінде Түркі дүниесінің ең танымал студенттер алмасу бағдарламасы Мевлана, Орхун алмасу бағдарламасы тәрізді білім беру саласындағы ынтымақтастыққа бағытталған жобалар мен бағдарламалардың іске қосылуы соңғы кезеңде айрықша маңызға ие болған үрдістер қатарынан орын алады [213]. Түркия мен Түркі елдері арасындағы ынтымақтастық білім беру және мәдениет салаларында қарқынды дамып отырғанын атап өтуге болады. Сонымен қатар, Еуропалық одақтың мүше елдері арасындағы білім және мәдени алмасу жүйесіне қарсылас ретінде бірқатар құрылымдардың қызметін дамыту келешек ұрпақтың саналы әрі бәсекеге қабілетті болып қалыптасуы тұрғысынан маңызды қадам болмақ.

Жаһандану дәуірінде түркі халықтары арасындағы өзара ықпалдастықты жаңа деңгейге көтеруге бағытталған ұйымдар мен орталықтардың ашылуы және олардың қызмет ауқымының кеңейтілуі, саяси алаңда түркі кеңістігін құрып, батыс және алып мемлекеттерге қарсы қорған ретінде айрықша мәнге ие. Түркияның Орталық Азиямен қалыптастырған әлеуметтік-мәдени байланыстарының, әсіресе білім беру саласындағы қадамдарының ішіндегі ең маңыздыларының бірі ретінде жоғары оқу орындарын атауға болады.

Осы тұрғыда Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті Түркия Республикасы мен Қазақстан Республикасының халықаралық, автономды мәртебеге ие ортақ мемлекеттік университеті ретінде алғашқылардың бірі. Түркі білім кеңістігін де маңызды жоғары оқу орындарының бірі де Қырғызстандағы, Қырғыз-Түрік Манас университеті. Қазіргі жаһандық саясат жағдайында ықпалды жолдардың бірі мемлекетер масс-медианы тиімді пайдалануы. Осы тұрғыдан алғанда, Түркия жаңа стратегиялық бағыт қалыптастырып, жаһандық ақпараттық бәсекелестік кеңістігінде өз орынын айқындауға бағытталған нақты қадамдар жасады. Аталған стратегиялардың алғашқы нәтижесі 2010 жылы Баспасөз, жарияланым және ақпарат басқармасы мен Сыртқы істер министрлігінің стратегиялық зерттеулер орталығының ынтымақтастығы негізінде Анкарада Түркі тілдес елдер медиа форумының орын алуымен көрініс тапты. Осы уақытта, «Жаһандану жағдайындағы медиа: мүмкіндіктер мен мәселелер» тақырыбымен Анкарада өткен I Түркі тілдес елдер медиа форумында түркі кеңістігіндегі өңірлік және халықаралық ынтымақтастықты дамыту, түркі әлемінің медиа саласында бірігуі және түрік тілінің ортақ коммуникация тіліне айналуының маңыздылығына ерекше назар аударды.

Сонымен қатар, 2011 жылы құрылған Түркі тілдес елдер медиа платформасы БАҚ арқылы ортақ тарихи және мәдени құндылықтарға ие түркі халықтары арасындағы қатынастарды дамыту мақсатында қызметке бастады. Платформаның жарлығында көрсетілген «мүше елдер арасында жаһандық саясатта ортақ ұстанымдар мен көзқарастарды дамыту» туралы ереже цифрлық медиа алаңында түркі ақпараттық кеңістігін қалыптастыру мақсатын нақты айқындайды. Соңғы жылдары түркі кеңістігінің ақпараттық саласындағы ынтымақтастықтың басты бейнесі болып табылатын ТРТ Аваз телеарнасының 2009 жылы қайта құрылымдалуы нәтижесінде ең алдымен Түркі дүниесіне, сонымен қатар Балқан аумағымен Таяу Шығысқа дейінгі кең географиялық кеңістікке хабар тарату ауқымы кеңейтілді. Аталған өзгерістердің нәтижесінде 27 елді қамтитын, шамамен 250 миллион халқы бар елді мекендерге түрік тілімен қатар әзірбайжан, қазақ, қырғыз, өзбек және түрікмен тілдерінде ақпарат тарату мүмкіндігі қалыптасты [214].

Қазіргі таңда масс-медианың қарқынды дамуы әлемнің барлық мемлекеттер мен ұлттарын бір арнаға тоғыстырды. Осы құбылысты Маршалл Маклюэн «жаһандық ауыл» ретінде сипаттаған болатын. Цифрлық әлемде ақпараттық-коммуникациялық құралдар мен медианың Түркі бірлігін қалыптастыруда және ынтымақтастық деңгейін жоғарылатуға айрықша әсері бар. Бүгінгі таңда түркі халықтарының өзара бірігуі, тарихи тамырын тереңірек тануы және ынтымақтастық байланыстардың жаңа деңгейге көтерілуі медиа құралдарын стратегиялық мақсатты әрі жүйелі түрде тиімді пайдалануға тікелей байланысты болып отыр. Бұл ақпараттық стратегиялық үдерістернің бірі де ТРТ Аваз арнасының 2009 жылы Исмайл Гаспыралының «Тілде, пікір, істе бірлік» ұстанымын негізге ала отырып, түркі тілдес халықтарға арналған көрсетілімге шығуы болды.

Телеарна өзінің негізгі аудиториясы ретінде Әзірбайжан, Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Түркіменстан және Тәжікстан территорияларын белгіледі және түркі тілінің аталмыш елдердегі диалектілерінде жаңалықтар жүргізе бастады. ТРТ Аваз арнасы Түрксат спутнигі арқылы түркі кеңістігіндегі барлық көрермендерге қолжетімді. Арнаның жалпы көрсетілім мазмұнына білім, мәдениет, өнер, ғылым, балалар мен отбасы бағдарламалары, тарих және география, тіл тақырыптары енгізілген [215].

Дегенмен, бастапқы кезең де Түркия, КСРО-ның таралуына дайындықсыз тап болғаны байқалады. Түркияның пост-кеңестік Республикаларға қатысты стратегиялық саясатының болғаны белгісіз. Сонымен қатар, Түркия бұл географияны және бұл аумақтағы халықты нақты танып біле алмаған. Түркия нақты шынайы жағдайды есептеу арқылы емес көбірек сезім арқылы әрекет еткенін байқауға болады. Түркі елдерінің жағдайлары да түркі бірлігі үшін дайын емес болғандығы да анық айқындалады. Түркия мен Түркі мемлекеттер арасындағы алғашқы ынтымақтастық нақты стратегияға негізделмегендіктен, уақыт өте келе күтілген нәтиже орындалмағаны байқалады.

Түркия мен Түркі тілдес халықтар арасындағы ынтымақтастықты рационалды түрде және нақты жоспарларға сүйене отырып қалыптастыру, әлемдік деңгейде, оның ішінде Евразия аумағында ықпалды және авторитарлы күш орталығы ретінде орнығу үшін маңызды фактор [216]. Мемлекет мүддесіне сай оң имидж қалыптастыруға бағытталған қызмет ретінде сипатталатын қоғамдық дипломатия бүгінгі күні технологиялық жаңашылдықтардың ықпалымен цифрлық коммуникация құралдары кеңінен қолданылатын маңызды салаға айналды. Жұмсақ күш тұжырымдамасын тиімді жүзеге асыру коммуникациялық арналарды ұтымды пайдаланумен тікелей байланысты.

Қоғамдық дипломатия аясында жаңа медиа құралдарының дәстүрлі байланыс тәсілдерін біртіндеп алмастыруы мемлекеттерге өз мақсаттарын неғұрлым жедел, икемді және тиімді іске асыруға мүмкіндік берді. Қазіргі таңда аталмыш үдерістің маңызын түсінген мемлекеттер халықаралық медиа кеңістікте ықпалды бедел қалыптастыру, танымалдық деңгейін арттыру және өзге елдер азаматтарының симпатиясына ие болу мақсатында цифрлық медиа ресурстарын стратегиялық тұрғыдан белсенді пайдалануда. Қоғамдық дипломатияның Түркияның жұмсақ күш ретінде жүзеге асырылған маңызды үлгілерінің бірі ТМҰ болып табылады.

Түркі мемлекеттері арасындағы тарихи негізі терең бірлік пен ынтымақтастық идеясының жұмсақ күш құралдары арқылы қоғамдық дипломатия қызметінде көрініс табуы нәтижесінде, ауқымды әрі нақты жүйенің арқасында аталған құрылымның институционалдық негізі қаланды. Бұл мәдени, тілдік және тарихи ортақтықты стратегиялық ресурс ретінде тиімді пайдаланудың нәтижесі. ТМҰ мақсаттары мен стратегиялық міндеттерін жүзеге асыру барысында мүше мемлекеттердің мүдделері мен басымдықтарына сәйкес коммуникация және медиа салаларында бірқатар кешенді іс-шаралар атқаруда.

Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар және Ақпарат және медиабағыттарындағы ынтымақтастық бастамалары осы үдерістің айқын көрінісі. Ұйым аясындағы коммуникациялық саладағы серіктестік құрылымдарының дамуы қоғамдық дипломатия қызметінің мазмұнын кеңейтіп, оның жүйелік мүмкіндіктерін әртараптандыруға ықпал етуде. Бұл мүше мемлекеттердің ортақ тарихи мұрасы, мәдени кеңістігі және тілдік тұтастығы негізінде жұмсақ күш элементтерін жүйелі түрде іске асыруды жеңілдетеді.

Нәтижесінде, интеграциялық үдерістердің институционалдық және символдық өлшемдері нығайып, ортақ ақпараттық-мәдени кеңістікті қалыптастыруға алғышарттар жасалады [217]. Жаһандану үдерісі қоғамдық дипломатияның ауқымы мен ықпал ету әлеуетін кеңейтіп, халықаралық қатынастар жүйесіндегі маңызын арттырды. Цифрлық коммуникациялық технологиялардың, интернеттің, әлеуметтік желілер мен өзге де онлайн-платформалардың қарқынды дамуы мемлекеттердің шекаратысы аудиториялармен тікелей әрі жедел өзара байланыс жасауына мүмкіндік беретін пәрменді құралдарға айналды.

Аталған цифрлық құрылымдар арқылы халықаралық коммуникация кеңістігінде тек мемлекеттер ғана емес, сонымен қатар үкіметтік емес ұйымдар, БАҚ, қауымдастықтар және өзге де мемлекеттік емес салалар жаһандық диалогқа белсенді түрде қатысу мүмкіндігіне ие болды. Бұл жағдай қоғамдық дипломатияның көп қырлы, көп деңгейлі сипат алуына және тереңдеуіне ықпал етті [218]. Технологиялардың қарқынды дамуы дәуірінде мемлекеттер халықаралық деңгейдегі беделін арттыру және жағымды бейне қалыптастыру мақсатында өздерінің ұлттық мазмұнына негізделген стратегиялық сценарийлерді әзірлеуге басымдық беруде. Мұндай коммуникациялық стратегиялар елдің тарихи тәжірибесін, мәдени құндылықтарын және саяси ұстанымдарын жүйелі түрде таныстыру арқылы халықаралық аудитория санасында сенімді бейне қалыптастыруға бағытталады.

Осы тұрғыдан алғанда, Түркияның қоғамдық дипломатия саласындағы маңызды стратегиялық бағыттарының бірі ТМҰ аясында жүзеге асырып отырған және болашақта іске асыратын қоғамдық дипломатия қызметтері. Аталған ұйым шеңберіндегі бастамалар Түркияның түркі мемлекеттерімен тарихи-мәдени жақындығын нығайтып қана қоймай, өңірлік және халықаралық деңгейде жұмсақ күш құралдарын тиімді пайдалануға мүмкіндік береді [219]. ТМҰ, Түркияның қоғамдық дипломатия мен тәжірибелерінің қорытындысы ретінде саяси, экономикалық, энергетика, ғылым, мәдениет және коммуникация салаларында жүзеге асырылған қадамдардың маңызды нәтижесі.

Түркия өзінің геосаяси орналасуының стратегиялық артықшылықтарына сүйене отырып, өңірлік және халықаралық деңгейде ерекше миссияны жүзеге асырып келеді. Осы тұрғыдан алғанда, ТМҰ-ның саяси ықпалдастықтың маңызды құрылымына айналуы, Түркияның қоғамдық дипломатия саласындағы саясаттары мен жоспарларының осы

бағытта жүйелі әрі мақсатты түрде шоғырлануына негіз болды [220]. Көптеген мемлекеттер қоғамдық дипломатия құрылымдары арқылы белгілі бір одаққа қосылуға, мүше болуға және сол бірлестіктің құрамдас бөлігіне айналуға ұмтылады.

Түркия секілді терең тарихи мемлекеттік дәстүрге ие елдер тек бірлестіктерге мүше болумен шектелмей, керісінше жаңа интеграциялық бірлік қалыптастыру мақсатында қоғамдық дипломатия құралдарын тиімді пайдалана алады. Тарихпен қалыптасқан Түркі мемлекеттері арасындағы бірлік пен ынтымақтастықтың жұмсақ күш негізіндегі қоғамдық дипломатияға бейімделуі, Түркия мен түркі мемлекеттерінің мүддесіне сәйкес түркі бірлігінің құрылуын қамтамасыз етеді. Бұл жағдай қоғамдық дипломатияда әскери немесе қатал күш арқылы жүзеге асыру қиын болатын бірліктердің көбінесе жұмсақ күш арқылы қамтамасыз етілуі мүмкін екенінің айқын дәлелі. 1992 жылдан бері жалғасып келе жатқан Түркі әлемі саммиттері мемлекеттер арасындағы қатынастардың дамуына ықпал етті.

Соның нәтижесінде 2009 жылы Нахчиван келісіміне қол қойылып, халықаралық ұйымдық құрылым қалыптастырылды. Аталған ұйымның құрылтайшы мүшелері ретінде Әзірбайжан, Қазақстан, Қырғызстан және Түркия мемлекеттері болды [221]. Бұл үдерістің нәтижесінде ұзақ уақыт бойы көмескіленіп келген Түркі әлемі идеясы айқын сипат алып, аталған тұжырым нақты саяси және стратегиялық шындыққа айналды. Осылайша, Түркі бірлігі идеясы іс жүзінде жүзеге аса бастады [222]. ТМҰ-ға мүше мемлекеттердің ұлттық саяси құрылымдарынан жоғары тұратын маңызды халықаралық бірлестік болып саналды. Түркі бірлігі қағидатына негізделген бұл ұйым Түркия республикасының ішкі және сыртқы саяси тұжырымдамасының маңызды көрінісі ретінде бағаланады.

ТМҰ аясында Түркі бірлігін құрылымдық тұрғыдан нығайту үдерісінде мүше мемлекеттердің ортақ коммуникациялық және жазба тілін қалыптастыруы, бірыңғай терминологиялық жүйе әзірлеуі және ортақ әліпбиге көшу мәселесі стратегиялық маңызы басым бағыттардың бірі. Аталған қадамдар тілдік үйлесімділікті арттырып қана қоймай, ақпараттық алмасуды жеңілдетуге, мәдени және ғылыми ықпалдастықты тереңдетуге, сондай-ақ интеграциялық үдерістерін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді [223].

ТМҰ-ға мүше мемлекеттердің ортақ тарихи тамырының болуы және ұқсас мәдени сипаттарды бөлісуі өзара коммуникацияны нығайтатын маңызды фактор. Түркі ой жүйесінің көрнекті өкілдерінің бірі Гаспыралы ұсынған «тілде, пікірде, істе бірлік» тұжырымдамасы түркі халықтарының түркі бірлігін қалыптастырудың негізі ретінде бағаланады. Бұл тұжырым аясында тілдік бірлік интеграциялық үдерістің бастапқы әрі шешуші тетігі ретінде қабылданады. 1991 жылы өткен Халықаралық Заманауи Түркі Әліпбилері симпозиумында латын әрібі негізінде мүше елдер арасында ортақ әліпби қалыптастыру мәселесі күн тәртібіне шығарылды. 1993 жылға қарай 34 әріптен тұратын «Ортақ түркі әліпбиі» жобасы бойынша келісімге қол қойылды. Кейінен, ортақ әліпби негізінде жазылған алғашқы еңбектер жарық

көре бастады. Түркі бірлігі аясында жүзеге асырылған бұл ортақ әліпби бастамасы ұйымға мүше мемлекеттер арасындағы ортақ тарих пен мәдени тұтастықты ортақ тіл бірлігі арқылы толықтыра түсетін маңызды кадам. Мұнда ТМҰ-ға мүше мемлекеттердің сыртқы саяси ұстанымдарынан гөрі, мәдени мазмұны басым және ортақ түркілік бірегейлікке негізделген тарихи нарративті қалыптастыратын қоғамдық дипломатияны стратегиялық түрде жүргізуге басты назараударылуы тиіс. ТМҰ-ның жүзеге асырып отырған қоғамдық дипломатия әрекеттері, Түркі дүниесінің халықаралық қоғамдық пікір кеңістігінде айқын әрі ықпалды субъект ретінде танылуына мүмкіндік беруде. ТМҰ-ның жүзеге асырып отырған ынтымақтастықтары мүше мемлекеттердің және ұйымның саяси, әлеуметтік және экономикалық тұрғыдағы дамуы мен трансформациясы үшін маңызды рөл атқарады. Бұл ынтымақтастықтар арқылы мүше мемлекеттер әлемдік дамудан қалыспай, кейбір салаларда тіпті мүшесі емес мемлекеттердің алдында тұру мүмкіндігіне ие болады.

Себебі, осы серіктестіктер мүше мемлекеттердің әлеуетін жаңа жетістіктермен толықтыруға, сондай-ақ өңірлік және жаһандық деңгейде Түркі мемлекеттерінің әртүрлі салаларда жетекші рөл атқаруына мүмкіндік береді. ТМҰ мүшелерімен орнатқан байланыстарының ішінде, коммуникация саласындағы серіктестіктер ерекше маңызды рөл атқарады, себебі бұл үдеріс қоғамдық дипломатия тұрғысынан маңызды. Мүше мемлекеттер ұйым аясында әртүрлі коммуникациялық іс-шараларды тиімді әрі сапалы жүргізу үшін бір-бірінің тәжірибесі мен мүмкіндіктерінен бөлісіп отырады.

Сондықтан, жүзеге асырылған ынтымақтастықтар ішінде «Ақпараттық және байланыс технологиялары» саласындағы ынтымақтастық пен «Ақпарат және медиа» саласындағы ынтымақтастық коммуникациялық тәжірибиелертұрғысынан басқа серіктестіктерден ерекшеленеді.

ТМҰ тұрғысынан жаһандық деңгейдегі цифрлық трансформацияның бір бөлігі болу мақсатында; мүше мемлекеттердің ортақ мүдделері ескеріліп, әртүрлі технологиялық құрал-жабдықтар инфрақұрылымының құрылуы, олардың мүмкіндіктерін дамыту және белсенді қолданылуы цифрлық коммуникацияның жүйелі қызмет істеу тұрғысынан маңызы зор. ТМҰ цифрлық технологиялық инновацияны қамтамасыз ету мақсатында АКТ саласында ынтымақтастық орнатты.

Бұл ынтымақтастық аясында киберқауіпсіздік, электрондық үкімет, АКТ инфрақұрылымы, жаһандық және өңірлік мәселелерді шешу, ақпарат алмасу, сондай-ақ цифрлық технологияларда мемлекеттік және жеке секторлардың интеграциясы негізделген. Сонымен қатар, түркі кеңістігінде технологиялық бәсекелестікті арттыру және инновациялық орталықтар құру мақсаты да белгіленген. АКТ саласындағы ынтымақтастықтың арқасында түркі мемлекеттер ортақ мақсаттарға қол жеткізуге бағытталған әрекеттерді жүзеге асыра алады. «Цифрлық Жібек жолы» және «Жаһандық мемлекеттік қызметтер шлюзі» бастамалары бірыңғай цифрлық экожүйе қалыптастыруға бағытталады.

Сонымен қатар, ғарыштық технологияларды дамыту, спутниктік деректер алмасу, мобильді құрылғыларды тіркеу жүйелерін енгізу ынтымақтастықтың стратегиялық құрылымын көрсетеді. ТМҰ мүше мемлекеттер арасында белсенді диалог орнатып, оң нәтижеге бағытталған тәжірбиелік бастамаларды жүзеге асыруға жол ашады. «Цифрлық Жібек жолы», «Электрондық үкімет және цифрландыру», «Бірлескен кубтық спутникті (CubeSat) әзірлеу», «Түркі метаверсі және венчурлік қоры», «Түркі ғарышындағы стартаптар алқабы», «Салааралық сапарлар мен білім беру бағдарламалары» және «Ғарыш саласындағы ынтымақтастық» жобалары ТМҰ-ның АКТ бағытындағы стратегиялық дамуды іске асыруға арналған маңызды бастамалар [224].

Түркі мемлекеттердің АКТ саласындағы инфрақұрылымы мен тәжірибесін өзара бөлісуі, әр ел үшін, әрі ТМҰ-ның мүддесі тұрғысынан пайдалы болмақ. Ұйымға мүше елдердің АКТ бағытындағы ынтымақтастығы мүшелердің цифрлық медиа дәуіріне сай бәсекелес болуына, өз өңірінде көшбасшылық позицияға ие болуына негіз бола алады. Ынтымақтастық аясында жүзеге асырылып жатқан аталмыш жобалар ТМҰ-ның цифрлық кезеңде түркі кеңістігінің қауіпсіздігі мен тұрақтылығын қамтамасыз ету тұрғысынан стратегиялық маңызы аса зор. Түркі Республикалары арасындағы ынтымақтастық нәтижесінде түркі ақпараттық кеңістігін құру мақсатында медиа және ақпарат саласында түрлі әріптестік құрылымдар қалыптастуда. ТМҰ-ның мүше мемлекеттер арасында халықаралық жаңалықтар арнасын құру жөніндегі бастамасы медиа кеңістігінде жүзеге асырылатын маңызды стратегиялық қадамдардың бірден бірі.

Осылайша, ақпаратты жинау және тарату қызметінде ұйымға мүше мемлекеттердің ортақ ұстаным негізінде әрекет етуі қамтамасыз етіліп, бірегей ақпараттық саясатты қалыптастыруға жол ашады. ТМҰ үшін ақпарат және медиа саласындағы ынтымақтастық стратегиялық негізге ие бағыт болғандықтан, аталған іс-бірлік аясында түрлі серіктестік құрылымдар дамытылып, мүше мемлекеттердің ақпарат саласына жауапты жоғары лауазымды өкілдерінің басқосулары жүйелі түрде ұйымдастырылып келеді. Сонымен қатар медиа саласы бойынша жұмыс топтары мен комитеттер құрылып, медиа мамандарының қатысуымен семинарлар мен кәсіби даярлық бағдарламалары жыл сайын өткізіліп отыруы дәстүрге айналған.

Бұл шаралар мемлекеттер арасында ақпараттық кеңістікті үйлестіруге, кәсіби деңгейді жетілдіруге және ортақ медиа кеңістікті дамытуға бағытталған. ТМҰ-ның медиа саласындағы бастамалары түркі елдерінің ортақ медиа платформасын қалыптастыруға бағытталған стратегиялық мақсатының негізін көрсетеді. Мүше мемлекеттердің ұлттық БАҚ-дағы жинақтаған тәжірибесі мен кәсіби әлеуетін біріктіру арқылы трансұлттық сипаттағы ортақ медиа құрылымды іске асыру идеясы, бірегейлік тұрғысынан айрықша маңызға ие. Мұндай қадам түркі ақпараттық кеңістігін қалыптастыруға және халықаралық аренада ортақ ұстаным, ортақ ой мен көзқарасты білдіруге мүмкіндік береді.

Аталған стратегиялық медиа серіктестік аясында «Халықаралық Түркі жаңалықтар арнасы» жобасын іске асыру түркі тілдес елдердің ортақ мүдделерін жаһандық аудиторияға кедергісіз жеткізуге мүмкіндік береді. Бұл жоба түркі кеңістігін таныту және тарату үдерісін тиімді жүзеге асыруға, ұйым мен оған мүше мемлекеттерге қатысты жасалатын дезинформацияның алдын алуға, шынайы ақпарат пен ресми деректерді уақтылы ұсынуға жағдай жасайды. Бұл бастама ұйымның халықаралық деңгейдегі беделі мен танымалдылығын арттырып, жаһандық ақпараттық кеңістіктегі ықпалдылық деңгейін күшейту тұрғысынан стратегиялық маңызы бар. Ақпарат өндіру мен тарату үдерістері жедел әрі қолжетімді сипат алған қазіргі таңда жаһандану үдерістерінен қалыспау, цифрлық кеңістікте түркі бірлігін орнату арқылы әлемге түркі мемлекеттерінің ықпалдылығы мен күшін көрсету стратегиялық маңызға ие. Осы тұрғыдан алғанда, «Халықаралық Түркі жаңалықтар арнасын» жылдам құру ТМҰ үшін коммуникация саласында жүзеге асырылуы тиіс ең өзекті әрі маңызды бастамалардың бірі деуге толық негіз бар. ТРТ АВАЗ телеарнасының Исмайыл Гаспыралы негізін қалаған Тәржіман газетінен шамамен бір ғасыр кейін құрылуына қарамастан, оның іргетасында ұқсас идеялық ұстанымдардың жатқанын аңғаруға болады.

ТРТ АВАЗ арнасының сыртқы байланыстар және корпоративтік коммуникациялар жөніндегі басшысы Гөкчен Оған арнаның қайта құрылымдау үдерісіне қызмет атқарған кезеңдері «тілде, пікірде, істе бірлік» ұраны ТРТ АВАЗ-дың миссиясына айналғанын атап көрсетеді. Оғанның айтуынша, «біз қазіргі таңда Исмайыл Гаспыралының Тәржіман газеті арқылы жүзеге асыруға ұмтылған пікірін жалғастыруға қызмет етіп келеміз». Бұл мақсаттың өздері үшін жоғары деңгейдегі стратегиялық мақсат екенін, Гаспыралының тұлғасы түркі бірлігінің тұтастығының идеал бейнесі ретінде қабылданатынын ерекше атап өтеді [225]. ТРТ АВАЗ арнасының басқа контенттерден мәдени-тарихи бағыттағы контенттерің көп болуы түркі халықтарының ортақ жадысы мен рухани мұрасын насихаттауға бағытталғаны айқын байқалады. Түркішілдікті насихаттайтын деректі фильмдер мен бағдарламаларды ретінде «Тамырдың ізімен» (Köklerin İzinde) деректі фильмінде түркі қауымдастықтарының тарихында маңызды орын алған ақындар, өнер иелері мен ойшыл тұлғалардың өмірі мен шығармашылығы кеңінен баяндалады.

Ал, «Мәдениет өнер Аваз» (Kültür Sanat Avaz) бағдарламасында түркі дүниесінен шыққан кітаптар, әдебиет өкілдері, музыканттар, жазушылар, суретшілер және өзге де мәдениет қайраткерлері туралы мазмұнды сұхбаттар мен талдаулар ұсынылады. «Көшпелі ләззаттар» (Göçen Lezzetler) деректі фильмінде түрлі соғыстармен қуғын-сүргін салдарынан Анадолы жеріне қоныс аударған халықтардың тарихи тағдыры мен ұлттық тағам мәдениеті таныстырылады. «Ескі топырақ» (Eski Topraklar) жобасы Орта Азия мен Кавказ географиясынан Түркияға қоныстанған адамдардың өмір жолын арқау етеді. Сонымен қатар, Сүргінің үнсіз куәгерлері «Ахыска түріктері» (Sürgünün Sessiz Tanıkları Ahıska Türkleri) деректі фильмінде 1944 жылы Ахыскадан жер аударылған түріктердің тағдыры баяндалса, «Жылдар

өтсе де» (Yıllar Geçse de) жобасында жасы жүзге жуықтаған қариялардың дара жолы арқылы түркі жұртының тарихы көрерменге сыр шертеді. Ал, «Мирас» (Miras) және «Ұрпақтан ұрпаққа» (Kuşaktan Kuşağa) деректі фильмдерінде түркі халықтарына ортақ мәдени құндылықтар, дәстүрлер мен рухани сабақтастық баяндалады.

Аталған жобалар түркі дүниесінің тарихи жадын жаңғыртып, мәдени бірегейлікті нығайтуға қызмет етеді. ТРТ АВАЗ арнасында көрсетілетін мазмұндардың қатарында тарихи-танымдық және деректі жобалар ерекше орынға ие. «Ильбер Ортайлы мен Көне қалалар» (İlber Ortaylı ile Kadim Şehirler) бағдарламасы Орта Азия кеңістігіндегі маңызды қалалардың тарихын, діни-рухани ерекшеліктерін, ғылыми мұрасын және мәдени болмысын таныстыратын тарихи-саяхат форматын ұстанған жоба. Танымал тарихшы Ильбер Ортайлы аталған бағдарлама аясында барған қалалардың символдық нысандарын, базарлары мен мұражайларын аралап, олардың тарихи дамуы, мәдени дәстүрлері, ұлттық тағамдары мен тұрмыс-салт ерекшеліктері туралы мазмұнды мәлімет береді. «Қылыш» (Kılıç) деректі фильмінде Түркияның Тәуелсіздік соғысы кезеңінде Бұхара Халық Республикасының Мұстафа Кемал Ататүрікке сыйға тартқан үш қылышының тарихы баяндалады. Бұл туынды түркі халықтары арасындағы тарихи ынтымақтастық пен рухани байланысты айқындайтын маңызды оқиғаны экран арқылы жеткізгенімен ерекшеленеді. Ал, «Ахалтеке» (Ahal Teke) деректі фильм жобасында Түркіменстанмен тығыз байланысты ахалтеке жылқысы және елдегі ат мейрамы туралы айтылады. «Дүнгендер» (Dunganlar) бағдарламасында Қырғызстан аумағында өмір сүретін мұсылман этникалық топ дүнген халқының тарихы, мәдениеті мен тұрмыс-тіршілігі таныстырылады.

Арна түркі әлемінің ортақ тарихи жадысын, сан алуан мазмұндар арқылы мәдени және рухани сабақтастығын көрсетуге бағытталған ақпараттық-мәдени миссиясын жүзеге асырады. ТРТ АВАЗ арнасының түркі кеңістігі үшін ерекше жобаларының қатарында «Еуразия шолуы» (Avrasya Seyir Defteri) және «Мирас географиясы» (Miras Coğrafyalar) деректі фильмдері айрықша орын алады. «Еуразия шолуы» (Avrasya Seyir Defteri) деректі фильмі, Еуразия кеңістігіндегі теміржол желілерінің қалыптасу тарихын, олардың стратегиялық және экономикалық маңызын, сондай-ақ теміржол бағыттары өтетін қалалардың тарихи рөлін жан-жақты баяндайды. Сонымен қатар аталған өңірлерде өмір сүретін түркі халықтарының өткені мен мәдени мұрасы көрерменге таныстырылады. «Мирас географиясы» (Miras Coğrafyalar) деректі фильмі түркі халықтары «ата жұрт» деп қабылдайтын елді мекендердің табиғатын, жергілікті тұрғындардың мәдениеті мен өмір салтын экран арқылы көпшілікке ұсынады. Бұл жоба тарихи-мәдени кеңістікті табиғи орта және этномәдени ерекшеліктермен сабақтастыра отырып көрсетеді. Осылайша, аталған бағдарламалар түркі әлемінің ортақ геомәдени тұтастығын және рухани мұрасын дәріптеуге бағытталған ақпараттық-танымдық мазмұнды қалыптастырып отыр. ТРТ АВАЗ арнасының түркі бірлігі мазмұндарында Түркия мен түркі

республикаларының арасындағы ортақ тарихи-мәдени бірлікке басымдық беретін үндеулер жиі кездеседі.

Тамыр ізімен деректі фильмінің бір шығарылымында, Міржақып Дулатовтың тұлғалық тарихи маңызы Қазақстан мен Түркия ғалымдарының пікірлері арқылы көрсетілсе, екінші жағынан оның өмір жолы актерлердің қатысуымен драматизацияланып, көркем түрде бейнеленеді. Сонымен қатар, фильмде Дулатовтың тек патшалық Ресейге қарсы қазақ халқының ояну қозғалысының символы ғана емес, бүкіл түркі әлемі үшін де маңызды тұлға екенін ерекше атап көрсетеді. Деректі фильмде, ортақ түркілік бірлікке басымдық беретін мұндай ұлттық сипаттағы дискурстар жиі көрініс табады.

Нәтижесінде, Түркия мен түркі географиялық кеңістік арасындағы рухани және мәдени байланыстарды нығайту көзделетіні нақты аңғарылады. ТРТ АВАЗ «Жаңалықтар» санатындағы контентінде бір күн ішінде эфирге шығатын хабарлардың басым бөлігі негізінен, Түркия мен Түркі Республикаларының басты өзекті мәселелерінен жинақталуы, түркі ақпараттық кеңістігінің әлемдік деңгейде өзіндік орынын қалыптастыруға деген ұмтылыс қарқынды түрде жүріп жатқанын айқын дәлелі [226].

Түркі әлемі интеграция үдерісінің қол жеткізілген қазіргі нәтижелер бойынша ауқымды өзгерістің қажеттілігі әлі де керек екендігі байқалады. Сол себепті, ТМҰ-ның «Түркі әлемі – 2040» қабылданған құжаты бойынша ұсынылған міндеттерді нақты іске асыруы үшін көптеген адами ресурстарға және де қаржылық қолдауға әрі ұйымға мүше мемлекеттердің жүйелі түрде ұзақ мерзімді стратегиялық қолдауы маңызды. Зерттеулерге сүйене отырып, ТМҰ әлі де бірегейлігі қалыптаспағанына қарамастан, экономикалық және саяси салада жүзеге асырылатын ынтымақтастық жобаларында мүше елдердің әлі де сақтықпен қарайтындығы, бұл себепті осы бағыттағы жаңа бастамаларға тартыншақтық көрсету ықтималдығы әлі де басым екендігін айтуға болады. Осы тұрғыдан қарастырғанда, ынтымақтастық саласын дұрыс айқындау қажеттілігі туындайды. Бұл мәселелерді медиа ынтымақтастығы бойынша жоюға болатындығы қазіргі таңдағы ең ұтымды пікір екендігі зерттелген ғылыми деректер бойынша нақтыланып отыр. ТМҰ-ның қазіргі таңдағы ынтымақтастық қызметтерінен тыс, ЕО секілді бірлік бағытын қалыптастыруы үшін, ұйымға мүше түркі тілдес мемлекеттердің саяси ықпалды билік ұйымдары арасындағы бастамаларының әртүрлі әлеуметтік салаларға кеңейтуі қажеттілігі байқалады.

Бұл себепті, Хаастың ынтымақтастық үдерісіндегі, біртұтас көзқарасты қолдайтын мемлекеттердің әлеуметтік элиталары арасында іс бірлігінің жүзеге асырылу қажеттілігін қолдайтын тұжырымдамасын, Түркі бірегейлігін қалыптастыруда нақты қарастыру тиімді болатындығы анық. Бүгінге дейін жасалған түркі бірлігінің интеграциясы бойынша, түркі зиялылары арасында тарихи және мәдени ортақтықтарға байланысты интеллектуалдық көзқарас қалыптасқан деп бағалауға болады. Алайда, бұл көзқарастың физикалық тұрғыда материалдық нәтижелер беретін нақты ынтымақтастыққа айналған жағдайлары өте шектеулі қалып отыр. Мысалы, мәдени ұқсастықтарға және географиялық жақындыққа қарамастан, түркі

ғалымдарының Орта Азия туралы білімдері шектеулі әрі постсоветтік түркі тілдес елдердің ғалымдары, ресей ғалымдарының зерттеулеріне әлі күнге дейін жүгінетіндігі түркі әлемінің интеграциясына кері әсерін тигізіп отыр. Осы кемшіліктерді жою мәселесі ТМҰ-ның түрік академиясының ықпалында болып отыр. Түркі елдерінің экономикалық саладағы көшбасшыларының ынтымақтастық тұрғысынан басқа бағыттар мен салыстырғанда көбірек мүмкіндіктерге ие екендігі байқалады. Екі тарапты сауда іс бірлігінен басқа, 2019 жылы Қауымдастық Түркі Сауда және Өнеркәсіп Палатасының құрылуы, Түркі инвестициялық қоры туралы келісімге қол қойылуы, Зеңгезур дәлізі сияқты халықаралық көлік бағыттарының ашылуы және әртүрлі энергетикалық тасымалдау жобаларының іске асырылуы, ТМҰ мүше елдерінің экономикалық ынтымақтастыққа көбірек басымдық беретінің көрінісін қалыптастырады.

ТМҰ-ның интеграция процесін жеделдету және нығайту үшін, мүше мемлекеттердің әртүрлі қоғамдық ұйымдардың өзара іс бірлігін арттыруға бағытталған жобаларды іске асыру қажеттілігі туындап отырғаны байқалады. Жоғарыда аталған мәселелер бойынша, ТМҰ өзінің қызметтерін және мақсаттарын дұрыс көрсету және насихаттау үшін академиялық орталардан, азаматтық қоғамдағы ықпал етушілерден және БАҚ көбірек назар аудару қажет. Ғылым мен медиа алаңында ынтымақтастық пікірлер мен іс бірлігін нығайту әрекеті, интеграциялық үдерістің күшеюіне елеулі үлес қосатыны анық. Түркі бірлігінің ынтымақтастық үдерісінің геосаяси қауіп-қатерлерден туындайтын мәселелерден қорғалуы және әртүрлі сыртқы күштің әсеріне қарсы қорғанды қамтамасыз етуге байланысты жоғары деңгейде жоспарлы әрі жүйелі түрде әрекет ету маңызды болып табылады.

Түркі тілдес елдеріне геосаяси тұрғыдан қызығушылық танытып отырған держава күштердің өзара таластары, кейбір түркі мемлекеттерде орын алатын этникалық қақтығыстар мен қатар кейбір шекара мәселелері ТМҰ-ның дамуына кедергі болатын маңызды мәселелердің бірі. Аталған мәселенің туындамауы үшін ТМҰ саяси және стратегиялық тұрғыдан бастамаларды жасау керек. Бұл тұрғыдан қақтығыстардың алдын алу үшін ақпараттық ынтымақтастықты қарқынды түрде жүргізіп, бірлескен тарихи және мәдени контенттерді көбейту керек. Бұл контенттердің ықпалды болуына бірден бір құрал ол ортақ - тіл. Ортақ тілдің қалыптасуына бастама болатын ортақ әліпбиден тыс түркі тілдеріне тәржімаланған мәтіндердің қатар жүргізілуі арадағы интеграцияны дамытуға үлкен механизма болмақ. Бүгінге дейін ТМҰ ұйымы, түркілік бірегейлік пікірге негізделген, ортақ құндылықтармен нығайтылған эмоционалдық тұрғыдан ынтымақтастық үдерісін жүргізіп келеді. Бұл эмоционалды ауыртпалық кез келген сәтте сәтсіздік жағдайына ұшырауы қауіпі бар. Бұл да кері әсер (спилбак) тудыру ықтималдығын арттыра алады.

Мұндай жағдай Түркі әлеміне деген сенімсіздіктің қалыптасуына әкелуі мүмкін. Осы тұрғыдан, ТМҰ-ның интеграциялық бағытта жүргізілетін жобалар мен жоспарлардың әсіресе геосаяси қауіп-қатерлерге қарсы күрес барысында түркі халықтарының эмоционалды жағдайларын қатаң түрде

ескеріп оларға нақты әрі пропорционалды жауап берілуі керек. Тәжірбиелік деректерге сүйенсек, экономика мен көлік дәліздеріне басымдық таныту арқылы неофункционализм теориясының тұжырымдамасы бойынша бұл үдерісті зерделейтін болсақ, түркі тілдес мемлекеттер арасы интеграциялық әрекеттесу, ортақ медиа кеңістіктің қалыптасуына әрі ортақ тіл мен әліпби және саяси стратегиялық одаққа дейін үздіксіз даму үдерісін көрсету керек. Неофункционализм тұрғысынан ортақ ақпараттық агенттіктері мен телеарнаның құрылуы мәдени бірегейлікті нығайтатын бірден бір тиімді құрал.

3.3. Түркі әлемінің жаңа ақпараттық кеңістігі: медиа құрылымдар мен коммуникациялық құралдар зерттеу нәтижелері

Түркияның Түркі тілдес елдерге қатысты жүргізіп отырған саяси ұстанымына ұлттық институттар мен қатар халықаралық ұйымдардың да белсенді рөл атқарып, өзара байланыстардың дамуына елеулі үлес қосып отырғаны анық байқалады [227]. Төмендегі кестеде маңызды әрі тұрақты өтетін түркі әлемі коммуникация және медиа шаралар тізімі жинақталды. Кесте де көрсетілген жыл сайын түркі тілдес елдері арасында жүргізілетін ғылыми, мәдени, тарихи бағыттағы жиындар әртүрлі салаларды қамтып отыр. Бұл шаралардың ішінде, ғылыми зерттеу жұмысының практикалық бағытының бір бөлігі ретінде қарастырылатын “Халықаралық түркі дүниесі коммуникация және өнер симпозиумына” тоқталып өтеміз.

Бағыт	Шараның атауы	Ұйымдастырушылар	Кезеңі	Мазмұны
Симпозиум	Халықаралық түркі дүниесі коммуникация және өнер симпозиумы	Түркі елдеріндегі университеттер мен Түркі дүниесі журналистер федерациясы	Жыл сайын	Коммуникация, бейнелеу өнері, түркі әлемінің медиа тілі.
Конгресс	Халықаралық түркі дүниесі стратегиялық зерттеулер конгресі	ТМҰ, ТҮРКСОЙ	Жыл сайын	Қоғамдық дипломатия, медиа стратегиялар және өңірлік қауіпсіздік.
Симпозиум	Халықаралық түркі дүниесі зерттеулері симпозиумы	Көпжақты университеттер консорциумы	Жыл сайын	Мәдениет аралық коммуникация, тіл және медиа зерттеулері.
Жоғары деңгейлі форум	ТМҰ медиа форумы	ТМҰ-ға мүше елдердің Ақпарат министрліктері	Жыл сайын	Цифрлық дипломатия, ортақ хабар тарату және медиа интеграциясы.
Салалық саммит	Түркі ақпарат агенттіктерінің медиа саммиті	ҚазАқпарат, AZERTAC, ӨзА, Анадолы агенттігі	Тұрақты түрде	Ақпараттық ағындарды үйлестіру және агенттік журналистикасы технологиялары.
Тақырыптық форум	Түркі мемлекеттерінің дезинформация мен күрес форумы	Түркия Республикасы Президенті жанындағы Коммуникация басқармасы	Жыл сайын	Киберқауіпсіздік, пост-шындық дәуірі және дезинформация.
Реттеуші кеңес	Түркітілдес елдердің аудиовизуалды медиа реттеушілері платформасы	Радио және теледидар жоғарғы кеңесі және мүше елдердің ұқсас құрылымдары	Жыл сайын	Медиа этикасы, хабар тарату заңнамасы және техникалық стандарттар.
Фестиваль-байқау	Түркі әлемі деректі фильмдер фестивалі	Түркі әлемі журналистер федерациясы	Жыл сайын	Деректі фильмдер арқылы түркі дүниесінің ұлттық құндылықтарын насихаттау
Салалық кездесу	Түркі әлемі колумнистерінің симпозиумы	Түркия Республикасы Президенті жанындағы Коммуникация басқармасы	Мерзімді түрде	Баспасөз, публицистика және аймақтық қоғамдық пікір қалыптастыру.

Форум	Халықаралық Түркітілдес журналистер медиа форумы	Түркітілдес Журналистер қоры (Қазақстан)	Жыл сайын	Ортақ ақпараттық алаң қалыптастыру жолдары
Симпозиум	Түркі дүниесі көркем-публицистикалық журналистер симпозиумы	Түркия Республикасы Президентінің Коммуникациялар басқармасы	Жыл сайын	медиа өкілдері арасындағы өзара ықпалдастықты арттыруды мақсат ететін тұрақты іс-шара
Кинофестиваль	«Қорқыт Ата» түркі әлемі кинофестивалі	ТМҰ	Жыл сайын	Ортақ кино кеңістігін құру
Халықаралық фестиваль	Алматы халықаралық кинофестивалі	Қазақфильм, Астана фильм қоры	Жыл сайын	Түркітілдес елдердің ортақ кино комиссиясын құру, заңнамалық базаны теңестіру мәселелері талқыланады.
Тарихи фестиваль	Ташкент халықаралық кинофестивалі «Жібек жолы інжу-маржаны»	Өзбекстан Республикасы Кинематография агенттігі	Жыл сайын	Түркі киногерлері үшін арнайы сессиялар мен шеберлік сағаттарын өткізеді.
Семинар-тренинг	Түркі әлемі кино таратушыларының семинар-тренинг	ТМҰ	Жыл сайын	ТМҰ мүше елдердің кино заңнамаларын сәйкестендіру және ортақ цифрлық платформалар құру.
Жиын	Түркі әлемі кино қорының отырыстары	ТМҰ	Жыл сайын	Бұл қордың бюджетін бөлу, жобаларды іріктеу және қаржылық ережелерін бекіту мақсатында өткізілетін ресми кездесулер.

Дереккөз: Автор тарапынан құрастырылды.

Қазіргі таңда түркітілдес мемлекеттер арасында медиа, журналистика және кино саласындағы ынтымақтастықты арттыру бағытында ортақ ақпараттық кеңістік құру мақсатында көптеген халықаралық және өңірлік интеграциялық бірлестіктер құрылған. Бұл саладағы негізгі маңызды ұйымдар мен бірлестіктер төменде кестеде көрсетілді.

Журналистика және медиа бірлестіктері	Кино және мәдени-өнер бірлестіктері	Академиялық және жастарға бағытталған ұйымдар
--	--	--

Түркі әлемі журналистері федерациясы(TDGF)	Түркі әлемі кинематографистер одағы	Түркі әлемі жастар қоры
Түркі баспагерлер одағы	Түркі әлемі мәдениет, өнер және кино қоры (TÜRKSAV)	Түркі әлемі парламентарийлер қоры (TDPV)
Түркі әлемі баспасөз кеңесі	Халықаралық түркі мәдениеті ұйымы (TÜRKSOY)	Халықаралық Түркі академиясы
Анадолы баспагерлер қауымдастығы		Дүниежүзілік Түркі медиа Ассоциациясы
Түркі тілдес журналистер қоры (Қазақстан)		Түркі әлемі медиа платформасы

Кесте 3 Дереккөз: Автор тарапынан құрастырылды.

Тізімдегі ұйымдардың ішінде зерттеу жұмысының негізгі практикалық нысаны ретінде түркі деректі фильм фестивалі тандалды. Бұл фестивальдің мақсаты деректі фильмдер мен кино өнері арқылы ортақ Түркі әлемінің кино архивін қалыптастыруға үлес қосу және бұл бағытта бүгінге дейін 10 жыл уақыт ішінде жиналған түркі фильмдерінің мұрағаттық базасы ашылған. Түркі әлемінің кең географиялық аумағында түркі мәдениетін дәріптейтін бұл ерекше деректі фильмдерді Түркияны қоса алғанда, бес түркі тілдес елдердің мемлекет қайраткерлерімен, ғалымдарымен, студенттерімен, режиссерлері және продюсерлерімен бөлісу медиа саласындағы үлкен интеграциялық тәжірибе ретінде анықталды.

Зерттеу жұмысы аясында түркі әлемі медиа интеграциясының ықпалы және ортақ тілдік, ақпараттық кеңістік қалыптастырудың маңызын анықтау мақсатында, Қазақстан, Түркия, Әзірбайжан, Өзбекстан, Қырғызстан елдерінің медиа саласы мамандары мен журналистер және ғалымдар, студенттер арасында Түркі әлемі медиасындағы «тілде, пікірде, істе бірлік» тақырыбында сауалнама жүргізілді. Қазақ тілінде жүргізілген сауалнамаға жалпы саны 28 респондент қатысты. Олардың 78,6%-ын әйелдер, ал 21,4%-ын ерлер құрады.

Сауалнама барысында Түркі әлемі медиасында қолданылатын тілдің түсініктілігіне қатысты сұрақ қойылды. Нәтижесінде респонденттердің 50%-ы бұл пікірмен келісетінін білдірсе, 39,3%-ы бейтарап ұстанымда, ал 7,1%-ы келіспейтінін көрсеткен.

Әртүрлі диалектілердің медиа коммуникацияға әсері туралы сұраққа қатысушылардың 50%-ы диалектілер коммуникацияны қиындатады деп есептейді. Сонымен қатар, 32,1%-ы бейтарап пікір білдірсе, 17,9%-ы бұл тұжырыммен келіспейді.

«Ортақ медиа тілін қалыптастыру мүмкін бе?» деген сұраққа респонденттердің 67,9%-ы оң жауап берген, 25%-ы бейтарап қалып, 7,1%-ы келіспейтінін білдірген. Ал ортақ медиа тілі коммуникация сапасын арттыра ма деген сауалға 75% келіссе, 14,3%-ы бейтарап, 10,7%-ы келіспейтінін көрсеткен.

Субтитрлер мен аударма қосымшаларының жеткіліктілігі туралы пікірлер әртүрлі болды: 46,4% жеткілікті деп санаса, 28,6%-ы бейтарап, 17,9%-ы жеткіліксіз деп есептейді.

Әліпби айырмашылықтарының медиа контентке әсеріне қатысты респонденттердің 50%-ы оның кері әсер ететінін мойындаса, қалған 50%-ы бейтарап көзқарас білдірген. Сонымен қатар, түркі әлемінде ортақ әліпби қалыптастыру қажет деген пікірмен 57,1% келіссе, 39,3%-ы бейтарап ұстанымда.

Медиа саласына ортақ терминология қажеттілігіне респонденттердің басым бөлігі (75%) қолдау білдірген. 21,4%-ы бейтарап пікірде болса, тек 3,6%-ы келіспейтінін айтқан. Сондай-ақ, терминологиялық бірлік кәсіби коммуникацияны жеңілдетеді деген тұжырыммен 67,9% келіссе, 32,1%-ы бейтарап көзқарас танытқан.

Түркі әлемі медиасының ортақ көзқарасқа ие болуы туралы сұраққа 42,9% оң жауап берсе, 28,6%-ы бейтарап, 17,9%-ы келіспейтінін білдірген. Ал ортақ медиа көзқарасын қалыптастыру мүмкіндігіне 64,3% сенім білдірсе, 21,4%-ы бейтарап қалып, 10,7%-ы бұл пікірмен келіспейтінін көрсеткен.

Сауалнама нәтижелері респонденттердің түркі әлеміндегі медиа кеңістіктің дамуына қатысты көзқарастарын айқын көрсетеді. Қатысушылардың басым бөлігі (75%) медиа ортақ бірегейліктің қалыптасуына ықпал етеді деп есептейді, ал 10,7%-ы бейтарап пікір білдіріп, тағы 10,7%-ы бұл пікірмен келіспейді.

Респонденттердің жартысы (50%) ортақ тарих пен мәдениет медиада жеткілікті деңгейде көрініс табады деп санайды. Сонымен қатар, 17,9%-ы бейтарап қалып, дәл осындай үлес бұл пікірмен келіспейтінін білдірген.

Түркі әлемінде ортақ медиа күн тәртібін қалыптастыру мүмкіндігіне қатысты 46,4% оң көзқарас танытса, 39,3% бейтарап ұстанымда, ал 10,7% келіспейді. Ал жалған ақпарат мәселесіне келсек, респонденттердің 67,9%-ы оны маңызды проблема деп есептейді, 17,9%-ы бейтарап, 7,1%-ы келіспейді. Сонымен қатар, дәл осындай үлес (67,9%) жалған ақпараттың түркі әлемі медиа бірлігіне кері әсер ететінін атап өткен.

Медиа ұйымдар арасындағы ынтымақтастық деңгейіне қатысты пікірлер әртүрлі: тек 25% оны жеткілікті деп бағаласа, 39,3% бейтарап, ал 25% жеткіліксіз деп санайды. Дегенмен, қазіргі ынтымақтастықтың тиімді екенін 60,7% респондент қолдайды, 32,1% бейтарап, 3,6% келіспейді.

Қатысушылардың басым бөлігі бірлескен медиа жобаларды арттыру қажеттігін қолдайды (82,1%), ал 10,7% бейтарап, 3,6% қарсы пікір білдірген. Сондай-ақ, 78,6% ортақ жобалар медиа интеграцияны күшейтеді деп есептейді. Медиа мамандары арасында алмасу бағдарламаларының қажеттілігін де 82,1% қолдаған.

Ортақ медиа платформаларды құруды респонденттердің 71,4%-ы қолдайды, ал 25%-ы бейтарап пікірде. Сонымен бірге, 75% қатысушы ынтымақтастыққа кедергі келтіретін факторлардың бар екенін атап өтсе, 78,6% бұл кедергілерді еңсеруге болады деп сенеді.

«Тілде, пікірде, істе бірлік» қағидасының жүзеге асу мүмкіндігіне 82,1% оң баға берген. Медиа саласында басымдықтар бойынша, 64,3% тіл бірлігіне, 60,7% пікір бірлігіне, ал 78,6% іс бірлігіне басымдық беру қажет деп санайды.

Жалпы алғанда, респонденттердің 60,7%-ы түркі әлемі медиасының болашағы оң бағытта дамып келеді деп есептейді, 32,1%-ы бейтарап, ал 7,1%-ы келіспейді.

Сауалнама нәтижелері респонденттердің басым бөлігі түркі әлемі медиасындағы ынтымақтастықты, ортақ медиа платформаларды және тілдік бірлікті қолдайтынын көрсетті. Сонымен қатар, жалған ақпарат, терминологиялық айырмашылықтар және әліпби ерекшеліктері маңызды кедергілердің бірі ретінде аталды. Жалпы алғанда, респонденттер «Тілде, пікірде, істе бірлік» қағидасының жүзеге асырылуына оң көзқарас білдірді.

Түркия, Әзірбайжан, Өзбекстан, Қырғызстан елдерінің медиа саласы мамандары мен журналистер және ғалымдар, студенттер арасында Түркі әлемі медиасындағы «тілде, пікірде, істе бірлік» тақырыбында жүргізілген сауалнама бойынша нәтижелері.

Түрік тілінде жүргізілген сауалнамаға жалпы 56 респондент қатысты. Сауалнама нәтижелері Түркі әлемі медиасындағы тіл, коммуникация және ынтымақтастық мәселелеріне қатысты әртүрлі көзқарастарды көрсетті.

Түркі әлемі медиасында қолданылатын тілдің түсініктілігі туралы сұраққа респонденттердің 41,1%-ы келісетінін білдірсе, 21,4%-ы бейтарап ұстанымда, ал 12,5%-ы келіспейтінін көрсеткен. Әртүрлі диалектілердің медиа коммуникацияға әсеріне қатысты 48,2% олардың коммуникацияны қиындататынын мойындаса, 17,9%-ы бейтарап, 8,9%-ы келіспейтінін білдірген.

«Ортақ медиа тілін қалыптастыру мүмкін бе?» деген сауалға 41,1% оң жауап берсе, 7,1%-ы бейтарап қалып, 5,4%-ы келіспейтінін көрсеткен. Ал ортақ медиа тілі коммуникация сапасын арттырады деген пікірмен 37,5% келіссе, 3,6%-ы бейтарап, 3,6%-ы келіспейтінін білдірген.

Субтитрлер мен аударма қосымшаларының жеткіліктілігіне қатысты пікірлер әркелкі: тек 19,6% оларды жеткілікті деп санайды, 25%-ы бейтарап, ал 35,7%-ы жеткіліксіз деп есептейді. Әліпби айырмашылықтарының медиа контентке әсері туралы 57,1% респондент оның кері ықпал ететінін атап өтсе, 8,9%-ы бейтарап, 7,1%-ы келіспейді. Сонымен қатар, ортақ әліпби қалыптастыру қажеттілігімен 35,7% келіссе, 7,1%-ы бейтарап, 1,8%-ы келіспейтінін білдірген.

Медиа саласына ортақ терминология қажеттілігіне 39,3% қолдау білдірсе, бейтарап жауап тіркелмеген, ал 3,6% келіспейді. Терминологиялық бірлік кәсіби коммуникацияны жеңілдетеді деген пікірмен 44,6% келісіп, 1,8%-ы бейтарап жауап берген.

Түркі әлемі медиасының ортақ көзқарасқа ие болуы туралы сұраққа 26,8% келіссе, 23,2%-ы бейтарап, 19,6%-ы келіспейтінін білдірген. Ал ортақ медиа көзқарасын қалыптастыру мүмкіндігіне 58,9% сенім білдірсе, 8,9%-ы бейтарап, 1,8%-ы келіспейтінін көрсеткен.

Медиа және бірегейлік мәселесіне қатысты 53,6% респондент медиа ортақ бірегейліктің қалыптасуына ықпал етеді деп санайды, 3,6%-ы бейтарап, 1,8%-ы келіспейді. Ал ортақ тарих пен мәдениеттің медиада жеткілікті

деңгейде көрсетілуіне тек 16,1% келіссе, 28,6%-ы бейтарап, 33,9%-ы келіспейтінін білдірген.

Түркі әлемінде ортақ медиа күн тәртібін қалыптастыру мүмкіндігіне 33,9% оң көзқарас танытса, 19,6%-ы бейтарап, 23,2%-ы келіспейді. Жалған ақпарат мәселесіне қатысты 32,1% оны маңызды деп есептесе, 7,1%-ы бейтарап, 3,6%-ы келіспейді. Сонымен қатар, 46,4% жалған ақпараттың медиа бірлікке кері әсер ететінін мойындаған.

Медиа ұйымдар арасындағы ынтымақтастық деңгейін тек 8,9% жеткілікті деп бағаласа, 25%-ы бейтарап, 41,1%-ы жеткіліксіз деп санайды. Қазіргі ынтымақтастықтың тиімділігіне 28,6% оң баға берсе, 25%-ы бейтарап, 23,2%-ы келіспейді.

Бірлескен медиа жобаларды арттыру қажеттілігін 32,1% қолдайды, 3,6%-ы бейтарап, 5,4%-ы қарсы. Ортақ жобалар медиа интеграцияны күшейтеді деген пікірмен 33,9% келісіп, 7,1%-ы бейтарап жауап берген. Медиа мамандары арасында алмасу бағдарламаларының қажеттілігін 39,3% қолдаса, 3,6%-ы бейтарап, 5,4%-ы келіспейді.

Ортақ медиа платформалар құруды 35,7% қолдайды, бейтарап пікір тіркелмеген, ал 7,1%-ы қарсы. Ынтымақтастыққа кедергі келтіретін факторлардың бар екенін 35,7% атап өтсе, 30,4%-ы бейтарап, 3,6%-ы келіспейді. Дегенмен, 41,1% бұл кедергілерді еңсеруге болады деп санайды. «Тілде, пікірде, істе бірлік» қағидасының жүзеге асу мүмкіндігіне 39,3% оң көзқарас білдірсе, 3,6%-ы бейтарап, 5,4%-ы келіспейді. Сонымен қатар, медиа саласында басымдық беру мәселесінде 35,7% тіл бірлігіне, 46,4% пікір бірлігіне, ал 37,5% іс бірлігіне басымдық беру қажет деп есептейді.

Жалпы алғанда, респонденттердің 39,3%-ы Түркі әлемі медиасының болашағы оң бағытта дамып келеді деп санайды, 17,9%-ы бейтарап, ал 3,6%-ы келіспейтінін білдірген.

Сауалнама нәтижелері түркі әлемі медиасындағы интеграция, ортақ тіл және мәдени ынтымақтастық мәселелеріне қатысушылардың оң көзқарасын көрсетті.

Орыс тілінде жүргізілген сауалнамаға жалпы 13 респондент қатысты. Зерттеу нәтижелері Түркі әлемі медиасындағы тілдік, коммуникациялық және институционалдық мәселелерге қатысты қатысушылардың көзқарасын айқындауға мүмкіндік береді.

Түркі әлемі медиасында қолданылатын тілдің түсініктілігі туралы сұраққа респонденттердің 38,5%-ы келісетінін білдірсе, 23,1%-ы бейтарап ұстанымда, ал 7,7%-ы келіспейтінін көрсеткен. Өртүрлі диалектілердің медиа коммуникацияға әсеріне қатысты 30,8% олардың коммуникацияны қиындататынын атап өтсе, 23,1%-ы бейтарап, 15,4%-ы келіспейтінін білдірген.

Ортақ медиа тілін қалыптастыру мүмкіндігіне қатысты пікірлер екіұшты: 30,8% бұл мүмкін деп санаса, дәл сондай үлес (30,8%) бейтарап көзқарас танытқан, ал 7,7% келіспейтінін көрсеткен. Сонымен қатар, 38,5% респондент ортақ медиа тілі коммуникация сапасын арттырады деп есептейді, 23,1%-ы бейтарап, 7,7%-ы келіспейді.

Субтитрлер мен аударма қосымшаларының жеткіліктілігіне қатысты 38,5% оларды жеткілікті деп бағаласа, 15,4%-ы бейтарап, 7,7%-ы жеткіліксіз деп санайды. Әліпби айырмашылықтарының медиа контентке әсеріне қатысты да 38,5% кері әсер етеді деп есептейді, 23,1%-ы бейтарап, 7,7%-ы келіспейді. Сонымен қатар, түркі әлемінде ортақ әліпби қалыптастыру қажет деген пікірді 38,5% қолдаса, 15,4%-ы бейтарап, 7,7%-ы қарсы болған.

Медиа саласына ортақ терминология қажеттілігімен 38,5% келіссе, 23,1%-ы бейтарап, 7,7%-ы келіспейді. Терминологиялық бірлік кәсіби коммуникацияны жеңілдетеді деген пікірмен 46,2% келісіп, 15,4%-ы бейтарап, 7,7%-ы келіспейтінін білдірген.

Түркі әлемі медиасының ортақ көзқарасқа ие болуы туралы сұраққа 30,8% келіссе, 23,1%-ы бейтарап, 15,4%-ы келіспейді. Ал ортақ медиа көзқарасын қалыптастыру мүмкіндігіне 38,5% сенім білдірсе, 15,4%-ы бейтарап, 15,4%-ы келіспейтінін көрсеткен.

Медиа және бірегейлік мәселесіне қатысты 38,5% респондент медиа ортақ бірегейліктің қалыптасуына ықпал етеді деп санайды, 23,1%-ы бейтарап, 7,7%-ы келіспейді. Ортақ тарих пен мәдениеттің медиада жеткілікті деңгейде көрсетілуіне де 38,5% келіссе, 15,4%-ы бейтарап, 15,4%-ы келіспейтінін білдірген.

Түркі әлемінде ортақ медиа күн тәртібін қалыптастыру мүмкіндігіне 30,8% оң көзқарас танытса, 23,1%-ы бейтарап, 7,7%-ы келіспейді. Жалған ақпарат мәселесіне қатысты 46,2% оны маңызды деп есептесе, 15,4%-ы бейтарап, 7,7%-ы келіспейді. Сонымен қатар, 38,5% жалған ақпараттың медиа бірлікке кері әсер ететінін атап өткен.

Медиа ұйымдар арасындағы ынтымақтастықты 38,5% жеткілікті деп бағаласа, 15,4%-ы бейтарап, 15,4%-ы жеткіліксіз деп санайды. Қазіргі ынтымақтастықтың тиімділігіне де 38,5% оң баға берсе, 7,7%-ы бейтарап, 7,7%-ы келіспейді.

Бірлескен медиа жобаларды арттыру қажеттілігін 46,2% қолдаса, 15,4%-ы бейтарап, 7,7%-ы қарсы пікір білдірген. Ортақ жобалар медиа интеграцияны күшейтеді деген пікірмен 38,5% келісіп, 23,1%-ы бейтарап, 7,7%-ы келіспейді. Медиа мамандары арасында алмасу бағдарламаларының қажеттілігін де 46,2% қолдаған.

Ортақ медиа платформалар құруды 30,8% қолдаса, 30,8%-ы бейтарап, 7,7%-ы келіспейді. Сонымен қатар, 38,5% респондент ынтымақтастыққа кедергі келтіретін факторлардың бар екенін атап өтсе, 15,4%-ы бейтарап, 15,4%-ы келіспейді. Дегенмен, 30,8% бұл кедергілерді еңсеруге болады деп санайды.

«Тілде, пікірде, істе бірлік» қағидасының жүзеге асуына 38,5% сенім білдірсе, 15,4%-ы бейтарап, 15,4%-ы келіспейді. Сонымен қатар, медиа саласында басымдық беру мәселесінде 30,8% тіл бірлігіне, 46,2% пікір бірлігіне, ал 38,5% іс бірлігіне басымдық беру қажет деп есептейді.

Жалпы алғанда, респонденттердің 46,2%-ы Түркі әлемі медиасының болашағы оң бағытта дамып келеді деп санайды, 15,4%-ы бейтарап, 7,7%-ы келіспейтінін білдірген.

Сауалнама нәтижелері бойынша респонденттердің көпшілігі түркі әлемі медиасындағы ынтымақтастықты, ортақ медиа платформаларды және тілдік бірлікті қолдайтыны анықталды. Зерттеуге қатысушылардың түркі медиасының болашағына оң көзқараста екенін және интеграциялық процестерді маңызды деп санайтынын көрсетеді. Сонымен қатар, дезинформация, диалект айырмашылықтары және ортақ терминологияның болмауы негізгі мәселелер ретінде аталды.

Зерттеу аясындағы сараптамалық сұхбаттардың нәтижелері

Сұхбаттар негізінде сапалық талдау жасалады. Талдау «Тілде - Пікірде - Істе бірлік -Кедергілер- Ұсынылатын шешімдер» тақырыптар бойынша кодтау жүйесіне сәйкес құрылды. Зерттеу барысында Қазақстан, Түркия және Әзірбайжан, Өзбекстан, Қырғызстан медиа саласында қызмет ететін журналистермен сұхбат жүргізілді. Алынған деректер тақырыптық талдау әдісі арқылы өңделді. Талдау барысында жауаптар бірнеше рет оқылып, мағыналық бірліктерге бөлініп, кодтар анықталды. Кейін бұл кодтар ортақ категориялар мен тақырыптарға біріктірілді.

Зерттеу нәтижесінде төмендегідей негізгі тақырыптар қалыптасты:

1.Тілде бірлік/Ортақ тіл қажеттілігі

Қатысушылардың басым бөлігі түркі әлеміндегі медиада ортақ тілдік кеңістік қалыптастыру қажеттігін атап өтті. TRT журналисті Али Доған түркі халықтарының ортақ түбірден шыққанына қарамастан, әртүрлі әліпби мен тілдік айырмашылықтардың өзара түсіністікке кедергі келтіретінін айтты. Ол төмендегідей мысал келтірді:

«Kazakistan'da “jañalıq”, Türkiye’de “haber” kullanılıyor». (Қазақстанда жаңалық, Түркия да хабер-деп қолданады). Бұл пікір медиа контентте ортақ терминологиялық жүйенің жоқтығын көрсетеді. Әзірбайжандық журналист Бану мен Қазақстандық журналист Нәзия Жоямергенқызы да ортақ түркі тілі енгізілсе, халықтардың бір-бірінің ақпараттық ресурстарын оңай түсіне алатынын айтты.

1.Диалект және әліпби айырмашылықтары

10 қатысушы да диалектілік ерекшеліктер мен әліпби айырмашылықтарын негізгі коммуникациялық кедергілердің бірі ретінде көрсетті. Али Доған кирилл, латын және араб әліпбилерінің қатар қолданылуы ақпараттық кеңістіктің бөлшектенуіне әкелетінін атап өтті. Д.Мендерес және Бану да қазақ тіліндегі кирилл мәтіндерін латын графикасын қолданатын аудиторияның түсінуі қиын екенін айтты.

2.Ортақ медиа тілі мен терминология

Қатысушылар ортақ медиа терминологиясын қалыптастыру қажеттігін ерекше атап өтті.

А.Мурат: «Ortak Türkçe Medya Sözlüğü hazırlanmalı» деп, барлық түркі мемлекеттерінде бірдей қолданылатын медиа сөздігін жасауды ұсынды. Сонымен қатар, ол бұл үдерісті Түркі мемлекеттері ұйымы мен академиялық орталықтар бірлесіп жүзеге асыруы керек екенін айтты.

2. Пікірде бірлік/Ортақ түркілік идентификация

Зерттеу нәтижелері медиа құралдарының ортақ түркілік сана қалыптастырудағы рөлінің маңызды екенін көрсетті.

Д.Мендерес: «Медиа, идентификация қалыптастыруда ең маңызды құрал» деп атап өтті. И.Балташев «Қорқыт ата», «Манас», «Алп Ер Тоңға» сияқты ортақ тарихи-мәдени мұралардың жеткілікті деңгейде насихатталмай отырғанын айтты. Бану да медианың ортақ тарих, мәдениет және құндылықтарды тарату арқылы түркі әлеміндегі ортақ бірегейлікті нығайтатынын атап өтті.

1.Ортақ күн тәртібі

Сұхбат нәтижелері түркі мемлекеттері арасында ортақ ақпараттық күн тәртібі әлсіз екенін көрсетті. Н.Жоямергенқызы әр елдің жаңалықтарды өз ұлттық мүддесіне қарай беретінін айтты. Сонымен қатар, ол Арал теңізі, Ұрмия көлі сияқты экологиялық мәселелерді ортақ медиа тақырыпқа айналдыру қажет екенін атап өтті.

2.Дезинформация мәселесі

Қатысушылар дезинформацияны түркі әлеміне төнетін маңызды қауіптердің бірі ретінде бағалады. Н.Кенжетай сыртқы ақпараттық манипуляциялар, әсіресе Ресей мен Қытай тарапынан жүргізілетін ақпараттық ықпалдарға назар аударды. М.Иброхим да жалған ақпараттың ортақ тарихи сана мен өзара сенімді әлсірететінін айтты.

3.Істе бірлік/Медиа ұйымдар арасындағы ынтымақтастық

Қатысушылар қазіргі ынтымақтастықтардың бар екенін, бірақ олардың жеткіліксіз әрі тұрақсыз екенін айтты. Н.Кенжетай TRT AVAZ жобаларын мысалға келтіріп, Наурыз мерекесіне арналған ортақ телехабарлар ұйымдастырылғанын атап өтті. Бану TRT Avaz пен Әзірбайжан телеарнасының бірлескен деректі фильмдерін тиімді тәжірибе ретінде бағалады.

1.Ортақ медиа жобалар

Қатысушылар ортақ жобалардың әсіресе: тарих, мәдениет, жастар бағдарламалары, әлеуметтік медиа салаларында тиімді болатынын айтты. К.Құдайбергенова цифрлық платформалардың болашақта маңызды рөл атқаратынын атап өтті.

2.Кәсіби алмасу бағдарламалары

Екі қатысушы да журналистер арасында тәжірибе алмасу бағдарламаларының маңызды екенін айтты. Бану мұндай бағдарламалардың жас журналистердің кәсіби дамуына ықпал ететінін атап өтті.

4.Кедергілер

Талдау нәтижесінде негізгі кедергілер ретінде: әліпби айырмашылықтары, ұлттық мүдделер, координацияның әлсіздігі, қаржылық ресурстар тапшылығы, ортақ стратегияның болмауы анықталды.

5.Шешу жолдары

Қатысушылар төмендегідей ұсыныстар жасады:

- Ортақ латын әліпбиіне көшу;
- Ортақ медиа терминологиясын жасау;

- Түркі медиа платформасын құру;
- Журналистер арасында алмасу бағдарламаларын көбейту;
- Ортақ цифрлық платформаларды дамыту;
- Түркі мемлекеттері ұйымы аясында медиа координациясын күшейту

Сапалық талдау нәтижелері түркі әлемі медиасында «тілде, пікірде, істе бірлік» идеясын жүзеге асыру әлеуеті жоғары екенін көрсетті. Алайда бұл үдеріс: институционалдық координацияны, ортақ медиа саясатын, тілдік стандарттауды, цифрлық интеграцияны қажет етеді. Қатысушылардың пікірлері түркі әлемінде ортақ медиа кеңістіктің қалыптасуы ұзақмерзімді әрі стратегиялық үдеріс екенін көрсетті.

3-Бөлім бойынша тұжырым

Жаһандану кезіңінде мемлекеттердің қоғамдық дипломатияны қарқынды қолдану белең алды. Бұл тұрғыдан қарастырғанда, түркі мемлекеттері тарихи және мәдени контекстен тыс бағыттарын түрлендіру барысында институционалдық құрылымдарды кеңейтті. Бұл құрылымдардың негізін қалаушы ТМҰ, ең ықпалды алаңдардың жетіспеушіліктерін толықтыруға қамданды. Осылайша, медиа саласына ерекше назар бөлінгені байқалады. Медиа және ақпараттық бөлім: Ортақ ақпараттық стратегияны үйлестіруші орталық. Түркітілдес ақпарат агенттіктерінің одағы (ТКАО): «ҚазАқпарат», «Anadolu Ajansı», «Azertac» сияқты ірі агенттіктердің басын қосып, ортақ ақпарат алмасу желісін құрды. Сонымен қатар, ТРТ Аваз және халықаралық телеарналар сияқты түркі әлеміне ортақ тілде немесе субтитрлермен хабар тарататын негізгі медиа құралын қалыптастырды. Жаңа ақпараттық кеңістік тек телеарна мен ғана шектелген жоқ, цифрлық экожүйеге де қарқынды трансформацияланды. Сондай-ақ түркі әлемі медиа платформасын қызметке қосты. Бұл платформа жалған ақпаратпен (дезинформация) күресу және ортақ контент базасын құруға арналған жаңа цифрлық құрылымын дамытты. Түркі ақпараттық кеңістігінде әлеуметтік желілердегі саяси стратегиялық жұмсақ күш қолданысы айырықша орынға ие. YouTube, TikTok және Instagram платформаларындағы түркілік мәдени мұраны дәріптеу немесе өнер бағытындағы туындыларды танымал ету мақсатында ортақ хэштегтер мен трендтерді түрік халықтарының өзара бөлісуі, ортақ медиа кеңістігінің қалыптасуына ықпал етті.

Сонымен қатар, түркі мемлекеттері бірлесіп түсірген тарихи сериалдар мен деректі фильмдері, мысалы «Қорқыт ата» фильм фестивалі аясындағы туындылары ортақ контент өндірісінің дамудағы үдерісінің айқын көрінісі. Ғылыми тұрғыдан бұл медиалық интеграциялану үдерісін неофункционалистік талдау ішіндегі функционалдық байланыс арқылы сипаттауға болады. Түркі елдерінің ортақ медиа кеңістігін қалыптастыру жолында телеарналар немесе цифрлық платформаларды құру және дамыту үдерісі, тікелей түрде саяси және мәдени ықпалдасу яғни спилловер әсерін ортаға шығарады. Бұл ынтымақтастықтың ақпараттық саясаттағы айырмашылықтар мен тілдік кедергілер, әліпби өзгешеліктері сияқты

мәселелер интеграцияны баяулатуға үлкен себеп болып отыр. Түркі әлемінің жаңа ақпараттық кеңістігін қалыптастыруда ТМҰ медиа платформасы шешуші рөл атқарады. Сонымен қатар, бұл платформа мүше мемлекеттер арасындағы ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз етеді.

Зерттеу барысында анықталғандай, Түркі академиясы мен медиа ассоциациялардың жұмысы неофункционализм теориясындағы элиталық интеграцияның нақты көрінісі. Демек, ортақ коммуникациялық құралдарды дамыту түркі әлеміндегі интеграцияның жаңа кезеңіне өтуіне мүмкіндік туыдырады. Қорыта айтқанда, түркі әлемінің жаңа ақпараттық кеңістігін қалыптастыру процесі неофункционализм теориясындағы спилловер әсерінде қалыптастырып отыр. Түркі мемлекеттері арасындағы экономикалық және саяси ынтымақтастықтың стратегиялық дамуы тікелей түрде ортақ медиа құрылымдар мен коммуникациялық платформалардың құрылуына сұраныс тудырды.

Осылайша, функционалдық бірігу ақпараттық интеграцияны жеделдетіп, түркітілдес халықтардың ортақ бірегейлігін нығайтатын негізгі құрылымға айналды. Түйіндей келгенде, Халықаралық Түркі академиясы, Түркі медиа ассоциациясы және Түркі әлемі медиа платформасы сияқты құрылымдар жай ғана ақпарат алмасу құралы емес, стратегиялық маңызы бар коммуникациялық институттар болып саналады. Осы құрылымдар аясында жүзеге асырылатын цифрлық жобалар мен ортақ контент өндірісі түркі әлемінің жаһандық деңгейдегі ақпараттық бәсекеге қабілеттілігін арттырады. Сонымен қатар, бұл медиа құрылымдар дезинформациямен күресуде және ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуде шешуші рөл атқарады.

Алайда, интеграциялық процестің тұрақтылығын сақтау үшін тілдік және саяси кедергілерді жою арқылы кері шегініс әсерін азайту қажеттілігі туындайды. Институционалдық негіз ретінде Түркі дүниесі журналистер федерациясы (ТДЖФ) Түркі әлеміндегі «элиталық интеграцияның» маңызды қозғаушы күштерінің бірі. ҰЕҰ ретінде кәсіби журналистер мен медиа қызметкерлері әрі академиктердің басын қоса отырып, ортақ ақпараттық кеңістікпен ынтымақтастық бағыттарын қалыптастырады. Теориялық байланыс ретінде қарастырсақ, федерацияның қызметі неофункционализмдегі спилловер әсерін қалыптастырған. Кәсіби мамандардың өзара білімі мен тәжірибесі мемлекеттер арасындағы саяси интеграцияны нығайтуға негіз болады. Мәдени-коммуникациялық құрал ретінде Түркі әлемі деректі фильмдер фестивалі түркі әлемінің жаңа ақпараттық кеңістігіндегі жұмсақ күш құралы. Бұл фестиваль «10 ел, 10 қала, 1 фестиваль» формуласы арқылы ортақ тарихи жадыны жаңғыртып, визуалды коммуникация арқылы шекарааралық мәдени бірегейлікті қалыптастырады.

Бұл шара деректі кино арқылы түркі халықтарының «Ұлы даланың жеті қыры» сияқты ортақ құндылықтарын насихаттап, ақпараттық мазмұнды байытуға мүмкіндік береді. Академиялық-инновациялық алаң ретінде түркі әлемі коммуникация және өнер симпозиумы интеграциялық процестің теориялық және инновациялық базасын жасаушы платформа ретінде

маңызды орынға ие. Медиа зерттеулер, жасанды интеллект және цифрлық коммуникация саласындағы ғалымдар мен сарапшыларды біріктіріп, түркі әлеміндегі ақпараттық технологиялардың даму бағытын айқындайды. Бұл шараның рөлі технократиялық интеграцияның айқын мысалы. Мұнда қабылданған ғылыми тұжырымдар медиа нарығындағы спилловер процесін ғылыми тұрғыдан негіздеп, практикалық жобаларға мысалы, ортақ медиа платформаларға айналдырады.

Түркі әлемі журналистер федерациясы институционалдық маңызды құрылым ретінде, ал деректі фильмдер фестивалі мен коммуникация және өнер симпозиумы стратегиялық шаралар ретінде түркі әлемінің жаңа ақпараттық кеңістігін қалыптастырып отыр. Бұл ұйымдармен мен шаралардың өзара байланысы функционалдық интеграцияның тек экономикада емес, медиа және рухани салада да тиімді жүзеге асып жатқанын дәлелдейді.

Бұл жүйе ақпараттық кері шегініс ықпалын азайтып, түркітілдес мемлекеттердің коммуникациялық дербестігін қамтамасыз етеді. Жоғарыда аталып өткен медиа серіктестіктің негізгі бастамасы Исмайыл Гаспыралының «тілде, пікірде, істе бірлік» қағидасына сәйкес орындалып отырғаны анық байқалады. Бұл қағиданың дамуы, ақпараттық майдан да, тыс саяси күштердің идеологиясынан түркі тілдес қауымдастықтардың тәуелсіз болуына жеткізетін бірден бір айқын жол екені сөзсіз.

ҚОРЫТЫНДЫ

Бұл диссертациялық жұмыста Түркітілдес мемлекеттердің ынтымақтастық аясында Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Әзірбайжан, және Түркия арасындағы медиа саласы бойынша серіктестік зерделенді. Аймақтық ақпараттық-коммуникациялық интеграциялық үдерістің теориялық және концептуалдық тұжырымдамаларына салыстармалы талдау жасалды.

Жұмыс барысында зерттеу сұрақтарына жауаптар берілді.

1. *Жалпытүркілік ақпараттық-коммуникациялық кеңістік (ЖТАКК) ұғымының тарихи-мәдени генезисі қандай факторлармен анықталады?*

Жалпытүркілік ақпараттық коммуникациялық кеңістік (ЖТАКК) ұғымының тарихи-мәдени генезисі бірнеше өзара байланысты факторлармен анықталады. Бұл факторлар түркі халықтарының ортақ тарихи жадысын, мәдени байланыстарын, тілдік тұтастығын және қазіргі медиа-интеграциялық үдерістерін қамтиды. Бұлардың ішінде, тілдік фактор маңызды рөл атқарады. Орта ғасырларда ортақ әдеби тілдік кеңістіктің дамуы, түркі әдеби дәстүрінің таралуы мәдени коммуникацияны күшейтті. Қазіргі кезеңде де ортақ терминология, аударма үдерістері және цифрлық медиадағы тілдік жақындасу ЖТАКК-тің негізгі тіректерінің бірі болып саналады.

2. *Қазіргі ЖТАКК-ның құрылымдық элементтері (техникалық инфрақұрылым, медиаплатформалар, институционалдық желілер) қандай деңгейде интеграцияланған ?*

Қазіргі Жалпытүркілік ақпараттық коммуникациялық кеңістіктің (ЖТАКК) құрылымдық элементтері ішінара интеграцияланған деңгейде дамып келеді. Техникалық инфрақұрылым саласында ТМҰ-ға мүше мемлекеттер арасы ортақ интернет платформалар, ақылды қала, киберқауіпсіздік жүйелердің дамуы және цифрлық мемлекет сияқты жобалардың көбеюі. Медиаплатформалар деңгейінде ортақ телеарналар, ақпарат агенттіктері, интернет порталдар мен әлеуметтік желідегі жобалар қалыптасуда. Институционалдық желілер бойынша Түркі мемлекеттері ұйымы, ТҮРКСОЙ сияқты ұйымдар медиа және мәдени интеграцияны қолдап отыр. Осыған үкіметтік емес ұйымдардың медиа алаңында ұйымдастырып отырған Түркі әлемі коммуникация және өнер симпозиумы, Түркі әлемі деректі фильм фестивалі сияқты институционалдық құрылымдар мен шаралар интеграцияның нақты дамытушы тетіктері ретінде айқындалды. Дегенмен, интеграция толық деңгейге жеткен жоқ. Оған тілдік айырмашылықтар, ақпараттық саясаттың әртүрлілігі және ортақ медиастратегияның жеткіліксіздігі әсер етеді.

3. *И.Гаспыралының «тілде, пікірде, істе бірлік» қағидаты қазіргі түркі интеграциясы аясында институционалдық және стратегиялық инфоқұрылымында қалай көрініс тауып отыр?*

Түркітілдес елдер арасындағы ынтымақтастықтың ортақ идеялары мен тәжірбиесі, сондай-ақ И.Гаспыралының «тілде, пікірде істе бірлік»

қағидасының рөлі түркітілдес мемлекеттердің медиа ынтымақтастығы аясындағы мәселелерді шешудегі маңызды фактор ретінде айқындалды.

Зерттеу барысында Түркі мемлекеттер ұйымына (ТМҰ) мүше елдердің медиа бастамалары мен ұсыныстары, ТМҰ-ны институционалдық және идеологиялық тұрғыдан нығайтып, аймақтық дезинформация мен күресу жолындағы бірлескен ұстанымдарды бекітуде. «Тілде, пікірде, істе бірлік» қағидаты - түркі мемлекеттер арасындағы диалогты, мақсатты және нақты жобаларды жүзеге асыруда үйлестіруші күш ретінде көрінеді. Бұл үдеріс жалпытүркілік ақпараттық кеңістікті қалыптастыруға бағытталған бастамалар арқылы өз тиімділігін көрсетуде.

4. *Түркітілдес мемлекеттердің медиа мамандары мен сарапшылары (сауалнама нәтижелері бойынша) ортақ медиа-платформалардың тиімділігі мен интеграциялық әлеуетін қалай бағалайды?*

Сауалнама нәтижелері бойынша түркітілдес мемлекеттердің медиа мамандары мен сарапшылары ортақ медиа-платформалардың интеграциялық әлеуетін жоғары бағалайды. Респонденттердің басым бөлігі мұндай платформалар түркі халықтары арасындағы ақпарат алмасуды күшейтіп, мәдени және рухани байланысты нығайтады деп есептейді. Сонымен қатар, ортақ медиажобалар ақпараттық тәуелсіздікті арттырып, түркі әлемінің халықаралық ақпарат кеңістігіндегі ықпалын күшейтеді деген пікірлер басым болды. Әсіресе цифрлық медиа, әлеуметтік желілер және бірлескен тележобалардың тиімділігі жоғары бағаланған. Алайда сарапшылар тілдік ерекшеліктер, ортақ ақпараттық стратегияның әлсіздігі және қаржылық-техникалық мәселелер интеграцияны толық жүзеге асыруға кедергі келтіретінін де атап өтті.

5. *ЖТАКК-ның болашақ генезисіне бағытталған стратегиялық модельдерді қандай?*

Болашаққа бағытталған талқылаулар мен ұсыныстар түркі интеграциясының жаңа кезеңіне өтуге мүмкіндік беретін стратегиялық негіздерді қалыптастырады. Медиа, цифрлық технологиялар, жасанды интеллект, денсаулық, білім және қарулы күштер бағытталудағы мәселелерді жақын уақыт аралығында дамытатын сала болып отыр. Түркітілдес мемлекеттердің медиа ынтымақтастығы тарихы, мәдениеті және тілі жақын халықтар үшін ортақ ақпараттық кеңістікті дамыту тек кәсіби міндет емес, рухани және стратегиялық қажеттілік екенін айғақтайды.

Бұл модельдер бірнеше өзара байланысты бағыттарды қамтиды. Біріншіден, ортақ цифрлық медиа платформаларды дамыту маңызды стратегиялық бағыт болып саналады. Түркі елдеріне ортақ жаңалықтар порталдары, мультимедиялық платформалар және әлеуметтік желілік жобалар ақпарат алмасуды жеделдетіп, ортақ медиакеңістікті қалыптастыруға мүмкіндік береді. Бұл бағыт түркі әлемінің халықаралық ақпараттық ықпалын күшейтуге де әсер етеді.

Екіншіден, бірыңғай ақпараттық саясат пен коммуникациялық стратегия қалыптастыру қажеттілігі артып келеді. Түркі мемлекеттері арасында ақпараттық қауіпсіздік, медиаконтент алмасу және халықаралық ақпараттық күн тәртібін үйлестіру мәселелері ортақ стратегия негізінде жүзеге асуы тиіс. Бұл ЖТАКК-ның тұрақты әрі жүйелі дамуына ықпал етеді.

Үшіншіден, тілдік және терминологиялық интеграция маңызды орын алады. Ортақ әліпби жобалары, ғылыми және медиа терминдерді бірыңғайландыру, аударма жүйелерін жетілдіру түркі халықтарының өзара коммуникациясын жеңілдетеді.

Төртіншіден, институционалдық ынтымақтастықты нығайту қажет. Түркі мемлекеттері ұйымы, ТҮРКСОЙ, Түркі академиясы және үкіметтік емес ұйымдар Түркі Әлемі Журналистер Федерациясы, Түркітілдес журналистер қоры сияқты ұйымдардың аясында бірлескен медиафорумдар, ортақ журналистер одағының құрылуы, ортақ тележобалар мен ғылыми зерттеу бағдарламалары жүзеге асырылып, нақты тиімді нәтижелер алуға мүмкіндік туады.

Бесіншіден, кадрлық және академиялық интеграция маңызды стратегиялық бағыттардың бірі болып табылады. Ортақ білім беру бағдарламалары, журналистика саласындағы академиялық мобильділік және медиа мамандарды даярлау жүйесі түркі медиасының кәсіби сапасын арттыруға мүмкіндік береді.

Сауалнамаға қатысқан респонденттердің басым бөлігі ұсынылған мәселеге оң көзқарас білдіріп, оның маңыздылығын атап өтті. Нәтижелер бойынша қатысушылардың көпшілігі түркі елдері арасындағы ақпараттық байланысты нығайту қажеттігін көрсетті. Респонденттердің басым бөлігі ортақ ақпараттық кеңістік қалыптастыру, мәдени және рухани құндылықтарды бірлесе насихаттау, сондай-ақ жаңалықтар мен медиаконтент алмасуды күшейту маңызды екенін атап өтті. Осыған байланысты, болашақта ұсыныстарды жүзеге асыру барысында респонденттердің пікірлері мен қажеттіліктерін ескеру маңызды. Сонымен қатар, сауалнама нәтижелері зерттеу тақырыбының өзектілігін дәлелдеп, алдағы жұмыстарға негіз бола алады.

Қортындылай келе, зерттеудің ғылыми жаңашылдығы түркі елдерінің медиакеңістігін интеграциялау мәселесін ортақ мәдени-тілдік және тарихи байланыстар аясында кешенді түрде қарастырумен ерекшеленеді. Түркі мемлекеттер арасындағы ақпараттық ықпалдастықтың маңызы айқындалып, ортақ медиакеңістікті дамытудың негізгі бағыттары мен тетіктері сараланды. Зерттеудің тәжірибелік құндылығы оның нәтижелерін ортақ медиажобаларды әзірлеуде, медиа саясатты жетілдіруде, ортақ медиа платформалар мен мәдени коммуникацияларды дамытуда қолдану мүмкіндігімен сиппаталады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Рахметов Қ., Аманжолов Қ. А. Түркі халықтарының тарихы. – Алматы: Білім, 1997. – 288 б.
2. Қайдар Ә., Оразов М. Түркітануға кіріспе: оқу құралы. – Алматы: Арыс, 2004. – 360 б.
3. Бейсенбайұлы Ж. Арғы түріктер ақиқатының ізімен. – Алматы: Қайнар, 2006. – 336 б.
4. Аманжолов А. С. Биобиблиографиялық көрсеткіш / құраст. Н. Ж. Шаймерденова, А. Б. Қоразова. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 54 б.
5. Қыдырәлі Д. Тұтас Түркістан идеясы. – Алматы: Ел-шежіре, 2008. – 301 б.
6. Горошков Н. П., Гилязов И. А., Червонная С. М. Тюркизм и пантюркизм: в оригинальных источниках и в мировой историографии: исходные смыслы и цели, парадоксы интерпретаций, тенденции развития. – Saarbrücken: LAP Lambert Academic Publishing, 2013. – 489 с.
7. Kara A. Turgut Özal ve Türk dünyası. – Istanbul, 2012. – 270 p.
8. Егізбаева М. Қ. Түркі әлемінің этнографиясы: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 342 б.
9. Қабышұлы И. Тұран әлемі: Түркі-моңғол халықтарының тарихы. – Алматы: Санат, 2007. – 320 б.
10. Марғұлан Ә. Ежелгі жыр-аңыздар: ғылыми-зерттеу мақалалар / құраст. Р. Бердібаев. – Алматы: Жазушы, 1985. – 368 б.
11. Әбжанов Х. Қазақстан: ұлттық тарих, идея, методология. – Алматы: Елтаным баспасы, 2014. – 328 б.
12. Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері. II том: Көне түрік бітіктастары мен ескерткіштері (Орхон, Енисей, Талас). – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 252 б.
13. İbrahimov M. Türk devletleri birliği gerçeği ve işbirliği perspektifleri // Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi. – 2022. – S. 195–212.
14. Шәкенұлы Жәди. Түркілік тек және қазақ тұрғақтары: зерттеулер. – Нұр-Сұлтан: Өрнек, 2020. – 428 б.
15. Әбжанов Х. Рухани жаңғыру және ұлттық тарих. – Алматы: ИП Уатханов А. Ф., 2020. – 256 б.
16. Сәбден О. Әлем, түркі өркениеті, Қазақстан және болашақтың концепциясы. – Алматы: Service Press, 2021. – 596 б.
17. Bay E., Alimbekov A., Mete M., Cüçük E., Yokuş E. Türk Dünyası Birliği Algısı // Akademik Bakış. – 2017. – Cilt 11. – Sayı 21. – S. 57–85.
18. Horata O. Türk Dünyasının Kültürel Ufukları: Tarihsel Bağlam İçinde Genel Bir Değerlendirme // Bilig. – 2017. – Sayı 82. – S. 117–131.
19. Can A. S. Türkiye ve Türk Dünyası bütünleşmesi: kurumsal inceleme. – İstanbul Üniversitesi, 2024. – 275 s.
20. Түркі халықтарының рухани мұралары және Маңғыстау жыраулық дәстүрі: халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Ақтау: Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, 2019. – 444 б.

21. Медеубекұлы С. Замансөз: генезис және типология: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 314 б.
22. Медеубекұлы С. Журналистік шеберлік: таным мен талғам: хрестоматия / құраст. А. Елғондинова. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 516 б.
23. Жақып Б. Публицистикалық шығармашылық негіздері: оқулық. – Алматы: Қазақ университеті, 2007. – 486 б.
24. Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті: оқулық. 4-басылым. – Алматы: Санат, 1996. – 314 б.
25. Hekimoğlu V. S. F., Tulekova M., Bekenova F. Kazakistan'da Manevi Canlanma: Türk Halklarının Birliği İdeali // Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi. – 2022. – Cilt 4. – Sayı 7. – S. 413–420.
26. Келімбетов Н. Түркі халықтарының ежелгі әдеби жәдігерліктері: хрестоматия / құраст. Қ. Келімбетов. – Алматы: Паритет, 2019. – 904 б.
27. Çevik S. Kültürel iletişim ve aktarım açısından türkülerin incelenmesi // Türk Müziği. – 2023. – Cilt 3. – Sayı 2. – S. 323–334.
28. Bayraktar D. Dil ve kültür bağlamında mânilerde değerlerimiz üzerine bir inceleme // RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi. – 2022. – Ö11. – S. 145–157.
29. Көне түркі әдебиетінің типологиясы. – Алматы: Evo Press, 2014. – 416 б.
30. Сүйінішалиев Х. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы: Санат, 2006. – 10 б.
31. Mandaloğlu M. Orta Asya İlk Türk Devletlerinde Haberleşme Yöntemleri // Journal of Universal History Studies. – 2024. – Vol. 7. – No. 1. – P. 99–119.
32. Kasımoğlu A., Taşdan M. Türk Dil Coğrafyasında Kültürlerarası Etkileşim ve İletişim Olgusu // Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi. – 2022. – Cilt 24. – Sayı 3. – S. 1399–1430.
33. Şahin S., Şahin I. Türk tarihi açısından Dunhuang bölgesinde ortaya çıkan bulguların önemi ve Türk kâğıt-baskı tekniklerinin araştırılması // Mecmua. – 2020. – Sayı 10. – S. 284–302.
34. Kütük A. İslam/Türk devlet ve toplum geleneğinde renkler ve anlamları // Türkiyat Mecmuası. – 2014. – Cilt 24. – Sayı 2. – S. 133–150.
35. Altun Ö., Kıvrak R. Türk kültürünün bazı unsurları üzerine değerlendirmeler // SDE Akademi Dergisi. – 2023. – Cilt 3. – Sayı 1. – S. 131–150.
36. Bozkurt N. Halı // İslâm Ansiklopedisi. – İstanbul, 1997. – Cilt 15. – S. 251–262.
37. Erden Z. Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinde ulaştırma ve iletişim söz varlığı // RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi. – 2023. – Sayı 36. – S. 262–283.
38. Alsaç F. Dede Korkut hikâyelerinde kültürel bellek bağlamında gelenekler // Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature. – 2018. – Vol. 4. – Issue 1. – P. 17–35.
39. Gökyay O. Ş. Dedem Korkut'un Kitabı. – Ankara: Akçağ Yayınları, 2007.
40. Köprülü F. Edebiyat Araştırmaları. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1986.
41. Тұржан О. Символдың ақпараттық-коммуникациялық және ұйымдастырушылық қызметі // Bulletin of the L. N. Gumilyov Eurasian National University Journalism Series. – 2020. – № 133(4). – Б. 99–107.

42. Aristoteles. Retorik. – İstanbul: Say Yayınları, 2023. – 218 s.
43. Luhmann N. Social Systems. – Stanford: Stanford University Press, 1996. – 276 p.
44. Lasswell H. D. The Structure and Function of Communication in Society // The Communication of Ideas / ed. by L. Bryson. – New York: Harper, 2006. – P. 84–95.
45. Shannon C. E., Weaver W. The Mathematical Theory of Communication. – Urbana: University of Illinois Press, 1963. – 132 p.
46. Katz E., Lazarsfeld P. Personal Influence. – New York: Routledge, 2005. – 434 p.
47. Hall S. Encoding/Decoding // Culture, Media, Language / ed. by S. Hall et al. – London: Routledge, 1980. – P. 128–138.
48. McLuhan M. Understanding Media: The Extensions of Man. – New York: McGraw-Hill, 1964. – 396 p.
49. Innis H. A. The Bias of Communication. – Toronto: University of Toronto Press, 1999. – 226 p.
50. Adorno T. W., Horkheimer M. Aydınlanmanın Diyalektiği. – İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2010. – 390 s.
51. Habermas J. Kamusallığın Yapısal Dönüşümü. – İstanbul: İletişim Yayınları, 2015. – 408 s.
52. Baudrillard J. Simülakrlar ve Simülasyon. – Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2024. – 230 s.
53. Castells M. The Rise of the Network Society. 2nd ed. – Oxford: Wiley-Blackwell, 2010. – 625 p.
54. Meyrowitz J. No Sense of Place: The Impact of Electronic Media on Social Behavior. – New York: Oxford University Press, 1986. – 432 p.
55. Innis H. A. The Strategy of Culture. – Toronto: University of Toronto Press, 2012. – 304 p.
56. Сухов Е. И. Информационное общество как новое общество // Теория и практика общественного развития. – 2011. – № 7. – С. 101–102.
57. Çakır M. Bilgi Toplumu Tartışmaları. – İstanbul: Pales Yayınları, 2018. – 96 s.
58. Исаева М., Исабаева Н., Шимаева С., Ешпанова Д. Цифрлық түркі әлемі және Қазақстанның ақпараттық дискурсы // Адам Әлемі. – 2024. – № 99(1). – Б. 73–81.
59. Aziz A. Dünyada ve Türkiye’de iletişim araştırmaları // Kültür ve İletişim. – 2006. – Cilt 9. – Sayı 1. – S. 9–31.
60. Lang K. İletişim araştırmaları: kökenler ve gelişmesi // Kitle İletişim Kuramları / ред. E. Mutlu. – Ankara: Ütopya, 2005. – S. 27–41.
61. Lowery S. A., De Fleur M. L. Milestones in Mass Communication Research: Media Effects. – London: Longman, 1988. – 418 p.
62. Scannell P. Media and Communication. – London: Sage, 2007. – 69 p.
63. Özçetin B. Kitle İletişim Kuramları: Kavramlar, Okullar, Modeller. – İstanbul: İletişim Yayınları, 2018. – 280 s.
64. Çelenk S. Kırılmalar ve Uzlaşmalar. – Ankara: De Ki, 2008. – 208 s.
65. Törenli N., Kıyan Z. Sosyal medya eksenli iletişim araştırmaları: konular, kuramlar, yöntemler // Moment Journal. – 2020. – S. 173–201.

66. Erdoğan H. Kitle iletişim araçları fonksiyonları ve televizyonun görünmeyen yüzü // Kesit Akademi. – 2020. – Sayı 23. – S. 96–109.
67. Erdoğan İ., Alemdar K. Öteki Kuram. – Ankara: Erk Yayınları, 2005. – 480 s.
68. Uğurlu H. Televizyonun Yarattığı Etkinin Nedeni: Anlık-Etkili Görüntü // Kurgu Dergisi. – 2005. – Sayı 21. – S. 182–187.
69. Gülüm Ş. Küresel Kapitalizmin Yeni Kamusal Alanı Olarak İnternet // International Journal of Cultural Studies. – 2006. – Vol. 2. – P. 246–259.
70. Türkoğlu N. Toplumsal İletişim. – İstanbul: Babil Yayınları, 2004. – 313 s.
71. Strate L. Understanding MEA // Media Res. – 1999. – Vol. 1. – No. 1. – P. 1–8.
72. McLuhan M. Gutenberg Galaksisi: Tipografik İnsanın Oluşumu / çev. G. Ç. Güven. – İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2017. – 360 s.
73. Postman N. The Reformed English Curriculum // High School 1980: The Shape of the Future in American Secondary Education / ed. by A. C. Eurich. – New York: Pitman, 1970. – P. 160–168.
74. Arlo R. Media Ecology // Radical Software. – 1971. – Vol. 1. – No. 3. – P. 19.
75. Cali D. D. Mapping Media Ecology: Introduction to the Field. – New York: Peter Lang, 2017. – 256 p.
76. Lum C. M. K. Perspectives on Culture, Technology, and Communication: The Media Ecology Tradition. – Cresskill: Hampton Press, 2006. – 421 p.
77. Hamut A. Medya ekoloji geleneği ve Türkiye’ye yansımaları // Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi. – 2022. – Cilt 20. – Sayı 39. – S. 47–76.
78. Marcuse H. Tek Boyutlu İnsan / çev. A. Yardımlı. – İstanbul: İdea Yayınları, 2017. – 224 s.
79. Boorstin D. The Image: A Guide to Pseudo-events in America. – New York: Vintage Books, 1997. – 336 p.
80. Postman N. Teknopoli: Yeni Dünya Düzeni / çev. M. E. Yılmaz. – İstanbul: Paradigma Yayınları, 2006. – 23 s.
81. Ong W. Sözlü ve Yazılı Kültür: Sözüñ Teknolojileşmesi / çev. S. P. Banon. – İstanbul: Metis Yayınları, 2020. – 230 s.
82. Science and Sanity: An Introduction to Non-Aristotelian Systems and General Semantics. – Institute of General Semantics, 1995. – 825 p.
83. Havelock E. A. Platon Filozof Şaire Karşı / çev. A. Beyaz. – İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2015. – 324 s.
84. Eisenstein E. The Printing Press as an Agent of Change: Communications and Cultural Transformations. – Cambridge: Cambridge University Press, 1980. – 794 p.
85. Lum C. M. K. Perspectives on Culture, Technology and Communication: The Media Ecology Tradition. – Hampton Press, 2006. – 424 p.
86. Ellul J. Teknoloji Toplumu / çev. M. Ceylan. – İstanbul: Bakış Yayınları, 2003. – 471 s.
87. Boorstin D. The Image: A Guide to Pseudo-events in America. – Vintage Books, 1997. – 336 p.
88. Habermas J. Bölünmüş Batı. – İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020. – 184 s.
89. Neuman W. R. The Future of the Mass Audience. – Cambridge: Cambridge University Press, 1991. – 202 p.

90. Peters J. D. The Marvelous Clouds. – Chicago: University of Chicago Press, 2015. – 416 p.
91. Castells M. Ağ toplumunun yükselişi: Enformasyon çağı, ekonomi, toplum ve kültür. – İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013. – 590 s.
92. Castells M. The Rise of the Network Society. 2nd ed. – Oxford: Wiley-Blackwell, 2010. – 656 p.
93. Сарыарқа газеті, 1917 жыл / құраст. Ғ. Әнес. – Алматы: Арыс, 2017. – 400 б.
94. Қазымбекұлы Д. Түркі алқасы. – Нұр-Сұлтан: Алаш Орда қоғамдық қоры, 2021. – 392 б.
95. Akengin H., Sarybaeva B. Türk Dünyasında ortak kavramsal çerçevenin oluşturulmasına yönelik bir değerlendirme // MUTAD. – 2024. – Cilt XI. – Sayı 1. – S. 294–313.
96. Gökburun İ. Küresel ve bölgesel güçler çağında Türk dünyası nüfusu // Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi. – 2021. – Cilt 21. – Sayı 1. – S. 1–34.
97. Atasoy F. Doğa, kültür ve tarih turizminin birliğe katkısı // Dilde Fikirde İşte Birlik Sempozyumu Bildirileri. – Ankara, 2012.
98. Akarcalı S. Radyo ve televizyonda Türk dış yayınları. – Ankara: İmaj Yayınevi, 2003. – 279 s.
99. Güz N. Türk Devletlerinin Kültürel Birlikteliği ve Medya // Selçuk İletişim. – 2025. – Cilt 18. – Sayı 1. – S. 515–538.
100. T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı. Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 2001–2005. – Ankara, 2000. – S. 5–7.
101. TRT. Türkiye’de günlük televizyon izleme süresi 4,5 saati aştı [Электронды ресыс]. – 2021. – 11 Kasım. – Қолжетімді: [<https://www.trthaber.com/haber/turkiye/turkiyede-gunluk-televizyon-izleme-suresi-45-saati-asti-625192.html>] (<https://www.trthaber.com/haber/turkiye/turkiyede-gunluk-televizyon-izleme-suresi-45-saati-asti-625192.html>)(қаралған күні: 20.12.2025).
102. German L.D. Media and Society in the Twentieth Century: A Historical Introduction. – MA: Blackwell Publishing, 2003. – 284 p.
103. Güz N., Yegen C. News transformation from traditional media to new media // Media with Its News, Approaches and Fractions in the New Media Age. – New York: Peter Lang, 2018. – P. 17–40.
104. Kovaleva A.V., Dzhunushalieva G.D. The information agenda of the Turkic World in the media space of the Central Asian region // Herald of Journalism. – 2022. – Vol. 66, № 4. – P. 27–37. – DOI: <https://doi.org/10.26577/hj.2022.v66.i4.03>
105. Akynbekova A.B., Janibek T., Bakenova R.Sh., Auyesbay K. The century of globalization point of the view “Ideas of a united Turkestan” in media // Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Journalism Series. – 2024. – Vol. 149, № 4. – P. 61–78. – DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7174-2024-149-4-61-78>
106. Akynbekova A., Bakenova R., Janibek T., Tilepbergen A., Mukusheva K. The idea of “United Turkestan” in the Turkic speaking states media: influence on

- the Western media // The Journal of International Communication. – 2024. – Vol. 30, № 2. – P. 303–323. – DOI: [<https://doi.org/10.1080/13216597.2024.2365269>] (<https://doi.org/10.1080/13216597.2024.2365269>)
107. Төлепберген Б. Ұлттық медиа–ұлттық қауіпсіздік.– Алматы, 2024. – 440 б.
108. Түркі мемлекеттері ұйымының X саммиті өтті [Электронды ресурс]. – 2023. – Қолжетімді: <https://www.akorda.kz/kz/turki-memleketteri-uyumynyn-x-sammiti-otti-3103641> (қаралған күні: 26.12.2025).
109. Çağlar İ. Türk Haber Ajansları Birliğinin geleceği: İmkanlar ve meydan okumalar // İletişim ve Diplomasi. – 2025. – № 14. – S. 5–22.
110. Ağır O., Aksu Z. Efforts for energy-based regionalisation in the Turkic world: The organization of Turkic states // Bilig. – 2024. – № 109. – P. 105–128. – DOI: <https://doi.org/10.12995/bilig.10905>
111. Türk Devletleri Teşkilatı. Statement of the Secretary General of the Turkic Council on Nagorno-Karabakh settlement [Электронды ресурс]. – 2020. – 10 Ekim. – Қолжетімді: [https://turkicstates.org/en/haberler/statement-of-secretary-general-of-the-turkic-council-on-nagorno-karabakh-settlement_2107] (https://turkicstates.org/en/haberler/statement-of-secretary-general-of-the-turkic-council-on-nagorno-karabakh-settlement_2107) (қаралған күні: 26.12.2025).
112. Anadolu Ajansı (AA). Bişkek’te Türk Devletleri Teşkilatı medya toplantısı yapıldı [Электронды ресурс]. – 2023. – 5 Ekim. – Қолжетімді: <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/biskekte-turk-devletleri-teskilati-medya-toplantisi-yapildi/3022893> (қаралған күні: 26.12.2025).
113. Türk Devletleri Teşkilatı. Türk Devletleri Teşkilatı medya ve enformasyondan sorumlu bakanlar ve üst düzey yetkililer 5. toplantısı basın duyurusu [Электронды ресурс]. – 2023. – 17 Ekim. – Қолжетімді: https://www.turkicstates.org/tr/haberler/turk-devletleri-teskilati-medya-ve-enformasyondan-sorumlu-bakanlar-ve-ust-duzey-yetkililer-5-toplantisi-biskekte-duzenlendi_3086 (қаралған күні: 26.12.2025).
114. Altun F. The organisation of Turkic states’ digital communication and digital diplomacy perspective // Bilig. – 2023. – № 106. – P. 1–33.
115. Türk Devletleri Teşkilatı. İşbirliği alanları [Электронды ресурс]. – 2024. – Қолжетімді: <https://www.turkicstates.org/tr/isbirligi-alanlari#7-enformasyon-ve-medya-isbirligi> (қаралған күні: 26.12.2025).
116. Türk Devletleri Teşkilatı. Türk Dünyası 2040 Vizyonu [Электронды ресурс]. – 2021. – Қолжетімді: [<https://www.turkicstates.org/>] (<https://www.turkicstates.org/>) (қаралған күні: 26.12.2025).
117. Boyd-Barrett O. Rethinking News Agencies, National Development and Information Imperialism // Economic and Political Weekly. – 2011. – Vol. 46, № 13. – P. 85–94.

118. Anderson B. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. – London: Verso, 2006. – 240 p.
119. Calhoun C. The importance of imagined communities – and Benedict Anderson // *Journal on Culture, Power and Society*. – 2016. – № 1. – P. 11–16.
120. Barth V. The formation of global news agencies, 1859–1914 // *Information beyond Borders: International Cultural and Intellectual Exchange in the Belle Époque* / Ed. by W.B. Rayward. – London: Routledge, 2014. – P. 39–60.
121. Topsakal İ., Zengin A.K. Türk Devletleri Teşkilatı: Siyasi, ekonomik ve kültürel çıktılar [Электронды ресурсы] // *Kriter Dergisi*. – 2021. – № 63. – Қолжетімді: <https://kriterdergi.com/dis-politika/turk-devletleri-teskilati-siyasi-ekonomik-ve-kulturel-ciktilar> (қаралған күні: 28.12.2025).
122. Evans R. What is European history? Reflections of a cosmopolitan islander // *European History Quarterly*. – 2010. – Vol. 40, № 4. – P. 593–605.
123. Tworek H. The Creation of European News: News agency cooperation in interwar Europe // *Journalism Studies*. – 2013. – Vol. 14, № 5. – P. 730–742. – DOI: <https://doi.org/10.1080/1461670X.2013.810908>
124. Ferevert U. Europeanizing German history // *GHI Bulletin*. – 2005. – № 36. – P. 9–24.
125. İpek C.D., Güler M.Ç. The origins of the unity idea in the Turkic world // *Bilig*. – 2023. – № 105. – P. 129–158.
126. Akçapa A.M. Türk Devletleri Teşkilatı'nın Enformasyon Alanındaki İş Birliği ve Ortak Medya Stratejisi // *İletişim ve Diplomasi*. – 2023. – № 11. – S. 475–492.
127. Castells M. Ağ toplumunun yükselişi: Enformasyon çağı: Ekonomi, toplum ve kültür. Cilt 1. – İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013. – 621 s.
128. Habermas J. Kamusal alanın yapısal dönüşümü. – İstanbul: İletişim Yayınları, 2015. – 408 s.
129. Shirky C. The political power of social media: Technology, the public sphere, and political change // *Foreign Affairs*. – 2011. – Vol. 90, № 1. – P. 28–41.
130. Karasoy H., Babaoğlu P. Türkiye’de Elektronik Devlettten Dijital Devlete Doğru // *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*. – 2020. – Vol. 12, № 23. – S. 397–416. – DOI: <https://doi.org/10.38155/ksbd.825899>
131. Fernández J.V. Artificial Intelligence in Government: Risks and Challenges of Algorithmic Governance in the Administrative State // *Indiana Journal of Global Legal Studies*. – 2023. – Vol. 30, № 1. – P. 65–96.
132. Tekman E. Enformatik sistemler ve Bilgi Toplumu // *Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları*. – Ankara, 2002. – S. 265–280.
133. Erkan H. Bilgi Toplumu ve Ekonomik Gelişme. – Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1998. – 244 s.
134. Bahşıoğlu H.K. İnternet ve Kütüphanecilik Eğitimi // *Bilgi Çağı, Bilgi Merkezleri ve Bilgi Teknolojileri Sempozyumu*. – Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1999. – S. 153–162.

135. Gül H. Dijitalleşmenin Kamu Yönetimi ve Politikaları ile Bu Alanlardaki Araştırmalara Etkileri // Yasama Dergisi. – 2017. – Vol. 12, № 36. – S. 5–26.
136. Taş İ.E., Uçacak K., Çiçek Y. Türk Kamu Yönetiminde Yaşanan Dijital Dönüşümün Bürokratik İşlemlerin Azaltılması Üzerindeki Etkileri // Süleyman Demirel Üniversitesi İİBF Dergisi. – 2017. – Kayfor15 Özel Sayısı. – S. 2303–2319.
137. Uluslararası Yatırımcılar Derneği. 2023 hedefleri yolunda bilgi ve iletişim teknolojileri [Электронды ресурс]. – 2012. – Қолжетімді: [\[http://www.deloitte.com/assets/Dcom/Turkey/Local%20Assets/Documents/turkey_tr_yasedsaglik_101212.pdf\]](http://www.deloitte.com/assets/Dcom/Turkey/Local%20Assets/Documents/turkey_tr_yasedsaglik_101212.pdf)(http://www.deloitte.com/assets/Dcom/Turkey/Local%20Assets/Documents/turkey_tr_yasedsaglik_101212.pdf) (қаралған күні: 31.01.2026).
138. Yılmaz B., Aydın H. Bilgi politikası konusundaki uluslararası çalışmalarda kütüphane kurumuna yaklaşım // Bilgi Dünyası. – 2011. – Vol. 12, № 1. – S.46–69.
139. DPT. Bilgi Toplumu Stratejisi Eylem Planı (2006–2010) [Электронды ресурс]. – 2006. – Қолжетімді: [\[http://www.bilgitoplumu.gov.tr/Documents/1/BT_Strateji/Diger/060500_BilgiToplumuStratejisi.pdf\]](http://www.bilgitoplumu.gov.tr/Documents/1/BT_Strateji/Diger/060500_BilgiToplumuStratejisi.pdf)(http://www.bilgitoplumu.gov.tr/Documents/1/BT_Strateji/Diger/060500_BilgiToplumuStratejisi.pdf) (қаралған күні: 31.01.2026).
140. Akçaöz M., Akçaöz V. Kamu Yönetiminde Dijitalleşme ve Türkiye’deki Dijital Devlet Uygulamaları // Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences. – 2023. – Vol. 9, № 69. – P. 3648–3660. – DOI: [\[http://dx.doi.org/10.29228/JOSHAS.72401\]](http://dx.doi.org/10.29228/JOSHAS.72401)(<http://dx.doi.org/10.29228/JOSHAS.72401>)
141. Khakimov, F. Uzbekistan’s Digitalization Policy Achievements and Prospects // Uzbridge. – 2022. – Vol. 1. – P. 24–34.
142. Global CIO. Digital transformation of Uzbekistan [Электронды ресурс]. – 2023. – URL: [\[https://globalcio.com/articles/main/digitaltransformation-of-uzbekistan/\]](https://globalcio.com/articles/main/digitaltransformation-of-uzbekistan/)(<https://globalcio.com/articles/main/digitaltransformation-of-uzbekistan/>) (қаралған күні: 02.03.2026).
143. Government Portal of the Republic of Uzbekistan. Uzbekistan 2030 Strategy [Электронды ресурс]. – 2024. – URL: [\[https://gov.uz/en/pages/2030_strategy\]](https://gov.uz/en/pages/2030_strategy) (https://gov.uz/en/pages/2030_strategy) (қаралған күні: 02.03.2026).
144. Güllal, A., Durakçay, F. Türkiye Cumhuriyeti’nin Yüzüncü Yılında Kamu Diplomasisi ve İletişim Stratejisi // Gaziantep University Journal of Social Sciences. – 2023. – Vol. 22. – P. 519–544. DOI: 10.21547/jss.1357417.
145. Koçyiğit, A., Darı, A.B. Sosyal Medya ve Kamu Diplomasisi: Türk Devletleri Teşkilatı Perspektifinden Küresel Etkileşim ve İletişim Yönetimi // Uluslararası Medeniyet Çalışmaları Dergisi. – 2024. – Vol. 9, № 1. – S. 79–93.
146. Akıllı, E. Türk Dünyası Gençlerinin Bütünleşmesinde Miras Diplomasisi ve Metaverse: TÜRKOVERSE. – Ankara: Türk Devletleri Teşkilatı, 2023. – Rapor No. 08. – URL: [\[https://www.ayu.edu.tr/mypanel/_app/upload/yayin/dosya/c24cd76e1ce41366a4bbe8a49b02a028.pdf\]](https://www.ayu.edu.tr/mypanel/_app/upload/yayin/dosya/c24cd76e1ce41366a4bbe8a49b02a028.pdf)(https://www.ayu.edu.tr/mypanel/_app/upload/yayin/dosya/c24cd76e1ce41366a4bbe8a49b02a028.pdf) (қаралған күні: 02.03.2026).

147. Türk Devletleri Teşkilatı. Türk Dünyası 2040 Vizyonu [Электронды ресурс]. – 2021. – URL: <https://turkicstates.org/u/d/news/5-ek--turk-dunyasi-2040-vizyonu.pdf> (қаралған күні: 02.03.2026).
148. Türk Devletleri Teşkilatı. Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi'nin Kurulmasına Dair Nahçıvan Anlaşması [Электронды ресурс]. – URL: https://www.turkicstates.org/u/d/basicdocuments_tr/Nahcivan_Anlasmasi_Turkce_20140417_193951.pdf (қаралған күні: 02.03.2026).
149. Rzayeva Oktay, R. Türk Dünyası ve Stratejik Siyasetin Felsefesi: Yumuşak Güç ve Medya // Sakarya Üniversitesi Türk Akademi Dergisi. – 2023. – Vol. 2, № 2. – S. 140–148.
150. Çaycı, B., Çaycı, A., Eken, İ. Özçekim Kültürünün Yükselişi: Dijital Yerlilerin ve Dijital Göçmenlerin Sosyal Medyada Özçekim Paylaşım Tutumlarının Karşılaştırılması // Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi. – 2022. – Vol. 10, № 1. – S. 242–267. DOI: 10.19145/e-gifder.1010012.
151. How intra-OTS trade and investment shape the economies of Turkic states [Электронды ресурс]. – URL: [<https://aircenter.az/en/single/how-intra-ots-trade-and-investment-shape-the-economies-of-turkic-states-1845>] (<https://aircenter.az/en/single/how-intra-ots-trade-and-investment-shape-the-economies-of-turkic-states-1845>) (қаралған күні: 02.03.2026).
152. European Commission. 2030 Digital Compass: The European Way for the Digital Decade [Электронды ресурс]. – 2021. – URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52021DC0118> (қаралған күні: 02.03.2026).
153. Digital Kazakhstan. Digital Kazakhstan State Program Report 2023. – Nur-Sultan: Ministry of Digital Development of Kazakhstan, 2023.
154. OECD. National Digital Citizenship Programme – Digital Hungary Agency. – Paris: OECD Publishing, 2022.
155. Miller, C. Chip War: The Fight for the World's Most Critical Technology. – New York: Scribner, 2020. – URL: [<https://www.simonandschuster.com/books/Chip-War/Chris-Miller/9781982172008>] (<https://www.simonandschuster.com/books/Chip-War/Chris-Miller/9781982172008>) (қаралған күні: 02.03.2026).
156. Murzabekov, A. Impact of Turkey's Space Program on the Security Environment in CENTCOM's AOR [Электронды ресурс]. – 2021. – 13 August. – URL: <https://nesa-center.org/impact-of-turkeys-space-program-on-the-security-environment-in-centcoms-aor/> (қаралған күні: 02.03.2026).
157. Omuraliev, K. Empowering the Turkic World: Highlights from the Eleventh Summit of the Organization of Turkic States [Электронды ресурс]. – 2024. – URL: [<https://www.turkicstates.org/en/news/empowering-the-turkic-world->

- highlights-from-the-eleventh-summit-of-the-organization-of-turkic-states](<https://www.turkicstates.org/en/news/empowering-the-turkic-world-highlights-from-the-eleventh-summit-of-the-organization-of-turkic-states>) (қаралған күні: 02.03.2026).
158. Astana Hub. Astana Hub Recaps 2024: Record-breaking Achievements and Future Outlook [Электронды ресурс]. – URL: <https://astanahub.com/en/article/astana-hub-podvodit-itogi-2024-goda-rekordnye-dostizheniia-i-perspektivy-dlia-budushchego> (қаралған күні: 02.03.2026).
159. Yücel, A., Sarı, M. Disiplinlerarası Yaklaşımla TDT'de Bilgi Transferi ve Ortaklıklar // Uluslararası Bilim ve Teknoloji Politikaları Dergisi. – 2024. – Vol. 9, № 1. – S. 99–115.
160. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı. Uluslararası Girişimciler İçin Türkiye Teknoloji Bölgeleri Raporu. – Ankara: STB Yayınları, 2023.
161. Digital 2025: Kazakhstan [Электронды ресурс]. – URL: [<https://datareportal.com/reports/digital-2025-kazakhstan>] (<https://datareportal.com/reports/digital-2025-kazakhstan>) (қаралған күні: 02.03.2026).
162. Pamment, J. New Public Diplomacy in the 21st Century: A Comparative Study of Policy and Practice. – New York: Routledge, 2013. – 184 p.
163. Waller, M. The Public Diplomacy Reader. – Washington: The Institute of World Politics Press, 2008. – 510 p.
164. Chodkowski, W.M. The United States Information Agency [Электронды ресурс]. – 2012. – URL: <https://www.americansecurityproject.org> (қаралған күні: 02.03.2026).
165. Özkan, A. Ülke Markası İnşasında Kamu Diplomasisinin Stratejik Rolü [Электронды ресурс]. – 2014. – URL: [http://www.tasam.org/Files/PDF/Raporlar/STR70_21_Yuzyilin_Stratejik_Vizyonu.pdf_66fb77c9-cd79-481e-a1859a9c26ffe7b7.pdf] (http://www.tasam.org/Files/PDF/Raporlar/STR70_21_Yuzyilin_Stratejik_Vizyonu.pdf_66fb77c9-cd79-481e-a185-9a9c26ffe7b7.pdf) (қаралған күні: 02.03.2026).
166. Ölçekçi, H. Renkli Devrimler, Arap Baharı ve 15 Temmuz Darbe Girişiminde Ayrışan Toplumsal Hareketler ve Medyanın Rolü // 15 Temmuz Darbe Girişimi ve Türkiye Uluslararası Sempozyumu. – Muş, 2017.
167. Paul, C. Strategic Communication: Origins, Concepts, and Current Debates. – Santa Barbara: Praeger, 2011. – 256 p.
168. Hallahan, K. et al. Defining Strategic Communication // International Journal of Strategic Communication. – 2007. – Vol. 1, № 1. – P. 3–35.
169. Ekşi, M. Kamu Diplomasisi ve Ak Parti Dönemi Dış Politikası. – Ankara: Siyasal Kitabevi, 2014. – 316 s.
170. Leonard, M., Stead, C., Smewing, C. Public Diplomacy. – London: The Foreign Policy Centre, 2002. – 183 p.

171. Archer, C. International Organizations. – London; New York: Routledge, 1992. – 186 p.
172. TDT medya bakanları Bakü’de dezenformasyona karşı ortak strateji [Электронды ресурс]. – URL: <https://www.gundematlas.com/turk-dunyasi/tdt-medya-bakanlari-bakude-dezenformasyona-karsi-ortak-strateji/7720> (қаралған күні: 02.03.2026).
173. Türk dünyası dezenformasyona karşı birleşiyor [Электронды ресурс]. – URL: <https://turaneews.kz/tr/news/turk-dunyasi-dezenformasyona-karsi-birlesiyor/> (қаралған күні: 02.03.2026).
174. Türk Devletleri Teşkilatı. Enformasyon ve medya işbirliği [Электронды ресурс]. – URL: <https://www.turkicstates.org/tr/isbirligi-alanlari-detay/7-enformasyon-ve-medya-isbirligi> (қаралған күні: 02.03.2026).
175. Baritci, F., Aydeniz, H. Kamu Diplomasisi Aracı Olarak Medya: TRT World Örneği // Erciyes İletişim Dergisi. – 2019. – Vol. 6, № 2. – S. 1551–1576. DOI: 10.17680/erciyesiletisim.509054.
176. Budak, L., & Yavuzaslan, G. Türk Dünyasında ilişkilerin geliştirilmesinde ve yeni kültürel değerlerin inşasında medyanın rolü: Profesyonel gazetecilik örgütleri perspektifinden “Türkçe Konuşan Ülkeler Uluslararası Gazeteciler Derneği” örneği // TASAM 2023 Vizyonuna Doğru Uluslararası Sempozyumu. – İstanbul, 2015.
177. Avşar, Z. Türk Cumhuriyetleri arasında iletişim // Avrasya Etüdleri. – 1996. – Sayı 1.
178. Ertekin, B. A. Uluslararası sistemde görsel-işitsel medyanın kamu diplomasisi ve kamuoyu yaratmadaki önemi: TRT’nin Türkçe dışında yayın yapan kanalları üzerine bir inceleme // Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi. – 2012. – Cilt 11, Sayı 42. – S. 323–354.
179. Budak L., Tuncay S. Türk Cumhuriyetlerinde İşbirliği Faaliyetleri Açısından İletişimin Rolü Ve Temel Sorunlar: Profesyonel Kuruluşlar ve Medya Perspektifinden // Uluslararası Hakemli İletişim ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi. – 2016. – № 12. – S. 45-60.
180. Budak, L., & Tuncay, S. Türk Cumhuriyetlerinde işbirliği faaliyetleri açısından iletişimin rolü ve temel sorunlar: Profesyonel kuruluşlar ve medya perspektifinden // Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi. – 2014. – Cilt 2, Sayı 4. – S. 146–173.
181. Stevenson, N. Medya kültürleri sosyal teori ve kitle iletişimi / çev. G. Orhon, E. Aksoy. – 2. baskı. – Ankara: Ütopya Yayınevi, 2015. – 297 s.
182. Güngör, N. İletişim bilimlerine giriş. – Ankara: Siyasal Kitabevi Yayınları, 2017. – 350 s.
183. Başaran, F., & Yüksel, H. Uluslararası iletişimin eleştirel ekonomi-politiği: Soğuk savaştan yeniden yapılandırmalara // Uluslararası İletişimin Ekonomi Politikası İletişim Politikalarında Küreselleşme / ed. M. Bostancı. – İstanbul: Chiviyazıları Yayınevi, 2013. – S. 13–66.

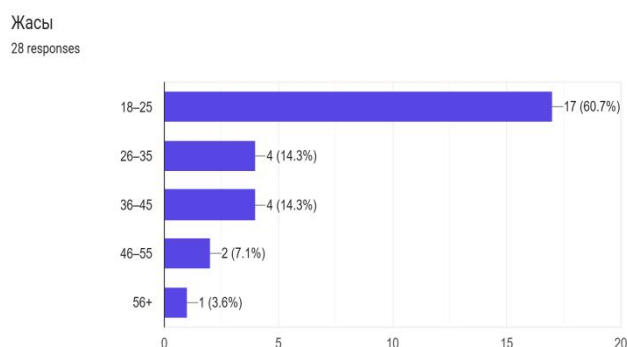
184. Güngör, N. Basın iktidar ilişkileri açısından Türkiye’de basın özgürlüğü: Tarihsel bir çözümleme // Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi. – 1997. – Cilt 13, Sayı 1–2. – S. 225.
185. MacBride, S. Birçok ses tek bir dünya: İletişim ve toplum bugün ve yarın / haz. S. Sinanoğlu. – Ankara: UNESCO Türkiye Milli Komisyonu Yayını, 1993. – 312 s.
186. Bıçakcı, İ. İletişim ve halkla ilişkiler: Eleştirel bir yaklaşım. – İstanbul: Mediacat, 2000. – 184 s.
187. Gönenç, Ö. Haber ajansları. – İstanbul: Derin Yayınları, 2015. – 278 s.
188. İnceoğlu, Y. G. Uluslararası medya-medya eleştirileri. – İstanbul: Der Yayınları, 2010. – 454 s.
189. Gülal, A. G. G., & Durakçay, F. A. Türkiye Cumhuriyeti’nin yüzüncü yılında kamu diplomasisi ve iletişim stratejisi // Gaziantep University Journal of Social Sciences. – 2023. – Cilt 22 (Cumhuriyet’in 100. Yılı Özel Sayısı). – S. 519–544. – DOI: 10.21547/jss.1357417.
190. Bayar, F. Küreselleşme kavramı ve küreselleşme sürecinde Türkiye // Uluslararası Ekonomik Sorunlar Dergisi. – 2008. – Cilt 32, Sayı 4. – S. 25–34.
191. Güven, A. Küreselleşme nedir ve küreselleşmenin boyutları // İlim ve Medeniyet. – 2017. – Erişim adresi: [<https://www.ilimvemedeniyet.com/kuresellesme-ve-kuresellesmenin-boyutlari.html>] (<https://www.ilimvemedeniyet.com/kuresellesme-ve-kuresellesmenin-boyutlari.html>) (erişim tarihi: 31.01.2026).
192. Devran, Y. Yeni Türkiye’nin küresel sesi TRT World: fırsatlar ve güçlükler // Intermedia International E-Journal. – 2015. – Cilt 2, Sayı 2. – S. 281–294.
193. Güz, N., Yanık, H., Baibolov, M., & Yegen, C. Uçak krizinin çözümünün Türk ve Kazak basınında ele alınışı // Türksoy 2017 Türk Dünyası Kültür Başkenti Türkistan Anısına Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi: Türkistan Forumu III “Küreselleşme Sürecinde Türk Dünyasının Geleceği” Bildiri Kitabı / ed. M. Toplu, D. Kelesbayev vd. – Türkistan: Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Türk-Kazak Üniversitesi, 2017. – S. 340–355.
194. How the Turkic world is enhancing cooperation in media and communication // Politics Today. – URL: [<https://politicstoday.org/how-the-turkic-world-is-enhancing-cooperation-in-media-and-communication/>] (<https://politicstoday.org/how-the-turkic-world-is-enhancing-cooperation-in-media-and-communication/>) (erişim tarihi: 19.02.2026).
195. Charting Central Asia’s technological renaissance and future potential // Stimson Center. – 2026. – URL: [<https://www.stimson.org/2026/charting-central-asias-technological-renaissance-and-future-potential/>] (<https://www.stimson.org/2026/charting-central-asias-technological-renaissance-and-future-potential/>) (erişim tarihi: 19.02.2026).
196. Seyidov, I. As quiet as a mouse: Media use in Azerbaijan // Communications. – 2020. – Vol. 45, No. s1. – P. 893–911. – DOI: 10.1515/commun-2020-0021.
197. İrnazarov, F. Youth and digital technology in Central Asia: A comparative analysis of Uzbekistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Tajikistan. – Central Asia-

- Caucasus Institute Silk Road Studies Program, Silk Road Paper, August 2025. – 70 p.
198. Simavoryan, A. Media cooperation of Turkic speaking states. – Orbeli Center, 2019. – 6 p. – DOI: 10.5281/zenodo.5910951.
199. Meral, V. İmparatorluktan Cumhuriyete Türk basınında Türkçülük-Turancılık faaliyetleri // Turkuaz Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi. – 2022. – Cilt 3, Sayı 2. – S. 91–105. – DOI: 10.54970/turkuaz.1187962.
200. Ercilasun, A. B. İsmail Gaspıralı'nın fikirleri // Türk Dünyası Üzerine İncelemeler. – Ankara: Akçağ, 1992. – 358 s.
201. Akpınar, Y. Türk dili konuşan ülkeler ve topluluklarda işbirliği ve medyanın rolü // IV. Türk Dili Konuşan Ülkeler ve Topluluklar Medya Forumu. – Ankara: BYGEM, 2016. – 354 s.
202. Bay, E., Alimbekov, A., Mete, M., Cücük, E., & Yokuş, E. Türk Dünyası Birliği algısı // Gazi Akademik Bakış. – 2017. – Cilt 11, Sayı 21. – S. 55–85. – DOI: 10.19060/gav.379576.
203. Güngör, E. Cultural and linguistic unity in Turkic media. – Turan Publishing, 2020. – 260 p.
204. Kırımlı, T. Language and media integration among Turkic nations // Eurasian Cultural Studies. – 2021. – P. 142–158.
205. Ahmetoğlu, M. Media freedom and regulation in Turkic-speaking countries. – Ankara University Press, 2019. – 218 p.
206. Türkoğlu, A. Media policies and legal harmonization in the Turkic world // Journal of International Media Studies. – 2022. – P. 134–158.
207. Bayraktar, S. Journalism education and professional development in Turkic states. – Kazan Media Institute, 2021. – P. 112–135.
208. Demir, H. Digital media and social networks in Turkic countries: Opportunities and challenges. – Istanbul University Press, 2023. – 238 p.
209. Yılmaz, B. Artificial intelligence and digital transformation in Turkic media. – Tashkent University of Technology Press, 2022. – P. 210–235.
210. Yüce, M. Bağımsızlıklarının 30. yılında Türkiye-Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ilişkileri // Kriter Dergisi. – 2021. – URL: <https://kriterdergi.com/dosya-turkdunyasi/bagimsizliklarinin-30-yilinda-turkiye-orta-asya-turk-cumhuriyetleri-iliskileri/> (erişim tarihi: 28.02.2026).
211. Sarıkaya, Y. Türk Dünyasında örgütlenme ve bütünleşme süreci // Kriter Dergisi. – 2021. – Sayı 62. – S. 74–77.
212. Cooperation among the ministries in charge of information and media // Organization of Turkic States. – URL: <https://www.turkicstates.org/kz/areas-of-cooperation-detail/7-cooperation-among-the-ministries-in-charge-of-information-and-media/> (erişim tarihi: 28.02.2026).

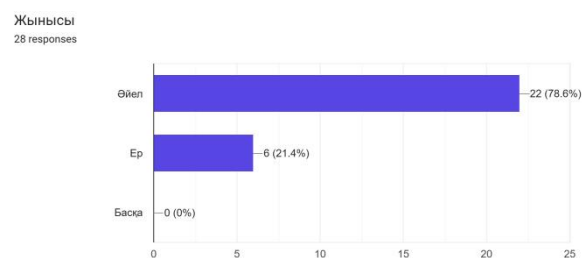
213. Öz, M. Türk Keneşi'nin sekizinci zirvesinden Turan'a giden uzun, ince bir yol: Türk Devletleri Teşkilatı. – 2021. – URL: https://www.turkocaklari.org.tr/mehmet-oz/turk-kenesinin-sekizinci-zirvesinden-turana-giden-uzun-ince-bir-yol-turk-devletleri-teskilati/350 (erişim tarihi: 28.02.2026).
214. Gökçe, G. Türk Dünyasında iletişim iş birliği: Gerçekliği savunmak ve dezenformasyonu önlemek // Kriter Dergisi. – 2021. – Sayı 62. – S. 38–41.
215. TRT Avaz hakkında // TRT Avaz. – URL: https://www.trtavaz.com.tr/hakkimizda (erişim tarihi: 28.02.2026).
216. Ayparçası, M. Soğuk savaş sonrası dönemde (1991–2021) Türkiye'nin Türk dünyasıyla kurduğu sosyo-kültürel ilişkiler // Şehir ve Medeniyet Dergisi. – 2021. – S. 74–92.
217. Özdemir, Ö. C. Kamu diplomasisi ve uluslararası örgütler: Türk Devletleri Teşkilatı'nda iletişim ve iş birlikleri // İletişim Çalışmaları. – 2025. – S. 224–253.
218. Aksu, F. Kamu diplomasisi: Kavramlar, yaklaşımlar ve uygulamalar // Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. – 2024. – Cilt 24 (Özel Sayı). – S. 211–230. – DOI: 10.18037/ausbd.1479007.
219. Erbaş Doğan, G. İsveç'in kamu diplomasisi 2.0 dönemi // Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. – 2024. – Cilt 24 (Özel Sayı). – S. 33–48. – DOI: 10.18037/ausbd.1435852.
220. Göksu, O. 21. yüzyılda Türkiye'nin kamu diplomasisi ve yumuşak gücü: Yapısı, araçları ve mesajları // Erciyes İletişim Dergisi. – 2023. – Cilt 10, Sayı 2. – S. 845–870. – DOI: 10.17680/erciyesiletisim.1273435.
221. Akçapa, M. Türk Devletleri Teşkilatı'nın tarihsel gelişimi: Teşkilatın dünü, bugünü ve yarını // Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi. – 2023. – Cilt 11, Sayı 34. – S. 473–491. – DOI: 10.33692/avrasyad.1223099.
222. Özsoy, B. “Türk Dünyası” söylemi içinde Türk Devletleri Teşkilatı'nın rolü ve önemi // Anasay. – 2023. – Sayı 25. – S. 55. – DOI: 10.33404/anasay.1324953.
223. Akın, C., & Polat, Z. Türk Devletleri Teşkilatının dil politikası // Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi. – 2024. – Cilt 12, Sayı 40. – S. 115. – DOI: 10.33692/avrasyad.1394954.
224. Organization of Turkic States: Official website. – URL: https://turkicstates.org/en (erişim tarihi: 02.03.2026).
225. Parim, A. Bir kamu diplomasisi aracı olarak milliyetçi söylemin TRT Avaz'da kullanımı: Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. – İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.
226. Parim, A., & Çetin, C. Bir kamu diplomasisi aracı olarak TRT Avaz ve milliyetçilik // İletişim ve Diplomasi. – 2021. – Sayı 5. – S. 25–55.
227. Purtaş, F. Türk dış politikasının yükselen değeri: Kültürel diplomasi // Gazi Akademik Bakış. – 2013. – Cilt 7, Sayı 13. – S. 1–14.

Сауалнама нәтижелерінің диаграммалық түрде бейнеленуі

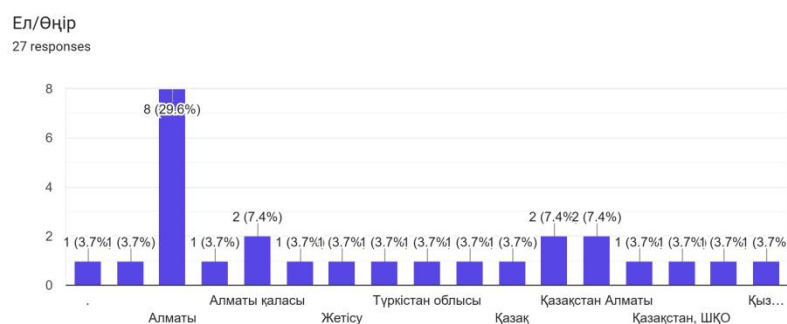
1.Қазақстан журналистеріне жүргізілген сауалнама

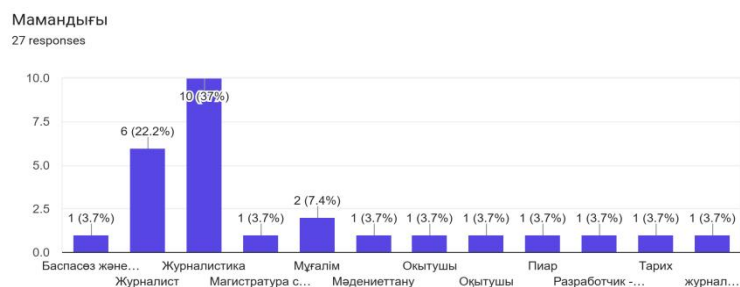
Сүрет А.1- Респонденттердің жасы бойынша көрсеткіш

Сүрет А.2- Респонденттердің жасы бойынша көрсеткіш

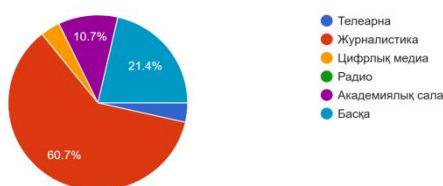

Сүрет А.3- Респонденттердің қаласы/елі бойынша көрсеткіш

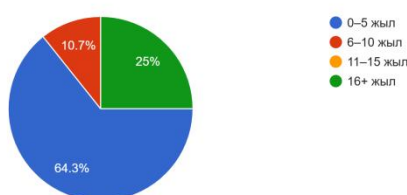
Сүрет А.4- Респонденттердің мамандағы бойынша көрсеткіш

Медиа саласы
28 responses

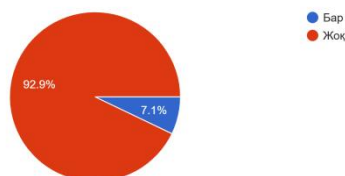
Сүрет А.5- Респонденттердің медиа саласы бойынша көрсеткіш

Еңбек өтілі
28 responses

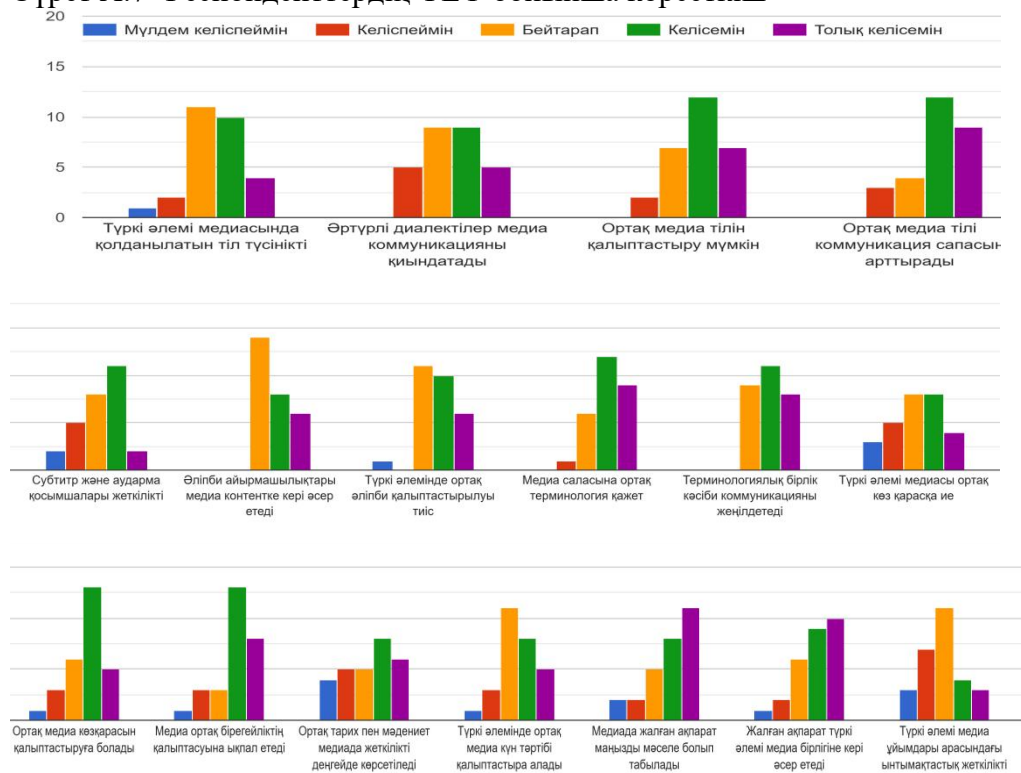

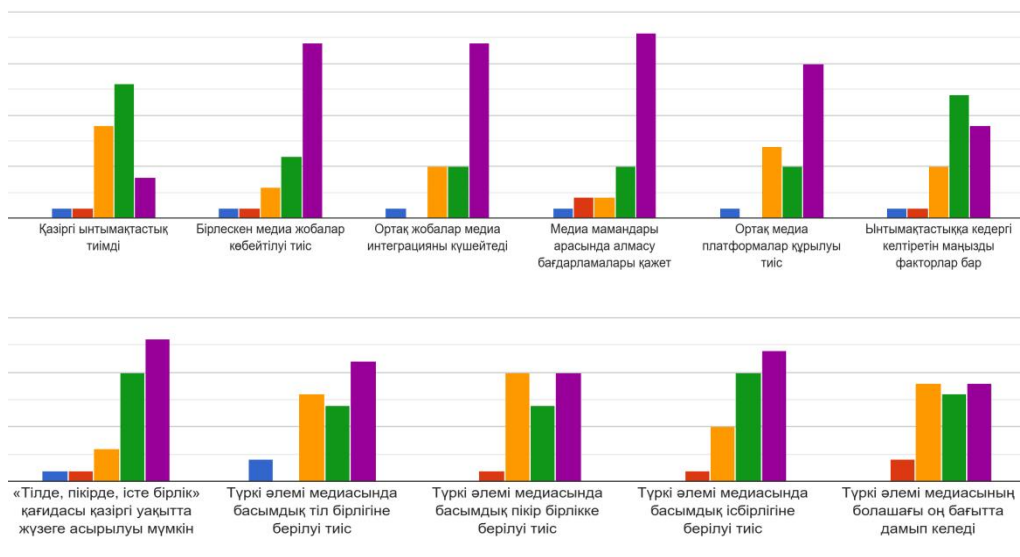
Сүрет А.6- Респонденттердің еңбек өтілі бойынша көрсеткіш

Үкіметтік емес ұйым/ҰЕҰ мүшелігі
28 responses

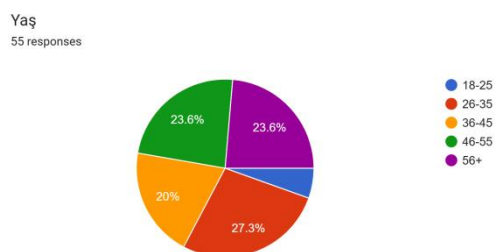
Сүрет А.7- Респонденттердің ҰЕҰ бойынша көрсеткіш

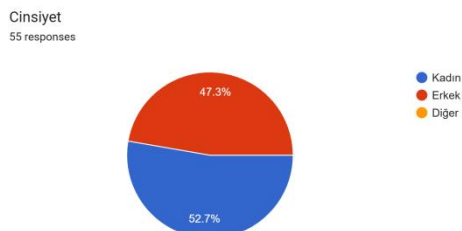

Сүрет А.8- Респонденттердің сауалнама сұрақтары бойынша көрсеткіш

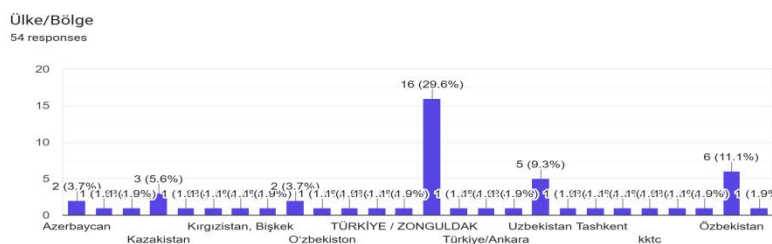
2. Түркия, Әзербайжан және Өзбекстан журналистеріне жүргізілген сауалнама

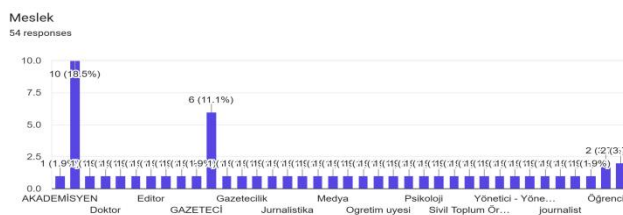
Сүрет А.9- Респонденттердің жасы бойынша көрсеткіш

Сүрет А.10- Респонденттердің жынысы бойынша көрсеткіш

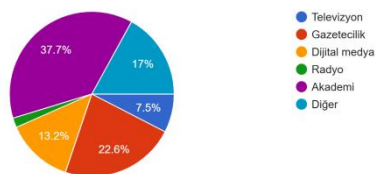

Сүрет А.11- Респонденттердің қаласы/елі бойынша көрсеткіш

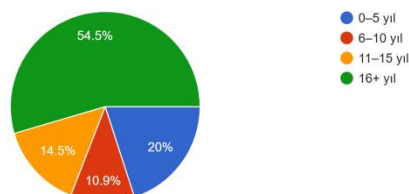
Сүрет А.12- Респонденттердің мамандағы бойынша көрсеткіш

Medya sektörü
53 responses

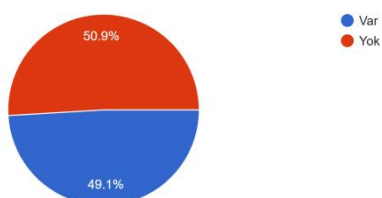
Сүрет А.13- Респонденттердің медиа саласы бойынша көрсеткіш

Deneyim süresi
55 responses

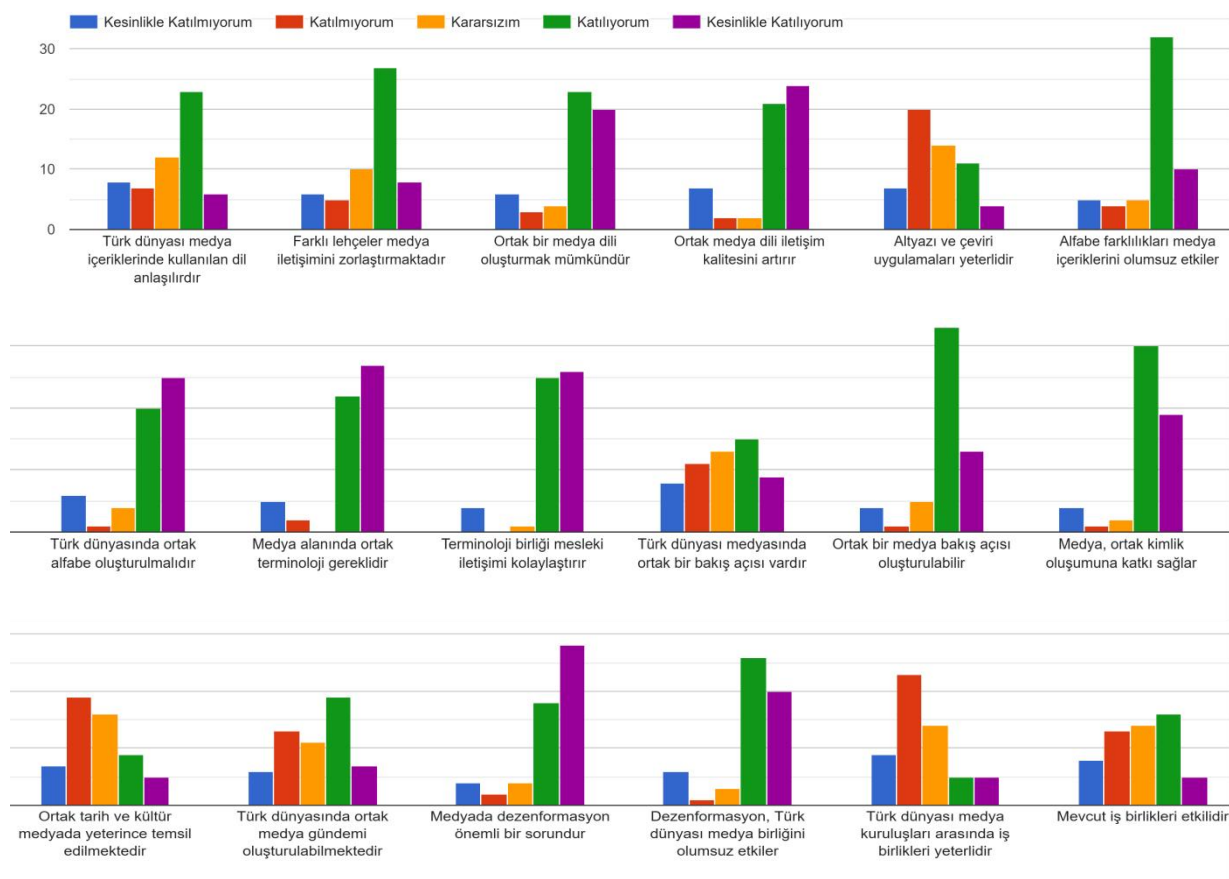

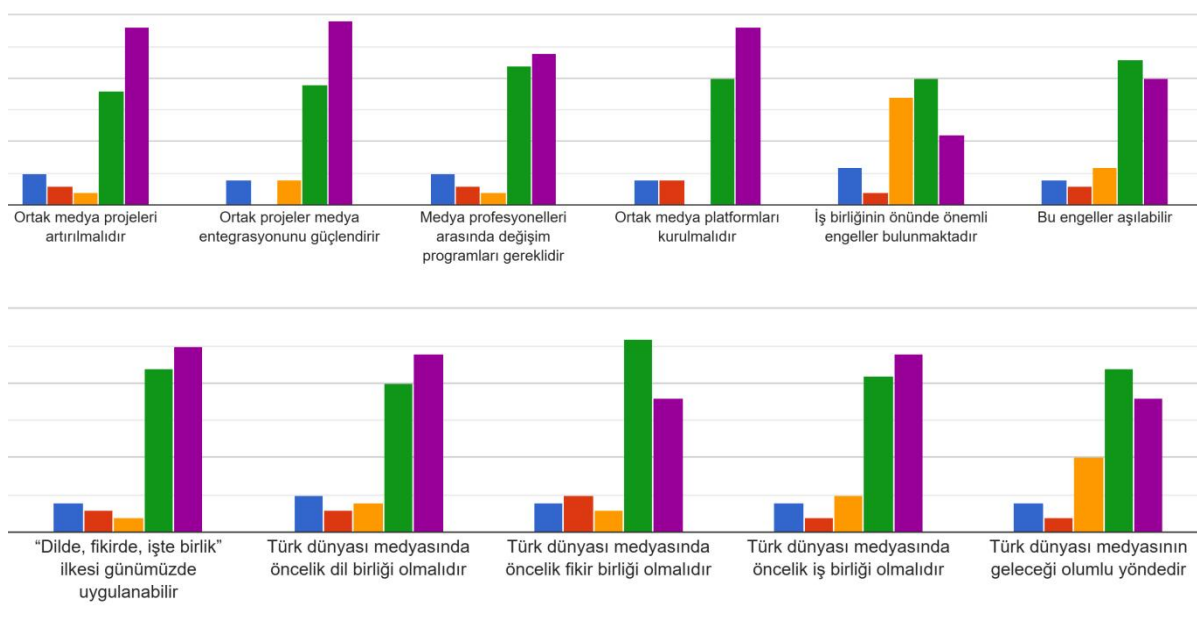
Сүрет А.14- Респонденттердің еңбек өтілі бойынша көрсеткіш

STK üyeliği
53 responses

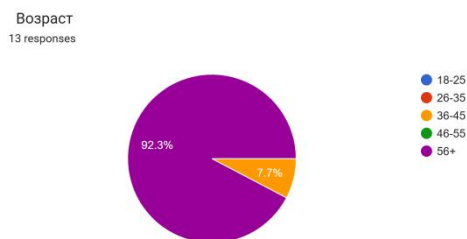
Сүрет А.15- Респонденттердің YЕY бойынша көрсеткіш

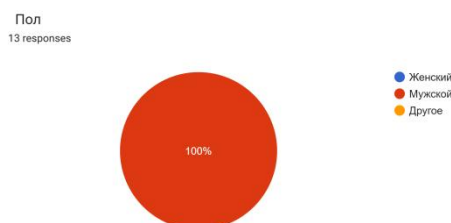

Сүрөт А.16- Респонденттердің сауалнама сұрақтары бойынша көрсеткіш

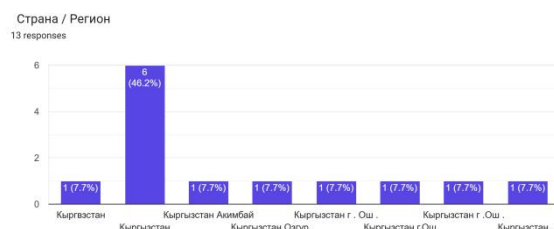
3. Қырғызстан журналистеріне жүргізілген сауалнама

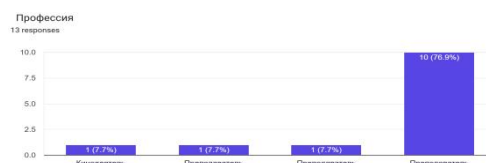
Сүрөт А.17- Респонденттердің жасы бойынша көрсеткіш

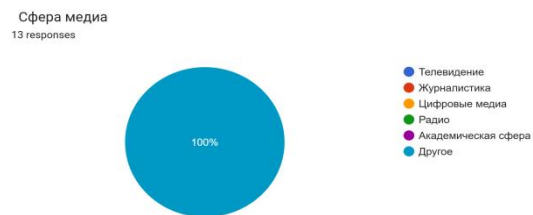
Сүрөт А.18- Респонденттердің жынысы бойынша көрсеткіш

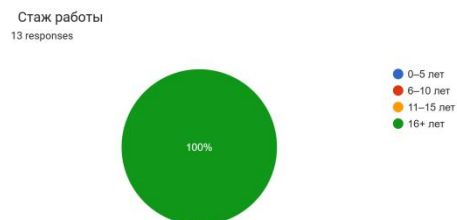
Сүрөт А.19- Респонденттердің қаласы/елі бойынша көрсеткіш

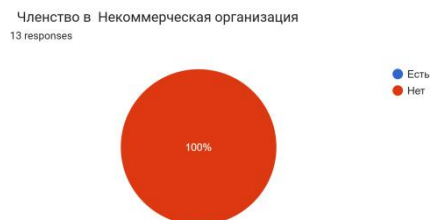
Сүрөт А.20- Респонденттердің мамандағы бойынша көрсеткіш

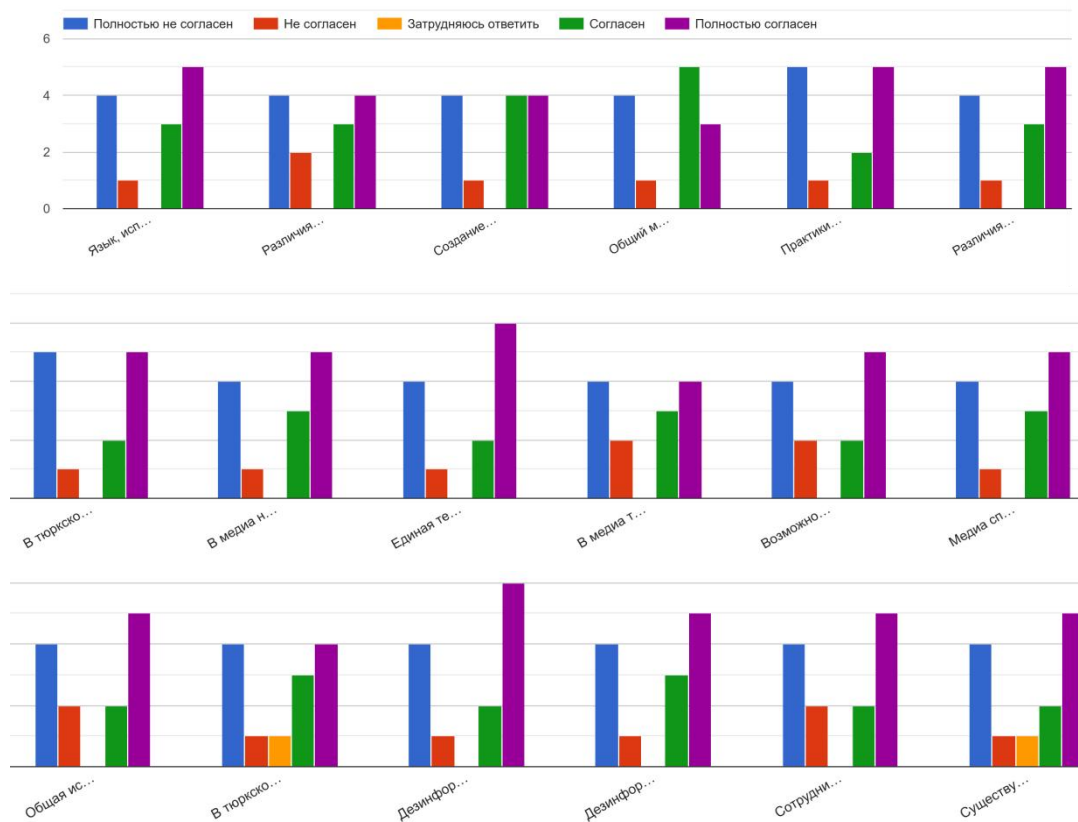
Сүрет А.21- Респонденттердің медиа саласы бойынша көрсеткіш

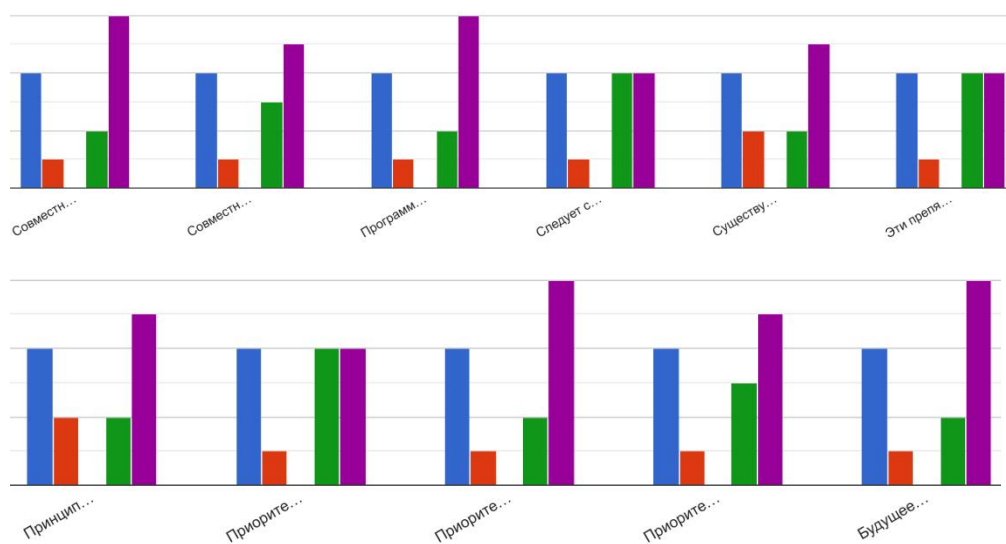

Сүрет А.21- Респонденттердің еңбек өтілі бойынша көрсеткіш

Сүрет А.22- Респонденттердің ҮЕҰ бойынша көрсеткіш

Сүрет А.24- Респонденттердің сауалнама сұрақтары бойынша көрсеткіш